

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 1(101)/2021

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 1(101)/2021

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2021 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2021 г.

January–February–March
March 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғапов

Жауапты хатшы
филол. ғыл. канд.
Л.М. Харитонова

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева, С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Москва (Ресей); филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина, А. Бочковска,	филол. ғыл. д-ры, ППУ, Павлодар (Қазақстан); ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: +7 701 619 36 56, (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Коханов

Компьютерде беттеген

І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.03.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 12,5 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 20.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-ның баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2021

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылгапов

Ответственный секретарь
канд. филол. наук
Л.М. Харитонова

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, КазНУ им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ППУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56, (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com; *Сайт:* philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Кохановер

Компьютерная верстка
І.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.03.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 12,5 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 20.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary

Cand. of philol. sciences
L.M. Kharitonova

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg state University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek state University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh national university, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. AkmulliBashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczkowska,	Habilitated doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, T. Kokhanover

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.03.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 12,5 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 20.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

<i>Жұртбай Т.</i> «Мен де оны тырнағынан таныдым...» (Абайдың астарлы сөздері)	6
<i>Smagulov Zh., Kalybekova K.</i> Representations of totems and the image of the blue wolf in folklore	16

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

<i>Balmagambetova Zh.T., Kerimbek A.Ye.</i> Terminology system as linguistic component of language for special purposes: principles of analysis and sistematization.....	24
<i>Nikiforova E.Sh., Simanchuk Ye.A.</i> Precedent Phenomena as a Way of Transmitting the Author's Intention.....	32
<i>Мұқышева Н.Р.</i> «Тұлпардың ізі» фильмінің сценарийіндегі көркемдік детальдің рөлі.....	38
<i>Pak M.K., Chekmareva N.V.</i> Problems of reserch on borrowing from the English language	46
<i>Мозжегорова Е.Н., Засецкова Е.Н.</i> Достижение адекватности перевода вымышленного языка «надсат» на русский язык	54
<i>Rahymberlina S.A., Rapisheva Zh.D.</i> The function of unofficial personal names in the Kazakh language	59
<i>Тукешова Н.М.</i> Антоним компонентті фразеологизмдер құрамындағы антоним түрлері (ағылшын және қазақ тілдері материалында).....	65
<i>Кадина Ж.З., Сатеева Б.С.</i> Ұлттық ділімнің төрт түлік атауларына қатысты тілдегі бейнеленуі	71

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

<i>Кадырова Г.Р., Казкенова А.К.</i> Из опыта преподавания элективной дисциплины «Культура делового общения» в условиях дистанционного обучения.....	78
<i>Жумагазиева С.Х.</i> К вопросу использования художественного текста при изучении русского языка в иноязычной аудитории.....	85

ЖУРНАЛИСТИКА JOURNALISM

<i>Karpova S.K., Abisheva V.T.</i> Development popular science journalism in the era of globalization	90
--	----

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ НАШИ ЮБИЛЯРЫ OUR ANNIVERSARIES

Художественный дискурс сквозь призму языковой личности исследователя	96
--	----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	99
--	----

Т. Жұртбай*

*Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: zhurtbai@mail.ru)*

«Мен де оны тырнағынан таныдым...» (Абайдың астарлы сөздері)

Мақалада бүгінгі таңда абайтану іліміне қатысты ең өзекті мәселелер көтерілген. Абайдың өлеңдері текстологиялық-мәтіндік тұрғыдан талданып, ғылыми пайымдаулар жасалған. Абайдың азаматтық көзқарасына қатысты осы уақытқа дейін теріс түсіндіріліп, не бұрмаланып келген оқиғалардың астарын ашатын өмірлік деректерге негізделіп ұсынылған. Абайдың жеке өміріне қатысты зерттеулер мен естеліктердегі мағлұматтар архив мұраларымен салыстырылып, бір ізге түсіріліп, авторлық көзқарас тұрғысынан сараланған. Сонымен қатар, абайтану іліміне қатысты кейінгі жарты ғасырда айтылып жүрген әр түрлі сынаржақ пікірлерге тойтарыс берілген. «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» мен «Біреудің кісі өлсе — қаралы ол» және «Бай сейілді, бір бейілді» мен «Бойы былғаң, сөзі жылмаң», «Сегіз аяқ» өлеңдеріне мәтіндік талдау жасалған. Мазмұндық қолданысына қатысты сынаржақ пікірлер айтылған сөз, сөз тіркесі, өлең тармақтарына түсініктеме жазылған. Мысалы, қиуа, ақ шом, табытын қаққан, баспақ, саспақ т.б. сөздердің қолданылу аясы, контекстегі мағынасы сараланған. Ақынның жарық көрген шығармалар жинағында берілген мәтіндік түсініктемелер де назардан тыс қалмаған. Мәтіндік талдаудың ғылыми бірізділігі жайлы да өз тұжырымдары ұсынылған.

Кілт сөздер: текстологиялық-мәтіндік талдау, авторлық көзқарас, азаматтық ұстаным, астарлы сөз, поэтика.

Kipicne

Даналардың ойы қашанда жұмбақ. Олар өздерінің емеуіріні мен сөз астары арқылы адамзаттың ойына мәңгілік ақыл азығын қалдырады. Ал көркемсөзде бұл ерекше тамырланып, барған сайын шорлана бермек. Шекспирдің «Быть или не быть!» («Гамлет»), Гетенің «Тыншығарсың сен-дағы» («Қараңғы түнде тау қалғып»), Пушкиннің «Мен де оны құлағынан таныдым, Ол да мені тырнағымнан таныды» («Евгении Онегин»), Абайдың «Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла!» – деген ұғымдарының астарын сарқа саралап, сарасын таптық деген сөзуар мен ойсоқтыны кездестіргеміз жоқ [1; 34]. Бұл ұғымдар жаңа заманның тумысымен түрленіп, бұрынғыдан да тереңдеп, мағыналанып, тамырланып барады. Шекспирдің шындықтың бетін ашуға ұмтылған сұрағы қазір «жаһанданып», философтар мен физиктердің, теологтардың түйсігінше ғаламдық ұғымдағы тектің тетігіне тіреліп, жаратқанға қаратылған қисынмен қиыстырып жүр. Гете дегдардың жігіт кезінде аңшының лашығының есігіне жазып кетіп, ұмытылып қалған өлеңін, қартайғанда өзі оқып, солқылдап тұрып жылағанын, нені еске алып күңіренгенін ұқыпты неміс зерттеушілерінің өзі сан-саққа балайды.

Оған қарағанда, XIX ғасырдағы бүкіл орыс қоғамының салтанатты тоқырауын кекесінмен астарлаған Пушкиннің өлеңіндегі: «Мен де оны құлағынан таныдым, Ол да мені тырнағымнан таныды», – деген емеуірінін түсіндіру оңайырақ. Салтанатты думанның ішінен қылт ете қалған «құлақ» —

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhurtbai@mail.ru

кәдімгі халық ауызындағы қалыптасқан «салпаңқұлақ», яғни, жандармерия тыңшысы. Атын атап айтсақ, атақты алаяқ жазушы, баспагер, 1812 жылғы Отан соғысының жауынгері Булганиннің «құлағы». Демек, Пушкиннің пайымдауынша, ол — сол салпиған құлағын жымыра жасырып, елдің өзін мазақтап тұрғанын түсінбейтін нағыз миқұла есек. Ал тырнағынан танылып тұрған арыстан — ақынның өзі. Демек, өр кеуде ақынның: «Сен — есексің, мен — арыстанмын. Сені мысыммен-ақ басып тұрмын» — дегені. Бұл — өлеңнің жай ғана бергі астары, ал түпкі нысанасы — барлық қоғамға тән түйсіксіз ажырық аран [2; 45]. Ауыспалы осы мағына Чадаевтан бастап күні бүгінге дейін Ресейдің аңғарлы зиялыларының астарлы тұспалына айналды. Көркем сөздің тұздығын келтіріп, ащы ойдың кермегін таттырып, емеуіріннің әсерін асырып келеді. «Құлағынан көрініп тұр емес пе», «тырнағынан танылды», — деп емеуірін танытсаң-ақ жетіп жатыр, айтар ойыңды одан әрі талдап, түсіндіріп, сұрап жатпайды. Мұндай таңдайының астына тиек қойған уытты сөздер мен тіркестер, астарлы ұғымдар мен емеуіріндер қазақта да қадау-қадау. Алысқа мекземей-ақ, бір «Абай жолының» өзінен-ақ ондап мысал келтіруге болады. Ал бұл ретте дана Абайдың жөні тіпті басқа. Әзілдің өзін астарлап айтатын, туысына да тұспалдап сөйлейтін, ішіндегісін емеуіріннен біл дейтін қазақ үшін мұның өзі үлкен ілім әрі жоралғы жоба. Оны ажыратпай ой адымын аттай алмайсың. Жоғарыдағы Шекспир мен Гетенің Пушкиннің емеуіріндерінің астары мен шығу тарихына, тарихи текстологиялық сипаттамасына, әлеуметтік астарына қатысты түсініктемелер мен зерттеулердің анықтамалық көрсеткіштері түзілген. Сондықтан да, ол даналардың «жасырын жұмбақтары» толық шешілмесе де, олардың нені мекзегені туралы молынан хабар алатындай ғылыми негіз жасалған.

Бұл өте өнегелі және үрдіс алатын ұстын. Себебі, данышпандардың әр сөзінің астарынан мағына іздеп, оны ұлттық идея дәрежесіндегі ұстанымға айналдыруға ұсыныс етіп жүргендердің саны біреу емес, бірегейлене бастады. Ал идея таза да адал түсінік, онда жасырын бейіл мен пейіл араласпауы тиіс. Яғни, ұлттық идея саф қалпында сақталуы керек. Абай поэзиясының астарлы мағынасы ашылып, «сырты күміс, іші алтын, айналасы теп-тегіс жұмыр келіп, бірыңғай келісім тауып» тұруы қажет.

Зерттеу әдістері

Ақын шығармашылығын зерттеуде әр түрлі әдістер қолданылады. Соның бірі тарихи тұлғаны зерттеудегі жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері. Сонымен қатар логикалық талдау және талдау мен синтез, тарихи-жүйелік әдістері қолданылып, Абай Құнанбайұлының шығармашылығындағы астарлы сөздерге түсініктер берілді.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Даналардың шығармалары — күрделі көзқарасқа негізделген құбылыс болғандықтан да, олардың түпкі қозғаушы күші мен көркем ишарасының бұрмаланбай жетуі неғайбыл. Қазақта Абайдан көп басылым көрген ақын, зерттелген данышпан, зерделенген ғұлама жоқ. Алайда соңғы жүз жылдың ішіндегі басылымдар мен зерттеулер, текстологиялық салыстырулар мен өзгертулер, дәйектемелер мен тұжырымдар үнемі бір бірімен қайшыласып, не қарама-қайшы келіп, бір-біріне «тура келмей, қырын келіп» жатады. Бірыңғай сипатта тұтастық ала бағаланған туындыны табу қиын. Тұспалды мәтіндер — ұлттық рухтағы ақындардың бәріне тән. Бұл әдебиеттану іліміндегі теориялық, тілдік, текстологиялық шетін мәселе. Бірақ та дәл Абай сияқты шығармашылығы тұтастай «жұмбақ мәтіннен құралған» ақын қазақта сирек. Заман ағымы, оқырмандардың тілді қолдану қоры, көркем мәтінді қабылдау қабілеті, әсерлену тәсілі, елестету мүмкіндігі, сезіну жүйесі, жеке сөзді түсіну аясы мүлдем өзгеріп барады. Архаизм сөздер ғана емес, бүтіндей бір шумақтар бұлыңғыр тартып, өлі тіркес қалпында көз қарықтырады. Оларды түсінбей, не түсіндірмей Абайдың жүрегіне терең бойлай алмайсың. Басқаны былай қойғанда, күнде радиодан естіп, әбден құлаққа жатық болған: «Алыстан сермеп, жүректен тербеп, шымырлап бойға жайылған. Қиуадан шауып, қисынын тауып, тағыны жетіп қайырған», — деген өлең жолдарындағы: «Қиуа» деген сөз қандай астармен қолданылып тұр» — десе не деп жауап берер едіңіз? Әр сөздің түсіндірмесін компьютерге түсіріп алған қазіргі есепшіл, әсершіл жасты жалпы өлеңнен алған әсермен уата да, сендіре де, тіпті, дәлелдей де алмайсың [1; 423].

Шындығында да, осы Қиуа деген не мағына береді? Хиуа — кезінде қазақ үшін экзотика болған шаһардың аты. Алыс, тосыннан кездескен адамды: «Хиуадан кездескен қарағым-ай» — деген. Ал онда неге «шабады, қисынын қалай табады, тағыны неге қайырады?» — деген сұрақ туады және айдаладағы шаһардың тағы аңға қандай қатысы бар? Көркемдік те, өмірлік те логика қайсы? Біздіңше, кезінде бір рет пікір таластың негізіне айналып, іле жауапсыз қалып, қанша текстологиялық салыстырулардан өтсе де, жинақтан жинаққа Қиуа болып өзгеріссіз келе жатқан дәл осы «Хиуаның»

осы араға килігуінде ешқандай логика жоқ. Бұл ешқандай «Хиуа» шаһары да емес, Абайдың «Бүркітші» атты өлеңіндегі кәдімгі — қиын қия, қиян деген сөз. Саятқа шыққанда түлкі бұтаға бұғып, жартасқа тығылып, қиын-қыстаулы шатқалға түсіп кетпес үшін қағушылар қиын-қиын жерге тосқауыл қойып, аңның алдын орап, жасқап тұрады. Ашыққа шыққан соң ғана қыранның томағасын сыпырады. Қансонардан шабыттанып, «алыстан сермеп, жүректен тербеп, шымырлап бойға жайылған» кезде ғана ақын «қиыннан (құз-қиядан) шауып, қисынын тауып, тағыны жетіп қайырады», яғни, «қуатты ойдан бас құраған» өлең шумақтарын қағазға түсіреді. Көшпелі өмірдің тоятты шағы да осы қансонар. Ендеше, жинақтан жинаққа ауысып келе жатқан Хиуамыз қай Қиуа? Орынсыз астарлы экзотика мен символика іздеп, көшпелілердің көркем көрінісінен көз жазып қалғанымызды өзіміз де қызды-қыздымен аңғармай қалған сияқтымыз. Демек, біз бұл мысал арқылы, астарсыздан астар іздеген әсіре әсердің жетегінде кеткенімізді анық байқаймыз.

Кезінде осы «Сегіз аяқтағы»: «Күпілдек мақтан, табытын қаққан, аңдығаны, баққаны» — деген жолдардағы «табытын қаққан» дегеннің мағынасын түсінбей, оны өзге де Абай өлеңдерін өзгертудің үйреншікті жолына салып, «тағыны қаққан» (аң қаққан) деп өзгертуге ұмтылғандар болған. «Неге бос тұрған табытты қағады, қазақ аңды қағады» — деп «ғылыми сипаттама» берушілер де табылған. Ақырында М. Әуезовтің де қиналыңқырап барып: өлім азайып, жаназа шығару тоқтап, мешіт қайырсадақасыз қалғанда, мәйіт жөнелтушілер табытты таяғымен қағып, қаза тілейтінін — айтып, Абайдың дұрыс қолданғанына көз жеткізіп, арнайы түсініктеме беріп, өзгерісті тоқтатқан [3; 24]. Әйтпесе, қазір біз осы күндері: «Күпілдек мақтан, тағыны қаққан» — деп тақылдап жүретін едік. «Табытын қаққан» мен «тағыны қаққанның» арасындағы көркем және мағыналық астарлы айырмашылық пен әсер қуатының әр күйге түсіретін тітіркендіруші күшінің поэзиялық шамырқанысын терең сезінбес едік. Ал «табытын қаққан» деу арқылы Абай танымдық тұрғыдан да, бейнелік тұрғыдан да адамды шіміркендіріп тұр. Күпілдек мақтан иесі мен табытты қаққан мәйітшінің пиғылы мен қимылы тұтаса келіп, соншалықты жеккөрінішті қосарлы жағымсыз образға айналған. Мұнда көркемдік қисын да, қиыннан қиыстыру да, қосарлай астарлап шенеу де бар.

Осындай қосарлы астарлау мен тіркес арқылы күрделі әрі сол тұстағы көшпелі өмірде әркім аңғара алатын, дәл қазір архаизмге айналып кеткен қос тармақтар Абайда жиі қолданылады. Тіпті кейде екі өлеңді салыстырып оқып, ақынның сол сәттегі көңіл-күйі мен күйтеген ойын тауып алып, әр қайсысын бұтарлай талдамаса, бірінің әсері екіншісімен үйлесіп, жаңғырығы жаңылыстыратын, тіпті, көзқарасыңды өзгертіп жіберетін туындылар бар. Соның қатарына «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» мен «Біреудің кісі өлсе — қаралы ол» және «Бай сейілді, бір бейілді» мен «Бойы былғаң, сөзі жылмаң» өлеңдері жатады. Мұндағы идея да, тақырып та, көңіл-күй де, буын да, ішкі ырғақ та, көркемдік, түрлік әдіс те бір-біріне сарындас. Шумақ аңдып оқымаса, біріншісінде айтылған: «Танымадық, жарымадық, Жақсыға бір іргелі» — дегеннен кейін: «Байы — баспақ, биі — саспақ, Әулекі — аспақ, сыпыра қу» — деп жалғастырып айта берсең, екеуінің екі өлеңнің үзіндісі екені байқалмай да қалады. Объекті де, әсер де, шығарушы да бір болғандықтан, бірінің ассосативті әсері екіншісімен заңды түрде сарындасып, жарыса әсер қалдырады.

Зерделеп, саралап, автордың көзқарасы мен өлеңдегі басты нысандағы адамды қамырдан қылды сурытпақтағандай етіп тартқанда ғана ақынның нақты ойы ашылады. Ажыратып қарасаң, екі өлеңнің кейіпкері екіұдай нақты адам. «Бай сейілдідегі» лирикалық басты жағымсыз кейіпкер — «тар ниетті, өз елін өзі төрден үрген ит құсап аңдыған» пәлеқор, «бейілі шикі, ақылы күйкі», «басы мен аяғы бір есеп» итаршы болыс. Аласапыран науқаншыл, асыра сілтеуші, шаш ал десе — бас алған бүгінгі орындаушы үгіт-насихатшылар мен мәслихатшылар. «Бойы бұлғаңдағы» басты мүскін — бай адам, ал оны сорған жағымсыз міскін — қағынған қара өкпелер, бүгінгі тілмен айтсақ, бопсашы рекеттер, делдалдар, үстеме ақы қосатын ысқаяқтар. Алдыңғы өлеңде елдегі сияз бен ойдағы ояздың арасындағы құйыршық билік иесін кекетеді. Екінші туындыда Абай адал малына иелік ете алмай, «бойы бұлғаң, сөзі жылмаң, түзде мырзаң, үйде сырдаң, адам аулап, сыпыра жаулап, байдың атын саудалап, алмалап» жүрген «кедейі — ер, кеселі зор, малды байдан сорлы жоқ сыпыра жылманды» суреттейді. «Ел қағынған соң, мал сабылған соң: байы — баспақ, биі — саспақ, әулекі — аспақ, сыпыра қу» болды дейді ақын мал иесіне жан тартқан сынай танытып.

Зерттеушілер осы екі өлеңдегі екіұдай кейіпкерді жинақы бір образ ретінде талдап, басты кейіпкер есебінде зәлім байдың кескінін сұлдер етеді. Біздің аңғаруымызша, екінші өлеңде «өз малына өзі ие бола алмай отырған» сорлы байға ақынның жаны ауырады. Кеселі зор бопсашыл кедей тұрғанда, оған «еш көмектің, жемдемектің, босқа әлектің орыны жоқ. Сондықтан да, «байы — баспақ, биі — саспақ» — дейді. Ал осындағы «баспақ» пен «саспақ» деген не? Неге байды — баспақ, биді

саспақ — дейді? Ешқандай компьютер де, интернет те оған түсініктеме бере алмайды. Бұл мәтінді оқырманға қалай ұғындырамыз? Өлеңнің ырғағы мен көңіл-күйін бағып отырып, әйтеуір бір жағымсыз ұғым екенін топшылаймыз.

Өткен өмір, кеткен күндердің бір жазында көл жағасында сырбаз сөздің иесі Аманжан Жақып ақын мен белгілі пәдіретші Қуаныш екеуінің осы мәселе жөнінде пікір іздестіріп, ел арасынан соның мағынасын қузап жүргенінің куәсі де болғаным бар. Ақыры ол таласқа өзім де араласып кеттім. Абай: бай мен биді неге баспақ пен саспақ — дейді және оларды жақтап отыр ма, ақтап отыр ма? Бұрын — «баспақ» дегенді қорғаншақ, аямшақ, шешімсіз деп түйсінетінмін. Ал «саспақ» дегеннің түбірін «сасудан» туындатып, бүгінгі алған парасы жария болмай тұрғанда, асып-сасып үкім шығаратын паракор әрі жылмақай биді — сотты мекзейтінмін.

Ал, сөздің түпкі тегін іздесек, ол былай екен. Баспақ — қара мал атауы. Екіншіден сиырдың екі бақайының арасына шығатын кесепатты жұқпалы бөрткен. Мал аяғын баса алмай, баспақтап қалады. Ақыры асқына келе еті қарайып, қанталап, арам қатады. Сонда Абай өзіне де, еліне де пайдасы жоқ, тәуекелсіз қорғаншақ, ақыры «сабылатын малды» «айтты — көндім, алды — бердімге» салып отырған шарасыз байды мекзеп отыр ма? Нағашым, марқұм Серік Жентбайұлы Қоспақовтың пайымдауынша: баспақ деп — аттың терісінен жасалған, ауызы бүрілген шөншікті айтады. Байлар өзінің қолына түскен құнды бұйымды шөншіктің тар ауызы арқылы соның ішіне баспалап, нығарлап сала береді. Ырысым шашылады деп ырым етіп, оны ашпайды. Кейін не тыққанын ұмытып та қалады. Сараң байлар өлген соң ғана әлгі баспақты тіліп ашады. Абайдың мекзеп отырғаны осы баспақ, яғни, сараңдық болуы да мүмкін.

Қош, баспақтың мағынасы мұнымен де таусылмайды екен. Мені, яғни, абайтанушы деп жүрген жиенін сыннан өткізбекші болған-ау, ертеңінде осы әңгімені нағашым тағы да ортаға салып, бір тәмсіл айтты. Аманжан ақын оны қостады. Нағашымның бұл жолғы айтуынша: баспақ — деген саулыққа семіздіктен келетін дерт екен. Көктемде күйлі саулықтардың іш майы мен ішегі төлге оратылып, бунақталып қалатын көрінеді. Сөйтіп, семіздіктің кесірінен саулық та, төл де шығасыға, бос расуаға жатады. Абайдың мекзегені осы баспақ. Байдың жеке басы күйлі-қуатты, бірақ оның өзінен де, байлығынан да не өзіне, не елге пайда жоқ. Сондықтан да, «еш көмектің, жемдемектің, босқа әлектің орны жоқ» — деп отырғаны анық. Ал біз осының қайсысына иланамыз. Қалай десек те баспақтың беті ашылды. Әйтеуір туытында тұншыққан тұмса байлықты мекзеп, астарлап айтады екен. Ал «саспақ» дегеніміз — біздің түйсігімізге мүлдем жат, бүгінгі ұрпақтың түсіне де кірмейтін ұмытылған ұғым болып шықты. Көшпелі жұрт төрт түліктің жайын, ауа райын, алдағы қыстың жұмсақтығы мен қаталдығын, көктемнің ұзаққа созылар-созылмасын көршісінің қас-қабағынан бетер жіті аңғарған. Өйткені, ырыс-құты, өмірі мен өрісі соған тікелей қатысты болған. Сондықтан да, көктемде жұтап қалмас үшін күйектің уақытын қатаң белгілеген. Уағынан ерте саулық пен ешкінің мазасын алатын қошқар мен текеге күйек байлап, саяқ ұстаған. Күйек шыбығын қажап, белі сыздаған, үсті сатала-сатала, әр нәрсеге бір ұрынып, бақылдап, қадірі кеткен сідік сасыған текені «саспақ» деп атапты. Енін тартып, ақтап жіберуге болмайды, ешкісі төлсіз қалады. Сүйкімі мен тыныштығы тағы жоқ ол текенің. «Ақы берген, айтса көнген, тыныштық іздер ел де жоқ» — деп ойын дамытып отырғанына қарағанда, Абай билерді саспаққа теңеу арқылы, би сайлайын десе — сиязға ерте, сайламайын десе — бақылдап әкетіп барады, мүлдем сайламайын десе — бисіз қалады. Ал мына бидің құр домбытпасы, күпілдегі, жалған сөзі, сатымсақ билігі, жұтуын — жұтып қойып сіңіріп үлгермеген парасы дүмін бүлкілдетіп, сол арадан жылдам кетіп қалуға асығып-сасқаны әлгі күні-түні орынсыз бақылдаған теке сияқты сүйкімін кетірген. Бірақ, жұрттың шыдамасқа амалы жоқ, еріксіз көнеді — деген ишараны өлеңмен астарлап жеткізсе керек. Шындығында да, биліксіз шолақ белсендінің сазайын бір халық тартса, ол осы қазақ жұрты шығар. Өткен ғасырдың елуінші жылдарына дейінгі естиярларға түсінікті болған, дәл қазіргі кезде архаизмге айналып кеткен шумақтың бірі Абайдың «Күз» өлеңіндегі: «Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен, Астында ақ шомшы жүр, ол бір керуен» — деген жолдардағы «ақ шомшы» деген сөз. Барлық басылымдарда оған: «Астық екпеген ел басқа елге түйемен барып астық алып қайтады, сонда түйе бос барады да, шом артады» — деп сілтеме жасалған. Жалпы ұзын-сарыны бұлдыр-бұлдыр елес бергенімен де, екіұшты мағынасыз көріністі көз алдына әкеледі. Осыдан біраз жыл бұрын «ақ шомды» басқаша пайымдаған жазушы, марқұм Кәрібай Ақметбектің көлемді мақаласы «Егемен Қазақстанда» да жарияланды. Ондағы «Ақ шомның» ұғымы қиыстау түсіндірілген сияқты. Ақ шомды тура және бейнелі мағынасында екі түрлі түсіндіруге болады. Бірінші, «Ақ шом» — тұрмыстық, әлеуметтік, экономикалық термин. Ол көшпелілердің сонау әлмисактан бергі өмір сүруінің бір формасы әрі

тіршілік кепілі. Жібек жолының алтын өзегі. «Ақ шомның» басы, шығыста: сонау — Алтайдан, Тарбағатайдан, солтүстікте — Ібір-Сібірден, батыста — Еділ-Жайықтан, Дөң мен Азаудан басталады. Шеткі, түпкі ауыл ерте қамданады. Шығатын мезгілі ерте хабарланады. Соған орай белгіленген «Ақ шомның» жолында отырған ел-жұрт ығысып, жолдан көші-қонын жырақтатады. Ал, әр ауылдың кірешілері түкпірден шыққан «ақ шомшыларға» жолай қосылып, қайтқан қаздар сияқты тізбекке ұласады. Әр ауылдың керуенінің өз сәні өзінде. Құрметпен көрісіп, сый-сияпатпен шығарып салады. Базардан қайтқандағы «базарлықтың» жөні бір басқа, әркім қиырдағы құда-жекжатына, нағашы-жиеніне, жезде-балдызына, бауыр-бөлесіне сарқыт беріп, қыстан аман-есен өтуіне тілектестігін білдіріп жатады. Сол көшпен ұзаққа ұзатылған қыздарының жағдайын біліп қайту үшін құда балалар ақ шоммен ілгер-кейінді еріп те кетеді. Міне, сөйтіп, «Ақ шом» — көшпелі жұрттың тілінің, ділінің, тілінің, ұранының, ынтымақ-мүддесінің бірлігінің кепілі болған. Оған мысал: біздің жыл қайыруымыздан бұрын-ақ жағырапия ғылымының атасы Страбон: «Көшпелілердің батыстан — шығысқа, солтүстіктен — оңтүстікке созылып жатқан сауда жолы бар. Бұл жолды олар көзінің қарашығындай сақтайды. Оған қауіп төндірген елді жермен жексен етеді. Өйткені бұл олар үшін өмір жолы. Ол бұзылса — бүкіл көшпелі экономика бұзылып, аштыққа ұшырайды. Өйткені сол жолмен олар қары қалың жаққа астық тасиды, жазда тері-терсегін өткізеді» — деп жазған болатын [4; 188]. Бұл «ақ шом» көшпелі экономикасы қашан Ресейдің жәрмеңкелері ашылғанша толас тапқан жоқ. Күзде тері-терсек, жүн теңдеген, жолай әр ауылдан қосағына жетек атан қосылған түйелер керуені қаздай тізіліп оңтүстікке бет алады. Олар әлмисақтан бері белгіленіп қойылған, ата-бабасы «Ақ шом» заңы бойынша уағдаласқан елге барып, тері-терсегін былтыр келісілген уәде бойынша өткізіп, тиесілі астығы мен бұлды алып қайтады. Алушы да, сатушы да, керуенбасы да, ауыл да өзгермейді. Бірі — одан басқаға өнім өткізбейді, екіншісі одан басқаға сатпайды. Өйткені, мындаған жылдар бойғы қалыптасқан сауда заңы солай. Екінші жақтың шығынға не аштыққа ұрынуы мүмкін. Сонда, отырықшы жұрт, өзінің тұтынушысына тегін несие беріп, қоңсыма жәрдем — деп тегін базарлық, яғни, сәлем-сауқыт жолдайды. Кім де кім себепсізден себепсіз уәде бұзса, аса үлкен айып төлейді. Сондықтан да, келісілген уақытта түйеге қом салынып, дер кезінде аттанады. Міне, Абайдың: «Астында ақ шомшы жүр, ол бір керуен» — дейтіні осылар. Екінші бейнелік мағынасында: аспандағы қаз бен тырнаның жердегі суретіндей болып тізіліп бара жатқан керуеннің күздің бір уақыт белгісіндей болған әсем көрінісін суреттейді. Бұл сурет «Абай жолында» сондай әсерлі бейнеленген. Сондықтан да, кейбір түсініктемелер мен жоғарыда аталған мақалада айтылғанындай «ақ шом» дегенді кәдімгі түйелі көшпен, ақ және қара шомның түсімен шатастыруға болмайды. Мұнда көшпелі әлемнің өмір сүру қажеттілігі мен эстетикасы, мерзімдік өлшемі жатыр. Біз жоғарыда Абайдың қосарлы тақырыптас, қыстырмалы астарлас өлеңдерінің қатарына «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» мен «Біреудің кісі өлсе — қаралы ол» туындысын жатқызған болатынбыз. Бұл өлеңдердің шумақтарын бір-біріне ауыстырып қолданса, еш ағаттық байқалмайтыны да рас. Басты идея: сөздің патшасы мен сарасы — өлең, ал өлеңде сол өлеңнің ұлы талап пен оның астары туралы: «Сөзге — жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» деп бастап, екіншісінде: «Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе, Оған кімнің ұнасар таласуы» — деп жалғастырып отырады. Зерттеушілер мен түсінік берушілер осы екі өлеңді талдағанда, міндетті түрде, бір пікірді тілге тиек етіп, бірегей де бірбеткей тұжырым жасайды. Тағдырдың жазуы солай ма, жоқ, заман екпіні ме, әлде адамдардың ала мысық пейілі ме, басынан дау арылмайтын бір тұлғалар мен түйнекті тіркестер болады. Екі жүз жылдың ішінде екі жаһангер империяның қысымын көріп, өзі өлсе де өлеңі қудаланудан көз ашпаған, бірақ екі заманның екпіні де ештеңе істей алмай, керісінше барған сайын тұлғалана түскен, «дулатуы мен шулатуын» қоймаған тұлғалардың бірі — Дулат пен Шортанбай ақын және Абайдың осы екеуін ауызына алған сөзі. Ресей мен кеңес үкіметінің күші келмеген Дулат пен Шортанбайды үшінші бір күш — қазақ қауымдастығы қазақы қазымыр тәсілмен жіліктеп жатыр. Және бұл Дулат пен Шортанбай үшін ең қауіпті кедергі болмақ. Осы бағыттың беті бері қарамаса, Абайдың өзі аузына алып, ұстаз тұтқан Дулаттың, Шортанбайдың түте-түтесі шығып, олардың мұрасының «бірі — жамау, бірі — құрау» боп, түк те қалмауы мүмкін. Бұл түйткіл Абайдың туғанына 150 жыл, Бұқардың туғанына 300 жыл, Дулат пен Шортанбайдың туғанына 200 жыл толуына орай өткен, қазіргі күнде өтіп жатқан, алдағы уақытта да өтетін ғылыми мәжілістерде тиянақталуы тиіс еді. Алайда ол мәселе байыбымен шешуін таппады. Бұған басты ілгешек болып отырған сөз — астарлап та, астарсыз да тура айтылған және абайтанушыларды бір ғасыр бойы сарсаңға салып, әр басылымда әр түрлі жазылып, әр қалай пайымдалып та, хатталып та, жатталып та келген, соны айтып тұрып та көкейіңе

күдік ұялайтын, үнемі: олай емес, былай жазылғаны дұрыс — деп түсіндіруге мәжбүр болып жүрген Абайдың:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі — бірі жамау, бірі — құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде көрініп тұр-ау! — деген әйгілі жолдары [1; 26].

Мен дәл қазір осы шумақтың басынан кешкен текстологиялық тауқыметіне тоқталып жатқым келмейді. Тек ұзақ жылдар бойы Шортанбай мен Дулаттың, Бұқардың «өлеңінің бәрі — жамау, бәрі — құрау» болып, «кемшілігі әр жерден көрініп тұрғанына» да тоқталмаймын. Шүкір, кейінгі басылымдарда, бәрі емес, «бірі — жамау, бірі — құрау» боп өзгерді. Бірақ, соңғы академиялық басылымдағы «кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау» — деп өзгертілгеніне қосылмаймын да, оны қабылдамаймын. Дұрысы, «Кемшілігі әр жерде көрініп тұр-ау» — деген жолдар деп түсінемін. Өйткені «көрінеу тұр-ау» деген тіркес өзгені былай қойғанда, кәдімгі поэзияға тән үндестік пен ырғақ үйлесімінен ада, тұтқыр. Абайдың өлең сөзге қойған өз шартына сай «тілге жеңіл емес, жүрекке жылы тимейді». Мәселе мұнда да емес. Мәселе, осы өлеңде Абай шынымен де: «Бірі — жамау, бірі — құрау» деп Бұқар жырау мен Шортанбайдың, Дулаттың өлеңдерін айтып, сынап отыр ма? Басты түйткіл осы: «Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап, Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап. Ақындары ақылсыз, надан келіп, Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап» — деп осы үш дегдарды мекзегені шындық па?

Бұрынғы кезде, Абай осы өлең арқылы: «Дінді, орта ғасырды көксеген Бұқар, Шортанбай, Дулат сияқты бай, феодалдардың жыршыларын, орыс халқының демократиялық мәдениетінің қазақ арасына тарауына, орыс, қазақ достығына қарсы бағытталған олардың идеяларын әшкерелейді», — деп тура осылай сабақтайтынбыз. Тек М. Әуезов қана үшеуін қорғаштай майдалайтын. Қазір не өзгерді? Рас, діншіл, орта ғасырды көксеген, орыстың демократиялық (шындығында, самодержавиелік) мәдениетіне қарсы делінген идеологиялық бағаны алып тастадық. Бірақ, олардың ең қасиетті де күдіретті жырына берілген бағаны баяғыша тәпсірлеумен келеміз. Енді: — Иә, Абай ол үшеуін сынаған, бәрі жамау емес, бірен-сараны ғана құрау. Өйткені Абай жаңа заманға сай поэзия талабын алдыға тартады — дейміз күмілжіп. Менің ойымша, мұның жауабы мүлдем басқаша және Абайдың бұл өлеңінің Бұқардың, Шортанбайдың, Дулаттың өлеңдеріне еш қатысы жоқ. Әңгіме, олардың 1880 және 1888 жылы басылып шыққан «Өсиетнама» мен «Бала зар» атты жинақтары туралы болып отыр. Оған дәйек, біріншіден:

«Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» атты өлеңінде бұрынғы акын-жыршыны мазақтамайды, керісінше, «Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған, Би де таппақ, мақал бар, байқап қара», — дейді. Демек, өткен күннің ақындарының бетіне күл шашып отырған жоқ. Қайта: «Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ, Ондай жерде сөз айтып болма мазақ. Біреуді — олай, біреуді — былай қарап, Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ», — деп сөзді бөліп жарма, біреудің сөзін асты-үстіне төңкерме, шатастырма. Олай, былай сапырылыстырма — деп сақтандырады. Неге бұл арада сақтандырады және өзің де мазақ болма, өзгені де мазақ етпе дейді?

Өйткені, сауатты Абай қазақ жырауларының екеуінің де баспадан шыққан кітабын алып оқыған. Тіпті екеуінің де қолжазба нұсқасы Абайда болуы да мүмкін. Өзге-өзге, Дулаттың өлеңдерін жасынан жаттап өскені, көшіріп алғаны, үлгі тұтқаны анық. Енді сол кітаптағы және қолжазбадағы, немесе өзі жатқа білген тұстарды кітаптағы мәтінмен салыстыруы заңды. Тіпті, Абай үшін міндетті іс. 1888 жылы шыққан Шортанбайдың кітабы мен 1880 жылы шыққан Дулаттың кітабын Семейден, не Қазанның өзінен алдырған. Ол кәміл мәселе. Екеуін оқып шығып, екі кітаптағы жазылған сөзді бір-бірімен салыстырған. Өзі жастайынан жаттап өскен және үлгі тұтқан Бұқардың, Дулат пен Шортанбайдың өлең-толғаулармен де ойша жолма-жол салыстырып екшеген. Абайдың өзі «сөз танитұғын кісі болғандықтан» да, екі жинақтағы жазылған өлеңдердің арасындағы айырмашылықтарды, Бұқардың сөзінің Дулатқа, Дулаттың сөзінің Шортанбайға, керісінше, Шортанбайдың сөзінің Дулатқа ауысып кеткенін көрген. Ішінен өкінген. Өкінішпен, реніш араласа отырып, өлең сөздің қадірі туралы: «Әттең! Өлең сөздің — патшасы, сөз сарасы еді ғой. Мында құрақ боп басылғаны несі екен», — деп кітаптың әр жерінен көрініп тұрған кемшілікке налыған, ойға қалған. Сөйтіп, қолға қалам алған.

Бұл арадағы сөзіміздің ең басты дәлелі «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» атты өлеңі де тура сол 1888 жылы жазылған. Өлеңнің шығуына басты себеп болып отырған жағдай да сол кітаптың ала-құла құрастырылуы. Шындығында да бір өлеңнің басы бар, аяғы жоқ. Екінші өлеңнің басында үшінші

толғаудың аяғы жүр. Ырғағы да, ұйқасы да, мағынасы да, желісі де бұзылған. Бір жерін екіншіге апарып жамаған не құрастырған. Тұтас туынды жоқ. Абайдың өзі айтқандай, қазақ тілі мен жырдың құрылымын, тақырып желісін еркін ажырата алмағандықтан да, шығарушылардың «біреуі олай қарап, біреуі былай қараған», яғни Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жыраудың өлеңінің «бірін — құрау қып, бірін — жамау қып» бастырған. Сондықтан да ашынып: «Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, өлеңі (кітабы деп түсініңіз — Т.Ж.) бірі — жамау, бірі — құрау. Әттең, дүние-ай, сөз таныр (қазақша емле білетін — Т.Ж.) кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау» – деп өкінген.

Жалпы үш ұстазының шығармашылығына емес, олардың жинақтарының жамалып, құралып шыққанына наразы болған. Бұл дегеніңіз ұстаздарын жаппай жазғыру емес, қайта жаны ашу. «Біреудің кісі өлсе, қаралы ол» өлеңінің де түпкі емеуіріні — үлгі. Мадақтау жырының іші сынға емес, жылылыққа толы: «Сүйсінерлік адамды құрмет қыл. Түгел сөзді тұтас тыңда. Әттең, дүние-ай! Шортанбай мен Бұқардың, Дулаттың сөзі мазақ болды-ау. Наданның көңілін ашып, солар үлгі алсын, түзетсін — деп мақсат етіп осы өлеңді жаздым» – деп отыр емес пе.

Ендеше, «сөз түзелді», біздің де көзқарасымыздың түзелетін кезі жетті. Бұрынғы айтылып жүрген әсіре пікірлерді енді мүлдем басқаша бағамдаған дұрыс.

Екінші уәж — Дулаттың ақындығы мен тілін зерттеуге ерекше үлес қосқан аяулы ғалым Құлмат Өмірәлиевтің пікірі. Ғалым өзінің «Қазақ поэзиясының жанры және стилі» атты Дулат туралы монографиясында: 1880 жылы Қазан қаласында Мәулекей Юмашков бастырып шығарған «Өсиетнама» жинағындағы Дулаттың өлеңдерін бүтіндей жоққа шығарып, оны Шортанбайдың қанжығасына байлап береді. Х.Сүйіншіәлиев пен Ы.Дүйсенбаевтің, сол арқылы М.Әуезовтің Дулат туралы пікір-зерттеулеріне мойынсынбайды. Ол «Мәулекей деген бір қиссашыл молда ақынға сеніп, «Өсиетнаманы» Дулат жырауға қалай таңа салдык?» – деп сұрақ қояды [2; 234]. Оған мысал ретінде:

Ұл силамас атасын.
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болыс, хан қойды
Қайда бір некесіз туған шатасын.
Өзі қылған өкінбес,
Күнінде сонан татасың.
Сол заманның кезінде
Қыз силамас шешесін,
Ер жеттім деп шаштасып,
Салыстырып дүниесін.
Старшын қойып,
Пысықсыған немесін, –

деген В.В. Радловтың 1888 жылы бастырған жинағындағы Шортанбайдыкі деп берілген мәтінді келтіріп, оны содан сегіз жыл бұрын, яғни, 1880 жылы жарық көрген «Өсиетнамадағы»:

Ұл силамас атасын,
Атасы бермес батасын.
Старшын, болыс қойыпты,
Қайдағы асылзадасын.
Өзі қылған өкінбес,
Күнінде содан тартасың.
Сіз біл деген бала жоқ,
Келіні боқтар анасын.
Сіздер деген келін жоқ,
Өз пиғылыңнан табасың, –

деген жолдармен салыстырады.

Егер қазақ өлеңінің осындай дәстүрлі сарындастығы мен өзара жалғастығын көшірмешіге санасақ, онда Бұқар жырау мен Қайып пен Кененнің арасындағы 300 жылда бірде-бір ақын қалмайды. «Он жаста ойнақтаған лақтайсын» деген бір мен жүзге дейінгі адам жасы туралы салыстырмалы теңеулерді қолданған ақындардың бәрі де көшірмеші боп шығады. Ал, өзге-өзге Кененнің «Ақ ешкісі» мен «Егіз лағы» оның поэзиясының трагедиялық шыңы болып табылады.

Заман ақыр болғанда.
Алуан, алуан жан шықты.

Қайыры жоқ бай шықты,
Самауыр мен шай шықты («Өсиетнама»).

Мынау ақыр заманда,
Алуан, алуан жан шықты.
Арам, араз хан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты, –

деген екі мысал да солай.

Мұндай ұйқасты сөз тіркестер мен теңеулер ауызекі сөйлеу мәнерін меңгерген барлық шешендер мен билерге, суырып салма ақындарға тән.

Екінші: Құлмат марқұмның: «Өсиетнамадағы» «Шортанбай өлеңін неге көрмедік? «Өсиетнама» мен Шал өлеңдері арасындағы жақындық жайлы неге бір ауыз пікіріміз жоқ» – деген уәжіне келтіретін дерегі мынадай:

Ата-ананың ақылы,
Қазылған қара жолмен тең.
Иманнан көрген қорлығың,
Көксіңе біткен шермен тең («Өсиетнама»).

Атадан мирас ақылың,
Түзік айтқан мақұлың,
Ләзім болған іспен тең.
Жаманнан көрген қорлығың,
Көкірекке біткен шермен тең (Шал ақын) [5; 225].

Ауыз әдебиеті мен айтушы арқылы таралған халықтық жырға осы да ұқсастық па? Әрине, текстологиялық зерттеу керек. Бірақ. 1. «Өсиетнаманы» баспа арқылы шығарған М.Юмашков Шал ақынды білді ме? 2. Тілші ғалым 1970 жылы башқұрттардың қолынан Абайдың қолжазба жинағын тауып әкелді. Ендеше Дулаттың өлеңінің де Ақмолла ақын жырымен қоса таралмағанына кім кепіл?

Үшінші: «Өсиетнаманы» түгелдей жоққа шығара отырып, ғалым тек Байділдә қарттан жазып алған Шәкір Әбенәттің нұсқасына ғана сүйенеді. Ал қазір Дулаттың бұл өлеңдерін Шәкір жазған деп шаптығып жүргендер де бар. Шәкір ақынның өз ауызынан жазылып алынып, көзі тірісінде «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған пікірі мынадай:

«– Е, бұлт адамның басына бір үйірілсе қашып құтылмайды екенсің. 1948 жылы тағы ұсталдым. Сақтаған Бәйішевтің соның алдында Мұхтарды, Есмағамбетті сынаған мақаласы газетке басылған. Соның ішінде: «Буржуазиялық-ұлтшыл, байшыл ақын Дулаттың өлеңдерін, «Еспембет» дастанын Есмағамбет Шәкірге әдейі тапсырма беріп жаздырды», – деп сынады. Сол маған айыптау материалы болды. Шуға қарай бой тасалап ем, бәрібір, құтылмадым. Тергеуші: «Сен осыларды ойдан шығардым. Ондай ақын жоқ деп бас тарт», – дейді. Бар нәрсені қалай жоқ дейсің. Академияның қолжазба қорына Дулат жыраудың 6000 жол өлеңін тапсырғаным рас. «Сен қазақтың мұңын Дулат боп жоқтап отырсың. Айт шыныңды», – деп ақырады. Рас, қолжазбаның ішінде «Бәйбіше туралы», «Тырнақтай кір қонған соң» деген өз өлеңдерім қоса тапсырылып кетіпті. Мен Дулатты қалай жоққа шығарамын. Ал «Сабырбай мен Байбаланың» айтысын өңдеп жазғаным рас», – дейді [6; 46]. Үшінші уәжге бұдан артық дәлелдің керегі шамалы. Ендеше: Дулаттың, сонымен қоса Шортанбай мен Бұқардың ақындық рухы мен мұрасын тулақша сүйреткеніміз жеткен сияқты. Оған Дулаттың да, Шортанбайдың да, Бұқардың да, Абайдың да түгі кетпейді. Енді олардың әруағы бізді тулақша сүйретіп жүрмесін — дегіміз келеді. Әрине, салықалы да салмақты зерттеулер мен мәтіндік салыстырулар қажет-ақ. Бірақ, барлық пайымдаулар мен тұжырымдар Дулатты, Шортанбайды, Бұқарды тұқырту үшін емес, тұлғаландыру тұрғысынан жасалғанда ғана аманаттың жолын қиянат кеспейді.

Абайдың астарлы сөздерінің көзге көрініп тұрған үш-төрт түйткілін ғана жеңілдете тілге тиек еттік. Терең талдап, дәйекті талдауға мақала жүгі көтермеді. Алайда бұл ешқашанда назардан тас етпейтін күрделі де маңызды мәселе.

Қорытынды

Сөз өнері саласында қандай да бір қағиданы қатаң ұстанатын ілім саласы бар ма? — деп сұрай қалса, әр қалам иесі, сөзсіз: — текстология, яғни, мәтінтану ілімі — деп жауап берер еді. Кейінгі ширек ғасырда сол ілімнің ыстық-суығын азды-көпті көрген менің өзім де, солай ойлайтынмын.

Арнайы дәріс жүргізгенде, дүниежүзіндегі текстологиялық сүзілімдер мен салыстырулар барысындағы әдіс-тәсілдерді жүйелей келіп, оның бұлжымайтын 27 қағидасы бар, сол әдіс-тәсілдің 21 шарты — орыс, 9 әдіс-тәсілі қазақ әдебиеттануында қолданылады — деп тәмсілдейтінмін. Бұған көне қолжазбалардың мәтінін оқуды қоссақ, қазақ ғалымдарының қолданған әдіс-тәсілі 17-ге жуық екен. Одан арғы он тәсілді меңгеруге, әзірше, мұршамыз келмейді, себебі біздің ғалымдарымыздың ғылыми-техникалық тұрғыдан жабдықталу мүмкіндігі шектеулі.

Деп, ой тұжырымдап келсек те, сол санаулы мүмкіндіктердің өзі қазақ әдебиеттану ғылымында арнайы қарастырылып, ғылыми жүйеге түсіп, ілімдік сыпат алмапты. Әр кезеңде, әр тақырыптағы мәтіндік мәселелер туралы жекелеген жинақтар шығып, жекелеген тақырыптық мәселелер қозғалғанымен де, текстологияның өзінің теориясы мен ішкі әдіс-тәсілдері, оны игеру жолдарының ерекшелігі арнайы қарастырылмапты. Біз де оған тереңдеп бармаймыз. Тек, өзіміздің қолымыздағы қолжазбаларды мәтіндік-салыстыру барысында байқаған, жоғарыдағы 27 шарттың сыртында қалған бір мәселеге, тіпті, текстологияның өзі емес, сол текстологиялық талдауға арқау болатын қолжазбалардың тағдырының да мәтінтануға психологиялық тұрғыдан әсер ететін ықпалы болатыны туралы тәжірибені қаперге іле кеткіміз келеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абай. Шығармаларының бір томдық толық жинағы / Редакциясын қарап, түсініктерді, жаңа материалдарды толықтырып баспаға дайындаған Ә.Жиреншин — Алматы: Қазмемкөркемәдеббас. — 1961. — 694 б.
- 2 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. 1–2 том / Жауапты ред.: З.Ахметов, С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы. — 1995.
- 3 Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі /М. Әуезов // Абай. — 1992. — № 1–3
- 4 Страбон. География: [В 17-и кн.] / пер. с греч., вступ. ст. и комм. Г.А. Стратановского. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. — 639 с.
- 5 Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. Монография / Қ. Өмірәлиев. Алматы: Мектеп. 1983. — 239 б.
- 6 Жұртбай Т. Өмір жылжып барады жүзге қарай. Шәкір Әбенев 90 жаста / Т. Жұртбай // Қазақ әдебиеті. — 1990. — № 7. — 46-56 б.

Т. Жұртбай

«Я тоже узнал его по ногтям...» (иносказательные тексты Абая)

В статье рассмотрены наиболее актуальные на сегодняшний день вопросы, касающиеся теории абаяведения. Произведения Абая изучены в текстологическом контексте. Дана оценка гражданской позиции Абая, которая до сих пор трактовалась негативно. Автор унифицирует и дифференцирует сведения, содержащиеся в исследованиях и мемуарах, повествующих о личной жизни Абая, сопоставляя их с архивным наследием. Были текстологически проанализированы такие стихи, как «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы», «Бай сейілді, бір бейілді», «Бойы былғаң, сөзі жылмаң» и «Сегізаяқ». Словам и словосочетаниям типа *қиуа, ақ иом, табытын қаққан, баспақ, саспақ*, которые имеют различную сферу применения и значение в контексте, даны объяснения касательно смысла. При этом принимались во внимание текстовые комментарии поэта, представленные в изданном собрании сочинений. Сделаны выводы относительно научной последовательности текстового анализа.

Ключевые слова: текстологический анализ, авторский подход, гражданская позиция, притча, поэтика.

T. Zhurtbay

«I also recognized him by his fingernails...» (Indirect words of Abay)

The article raises the most relevant issues related to Abai studies. Abai's poems were analyzed in a textual context. An assessment of Abai's civil position is given, which is still interpreted negatively. The author identifies and analyzes the information contained in the research and memoirs concerning Abai's personal life, compares them with the archival heritage. Was conducted textual analysis of such poems as «Olen-sozdin patshasy, soz sarasy», «Bay seyildi, bir beyiledi», «Boyi bilgan, sozy zhyلمان», «Segizayak». Explanations

were given about the words and phrases «kiya», «Ak shom», «Tabytyn», «kakkan», «saspak». The poems reflecting the poet's civic position were also analyzed. The text comments of the poet presented in the published collected works were taken into account. Conclusions about the scientific sequence of text analysis are presented.

Keywords: textual analysis, author's approach, civil position, parable, poetics.

References

- 1 Zhirensin, A. (1961). (Eds.). *Abai. Shygarmalarynyn bir tomdyq tolyq zhinagy* [*Abay. A complete collection of his works in one volume*]. Almaty: Qaznemekorkemadabbas [in Kazakh].
- 2 Ahmetov, Z. (1995). (Eds.). *Abai. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy. Olender men audarmalar. Poemalar. Qara sozder. 1–2 tom.* [A complete two-volume collection of his works. Poems and translations. Poems. Words of edification. Volume 1–2]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Auezov, M. (1992). *Abaidyn tuysy men omiri* [*Abai's relative and life*]. Abai [Abay], 1–3.
- 4 Strabon. (2004). *Geografiia: [V semnadsati knihakh]* [Geography in semnadsati books]. (Transl. H.A. Stratanovskoho). Moscow: OLMA-PRESS [in Russian].
- 5 Omiraliev, Q. (1983). *Qazaq poeziiasynyn zhanry zhane stili. Monografiia* [*Genre and style of Kazakh poetry. Monograph*]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 6 Zhurtbay, T. (1990). *Omira zhylzhyr barady zhuzge qarai. Shakir Abenov 90 zhasta* [Life moves towards the hundred. Shakir Abenov 90 years old]. *Qazaq adabieti* [Kazakh literature], 7, 46–56 [in Kazakh].

Zh. Smagulov*, K. Kalybekova

*Karagandy University of the name of E.A. Buketov;
Karaganda Technical University
(e-mail: Jandosmagulov@mail.ru, kalam09@mail.ru)*

Representations of totems and the image of the blue wolf in folklore

The most important totem common to all Turkic peoples is the Blue Wolf (Kok bori). The Turkic people, including the Kazakhs, consider themselves to have emerged from wolves, and highly value the wolf for its difference from other animals. The wolf is a freedom-loving, proud, vindictive, strong animal, and the Turki attributed these qualities to themselves, thereby emphasizing the resemblance to a wolf. In the genealogical mythology of the Turkic peoples, a blue wolf or a blue wolf female is depicted as saving people from the enemy's environment, starting campaigns and feeding helpless babies. In the totemic, mythical worldview of the people, the Blue Wolf has become a holy animal. The article discusses from a scientific point of view the evolution of the image of the Blue Wolf (Kok bori) in totem performances and folklore of the Kazakh people.

Keywords: Turkic-speaking peoples, Kazakh people, totemic concepts, folklore, the image of the Blue Wolf (Kok bori), the evolution of the image of a wolf.

Introduction

The formation in the minds of our people of the concepts of “wolf”, “bori”, “hardened wolf” is the result of several centuries. It is known that this name, which adds meaning at every stage, is used not only for the name of a predator in the worldview of modern people. If you look at a wolf called “syrttan”, “arlan”, “predator”, “wolf” in the form of a “sacred animal”, you can see that it has deep roots. There are many legends, myths and works about the steppe that are firmly rooted in the steppe laws. The Turkic people, including the Kazakhs, consider themselves to have emerged from wolves, and highly value the wolf for its difference from other animals. Since the blue wolf is one of the sacred concepts in Turkic mythology, it is still relevant in our literature.

Obviously, any people had their own religious beliefs, depending on its origin. The worship of a particular animal has been formed long ago. We all know that these are called totem concepts. Our researchers also say that these concepts were born out of the concept of a human child. “Although the word “totem” has been a term in the world of science for two centuries, totem consciousness is a cultural phenomenon that goes back to prehistoric times, to the early era of humanity and among many peoples around the world” says Kairat Gabithanuly in his work [1; 16].

The most important totem common to the peoples of Turkic origin is the Blue Wolf (Kok bori). There are historical reasons why an animal belonging to the predators, called wolves, has become a sacred concept at the level of divine power in the entire Turkic community. Usually, when we say “wolf”, “bori”, we mean such concepts as bravery, courage, perseverance. Consequently, in ancient times, in the minds of people, such qualities were probably possessed by a god, a benefactor, a patron saint. People who believed in “origin”, “clan”, raised the concept of “Blue wolf” (Kok bori) to the level of “benefactor”, “patron” and made it a slogan. K.Gabitkhanuly told about why it is called “Blue wolf” in his work “Language in Kazakh mythology”: “Its name “Blue wolf” (Kok bori) does not come from the idea of a wolf in the sky, but from the idea of that a wolf of the color of the sky is a heavenly wolf, a sacred wolf. Therefore, the wolf is popularly called the “knight of God” [1; 31]. That is, we see that the concept of God is intertwined with the sky. The phrase “blue” seems to give the word “wolf” a sense of holiness and power.

The study of totem ideas and myths of the Kazakhs, the evolution of the image of the Blue Wolf in folklore has not yet received a comprehensive scientific examination. Because of the concept of the wolf, which is a common depiction in the literature of the peoples of the world, literary works are not only part of our spiritual values, but are still relevant to writers who have not yet written on this topic.

*Corresponding author's e-mail: Jandosmagulov@mail.ru

2. The image of the Blue wolf in the totem worldview.

If we look at the meaning of the word “totem”, we can see that the history of this word, which means “origin”, “relative” goes back to the language of the Ojibwa tribe in North America. That is, for the first time the concept of “totem” was introduced to Europe by John Long, an English merchant and translator. In this regard, K. Gabithanuly writes in his work: “For the first time he used the word totem in his famous work “Memories of a Journey to the Indians” (published in London in 1791) and introduced the totemic beliefs and totemic customs of the Indians. Since then, the word “totem” has become a common scientific term for totem consciousness” [1; 16].

Other scholars also do not deny that the concept of totemism has since become very important in human life: “Totemism, as a widespread belief in the world, has attracted the attention of scientists from many countries. Among those who paid great attention to it, studied and expressed valuable opinions such scientists as John McLennan, Andrew Lang, James Fraser, S. Reinach, W. Wundt, S.P. Tolstov, D.E. Khaitun, N.A. Alekseev and L. Rasoniy” [2; 249]. One cannot but agree with the opinion of Adil Ahmetov. Because, when looking for works on totemism, the first who come to mind are James Fraser, S. Reinach, L. Rassoniy.

As for the animals, which are usually totems, they were treated in a special way. They were forbidden to kill or eat. People wore the skin of an animal that was a totem. People even added the image of “God” to their flag. This is stated in the work of Sigmund Freud “Totem and Taboo”: “Many tribes use the image of animals as a coat of arms and decorate their weapons with them; men paint a totem on their body or tattoo it on their skin” [3; 122]. And considering that the totem of the Turks was the Blue Wolf, as can be seen from the passage from Ogyznama:

“I was your kagan.

Take a shield and a bow in your hands,

Let this be a symbol of “good” for you,

Let “Blue Wolf” be our slogan” (from Ogyznam).

This is indicated by the following lines of the poet Suyunbai:

“My slogan is a wolf

A wolf is on my flag

I will raise my flag

And my enemy will run away”

Zhanibek Khan, who became famous during the campaign against the Dzungars, waved a flag with a wolf's head in front of the enemy or made a special noise and signaled the upcoming battle.

Over time, the wolf became a nagual, the patron spirit of people. There is a legend that blue wolves were the patrons of the nephews of Kaz dauysty Kazybek Abak kerey Zhanibek and Eset batyr. While Kerey Zhanibek slept, two wolves were playing on him, and Eset batyr was licked by the arlan. It should be noted that in order to exalt heroes who lived up to the country's expectations, they were associated with the sacred concept of the blue wolf. The strength and perseverance of these heroes grow and come from God himself. And wolves are carriers of the special grace of God.

The idea of a wolf is so deeply rooted in the minds of people that our ancestors are still inclined to give their children the name of this “sacred animal”. Examples of such names: Boribay, Borikul, Boltirik, Kaskyr, Kaskyrbai, Bori are popular in the country. The fact that in the epic “Alpamys batyr”, the common heritage of the Turkic peoples, the father of the protagonist is called Baybori is a manifestation of this tendency.

The names of Bori, who was one of the commanders of Altynorda in 1237-1238, Boribai Zhaubori uly, who was born in 1664 and became the slogan of the country of Matai thanks to his heroic deeds, and Boltirik Sheshen, who admired his eloquence, were also given to be batyrs. brave. And the fact that they grew up to live up to their names seemed to prove the truth of the belief that “the name of the child given at birth” has a direct impact on the magical power of the word.

Muhanmadiyar Orynbekov in his work “The Origins of the Kazakh Faith” summarizes the general characteristics of totemism as follows:

1. The totem is considered to be the origin of relatives, benefactor, patron, and ancestor. The totem is endowed with powerful, miraculous abilities, evokes a sense of respect and fear.
2. Totem-specific names and symbols are used.
3. The identification of a person or group of people with a totem or symbol is visible.
4. It is forbidden to approach, eat or kill the totem animal or plant.
5. Totem rituals are used” [4; 165].

Totem worship is the spiritual anchor of ancient people. It is obvious that such beliefs are widespread among the peoples of Turkic origin. Rashid ad-Din was one of the first scholars to provide valuable commentary on totem beliefs. This is proved by the facts of Adil Akhmetov, who relied on the works of L. Rassoniy: "According to the data of Rashid-ad-Din, in those days the Turks, including every Oghuz tribe, categorically forbade hunting for such "ongans" as "hawk", "golden eagle", "Yellow golden eagle", "falcon", "saker falcon", "peregrine falcon", i.e. such ongans, after which the totems were named, which brought prosperity. L. Rassoniy also noted that in the XI century some Kyrgyz tribes were called cows, winds, turtles, falcons, and the Turks painted golden images of wolves on their flags, since they believed that they were descended from wolves. They say that the names of people such as Kokbori, Jacket, Bozgurt, Uki, Zhylan, Ayu, Turymtai, Akkus, Biday, Arpa (Kokbori, ortka, Bozgurt, Yki, Zhylan, Ayu, Turymtai, Aes, Biday, Arpa) found in those days are associated with totem beliefs" [2; 250-251]. From this fact, we can see that the totem cult is so powerful that human names are named after the sacred totem animal.

This is evidenced by the name of the intelligent and graceful Kurtka in the epic of our people "Kobylandy batyr". In the epic, she showed her nobility. Kurtka, carrying a small yurt decorated with gold on the inside and silver on the outside, forty camels, forty slaves and forty maids, showed her foresight on the way. In the belly of the mare, the foal Taiburyl grew, which later became a friend and comrade of Kobylandy. Kurtka, that has felt a tulpar, appreciates the horse more than herself. Then, for forty days, she feeds the brown foal with the milk of a young mare, and then for forty days with the milk of a non-fertile mare. "Can your wisdom be compared with the king's?" - the image of the Kazakh beauty, who amazed such a hero as Kobylandy, was unique. No wonder they say about Kurtka: "What a pity that you were born a woman, If you were a man, you would become a real support for the people".

The most important totem common to the peoples of Turkic origin is the wolf. In general, when saying "wolf", "bori", there comes to mind such words as predation, courage, perseverance. Therefore, in the mind of a person, a deity, a benefactor, a patron is probably characterized by such qualities. People who believed in "origin", "clan", raised the concept of "Blue wolf" (Kok bori) to the level of "benefactor", "patron" and made it a slogan. K. Gabithanuly told about why it is called "Blue wolf" in his work "Language in Kazakh mythology": "Its name "Blue wolf" (Kok bori) does not come from the idea of a wolf in the sky, but from the idea of that a wolf of the blue color of the sky is a heavenly wolf, a sacred wolf. Therefore, the wolf is popularly called the "knight of God" [1; 31]. That is, we see that the concept of God is intertwined with the sky. The phrase "blue" seems to give the word "wolf" a sense of holiness and power.

In a research article by Almasbek Absadykov, "The motto of Alash and the totem of a wolf", it is proved that the word "Alash" is closely related to the concept of a wolf. They emphasize the importance of the concept "wolf" in the understanding of the ancient Turkic peoples, who considered themselves "descendants of the wolf". "The name "wolf" is also found in the name of the Bashkir people of Turkic origin (bash+kir (head + wolf). In the Younger Zhuz of Kazakhs there is also a genus called "Kyzylkurt" [5; 2].

The meaning of the battle cry when attacking the enemy is not accidental. That is, the cry shouted out during the attack inspires the soldiers and gives them courage. During the battle, they chanted a battle cry, called for their totem ancestor for help, raised the flag and called on the soldiers to defeat the enemy.

In his work, K. Khalid says about the battle cry: "The Kazakh people have the word "battle cry". It is pronounced for inspiration, encouragement, empowerment. ... Each tribe has its own call. If there is a conflict with other tribes, they shout "Alash, Alash" [6; 72].

A. Absadykov claims that the word "Alash", which played an important role in the life of the Kazakh people, comes from the concept of a wolf. "The ancient idea of the nomadic Mongol-Turkic peoples was the basis for the formation of the meaning of the word "Alash", which gives the concept of a wolf. We believe that he was directly influenced by the ancient mythical legend about the origin of Genghis Khan. This is an ancient myth about Alan-Koga (beautiful), which tells about the origin of the Mongol tribes". On the other hand, "in Mongolian, the word for wolf is chino, shina, shono. Totem, the spirit of the ancestors, who came to Alan Koga - was wolf. This is probably why the nomads of Turkic-Mongolian origin recognized themselves as descendants of Alan and Shono. As a result of the merger of the words "Alan" and "shyn", the word "Alash" appeared, such concepts as "ancestors of Alash", "call of Alash" were formed [5; 5].

In conclusion, the totemic image of the Blue Wolf has taken root in the minds of people as follows:

1. Wolf is a relative, an ancestor.
2. The wolf is a benefactor, helper, protector.
3. He is endowed with powerful, wonderful abilities, a sense of respect and fear.
4. People were named after wolves.
5. Symbols related

to the wolf are used, that is, the image of the Blue Wolf is applied to the flag, which is added to the cry. 6. It is forbidden to kill a wolf.

3. The image of the Blue Wolf in folklore.

The descendants of the Turks, who raised the flag with the image of the Blue Wolf and worshiped the Heavenly Kingdom, still delight the world with their victories in spiritual life and show that the creative spirit is not dead. In the chronicles and folklore archives, we see that the Turks, roaming the steppes on horseback, set examples not only of heroism and courage, but also of science and knowledge.

Despite the abundance of animals other than wolves in the vast steppes inhabited by Turkic tribes, there is a reason why they took this animal as their main totem. Comparing the commonality of the characters of mythology with the genetics of people, the beliefs of ancient times, we can see the differences, the main features. The field of mythology is a product of the beliefs of humanity in the era of early society. Knowledge of the origin of the peoples of Central Asia is a phenomenon characteristic of the Turkic peoples since ancient times. Myths about their origins began to appear. In this regard, it is obvious that the concept of a wolf occupies a very important place among the Turkic peoples.

The totem of the Blue Wolf is reflected in the ritual folklore of the Kyrgyz, Karakalpaks, Uzbeks and Tajiks. In particular, the Bashkirs associate their national name with the wolf totem. For example, Tibetans are descended from male monkeys and female Rakshasas (forest fairies); Mongols consider themselves the descendants of blue wolves and deer; telesty - from wolves and the daughter of the Hunnic king; and the Turks — from the Hunnic prince and the wolf. That is, the idea that we are descended from the blue wolf began from these times. The word “blue wolf” here means free, cruel, domineering. The blue wolf is one of the sacred concepts of Turkic mythology. The Turks call the wolf “bori” (in Mongolian - shino, chino).

The ancient Turks also called the wolf the Blue Kurt. Blue means blue, blue sky. And the Turkish word “Kurt” is the root of the Kazakh word “Kutrylu” - ablation, destruction. Therefore, the blue wolf is a special sacred animal sent by God that saved the Turkic tribe from death. The Khakass epic “Albynchzy” says that Ah Puur (White Wolf) was a reliable companion of Albynchzy batyr. In the Altai heroic song “Ak Toichy” the white wolf is also shown as a reliable companion of Ak Toichy batyr. They say that the name of the Bashkir people came from the worship of wolves. The name Bashkir literally means “Bas bori”, “Arlan wolf”, “Fierce wolf”, leading a pack of wolves. In Kyrgyz epics, the most famous heroes are called “fierce wolves”. The most courageous and brave Azerbaijanis call “having a wolf heart”, “son of a wolf”. The name Gook bori is widespread here. Turkmens and Uzbeks also worship the Gook bori totem at the ceremony of seeing off the bride. Given the bravery and courage of the wolf, the purpose of this rite is to give birth to strong offspring.

The epic “Book of Korkyt Ata” tells about the meaning of the sacred wolf in the life of its characters. The wolf is the most sacred animal worshiped by the Sakha leaders. In the Sakha legends, the nine great sons were like wolves.

If you turn over the pages of history, the wolves were worshiped by the Horde of the Polovtsians (Kipchaks and Kumans, that is, the steppe people), who consider themselves the descendants of this sacred ancient totem. Khan of the Horde Bonyak was the supreme priest of this sacred cult. The fact that we meet the concept of a wolf in genealogical myths, folk superstitions and customs, epics and genealogies is a sign that the blue wolf has risen to the level of the highest divine power in the folklore of the Turkic peoples.

The following examples prove that wearing various wolf limbs as amulets is also common in European countries. The fangs of the wolf were worn by the Turks as amulets. In Germany and France, the jaw of a wolf was hung on the door to protect it from intent and evil thoughts, and in Sicily, the tail of a wolf and one-third forty, bats, were hung in a barn to protect horses from the evil eye. In Russia, it is also believed that the wolf's tail prevents many diseases. The wolf's teeth and tail are worn to ward off evil forces, and its bile and skin are used for healing.

The worship of the wolf has been preserved even among Kazakh healers. When the witch doctor reaches the peak of witchcraft, he called the wolf for help. And the Kazakhs hung amulets in the new settlement to protect the animals from harm. The fangs and claws, mane and tail feathers of the wolf are hung on the headboard to protect the baby from the evil eye. That is, objects depicting the head of a wolf were a form of strength and heroism, nobility.

It is no coincidence that the wolf is the most common character in animal epics, the most common character in the folklore of any country. In the overwhelming majority of works, he is presented as a symbol that reveals the versatility of social life, expressing the worldview of people. For example, in the beliefs of the Turkic peoples, a wolf is a totem or nagual of a tribe, a wolf is a force that unites God and a person, or the

possession of a shaman, a wolf is a person or a magician... In Kazakh fairy tales and legends, the wild nature of the wolf is described with great skill. However, despite his persistence and caution in nature, there are many aspects that intertwine in the form of a symbol of greed, stupidity and fear and create a negative impression in the mind of the listener. This complicates the structure of the wolf symbolism.

In the folklore of the Turkic peoples, the image of a wolf is found in a variety of genres: ritual poetry, epic songs, paremeology, folk prose. In all of these genres, wolves are depicted in three primary colors: blue wolf, white wolf and black wolf. This change in the image of the wolf is symbolic. It is known that blue and black wolves do not occur in nature. According to scientists, they are dark brown (melanistic), gray (chrome) and white (albino) [7; 10].

In almost all the myths of our people, the wolf is presented as the forefather, the regulator of the success of campaigns, an assistant from heaven. The main theme of mythological tales is the connection between the wolf and the mysterious world of magic. However, it should be noted that in most fairy tales the wolf is described as a stupid, evil, wild beast. We decided to look for the reason in the genre peculiarities of myths and fairy tales. The myths about ancient totemic ancestors are being replaced by etiological stories about the origin of certain animals in connection with their appearance or behavior. The disappearance of totemic beliefs and the formation of new knowledge about natural phenomena and wildlife are a prerequisite for the birth of fairy tales.

It is clear that the most important legends and myths can be found in the Chinese chronicles. This myth, cited by the Chinese chronicler of the III century BC, indicated in the work "Sun and Shadows" by Sabetkazy Akatai, proves that the idea of a wolf, bori is often associated with the emergence of a great state: "The wife of Khun Shanuy gave birth to two beautiful daughters. The princes considered these girls to be gods. Shanuy himself saying:

- Can you hold such beauties in your hands? - dedicated his daughters to the gods. Shanuy built a high fortress on the northern side of the capital, kept his two daughters there and prayed to the gods day and night to accept them. Three years later, the mother tried to return her daughters, but the Shanuy refused, saying that the time had not come yet. A year later, the old wolf wandered around the fortress day and night, dug a hole under it and went inside. One of the girls said:

- Our father locked us in this fortress to give to God. Maybe this wolf has something to do with God - and wanted to go to the wolf. However, the second girl got scared and shouted:

- The wolf is an animal, do not insult your parents!

But the first girl did not listen to her, joined the wolf and gave birth to a son from him. This boy's descendants then created a large state" [8; 73-74].

From this legend, we see that humanity has worshiped the wolf god. This legend shows the unity of the ancient totem. If in the Kazakh legend of the Chenghis dynasty the object of the totem is a ray, in the legend of the Huns the male wolf acts as a male person. Totems are usually intertwined due to the intertwining of tribes and peoples. There is a reason for this phenomenon. Sabetkazy Akatay quotes in his work: "It is known that the Turkic Kaganate, which replaced the Hunnic hordes, suppressed tribal associations and established its political domination. As a result, the cult of various totems was abolished, and the politically dominant tribe was subordinated to the totem. It was the Blue Wolf, the ancestor of Asin, the dominant Turkic dynasty. The image of the Blue Wolf flies on the battle flag of the Turks" [8; 74].

In the fairy tales of our people, the image of the wolf is revealed comprehensively. If we look at the ancient tales of animals, we will see in some of them a very ancient, vague idea of living and inanimate nature. Such tales explain the mythical, religious beliefs associated with animals, the totemic notion that every animal has a wonderful magical secret.

It is important to remember that myths, religions and beliefs are the root cause of many fairy tales. At the same time, we see that the Kazakh people have a distant, vague idea, a semi-religious totemic idea of some animals, birds and beasts who recognized that these animals have a wonderful magical secret. Fairy tales show that they worshiped them because they believed in their miraculous power.

In the fairy tales of the Kazakh people, a great role is given to beliefs. That is, mythical, totemic faith. One of these animals is the wolf in Kazakh fairy tales. Such tales include "The Wolf and the Boy", "Syrttans", "The Death of Syrttan", "White Wolf", "The Wolf-groom", "Wolf Care" and others. We know that there are two types of wolves in Kazakh fairy tales. In one of the oldest forms, the wolf is depicted in the fairy tale as a wolf and as a sacred friend of humanity. In the second form, the wolf is described as an evil beast.

The tale “Syrттans” begins like this: “In ancient times, there lived one bai. He had a son - the only support and joy in old age. Once the son of Bai had a terrible dream, as if a huge black wolf wants to eat him, stretches his greedy mouth to his leg. The boy woke up in fright. The dream began to repeat itself every day. The boy lost his sleep at night and laughter during the day” [9; 55]. The story is connected with the prediction of the old fortuneteller. The event tells about the syrttans of the wolf, dog, young man and horse. In the tale, the wolf is depicted as a vivid depiction of strength, revenge and evil. The wolf-syrttan intends to eat the only child. Together with the young man, a horse is born, who then became his faithful companion. Then the dog-syrttan joins them. Thanks to the friendship between the horse and the dog, the wolf was defeated, the boy and the young man survived and passed the test with dignity. This story about the rivalry between the man, the dog-syrttan, horse-syrttan and the wolf-syrttan does not occur among other peoples. The belief in disrespect for animals is also reflected in this tale. In the fairy tale, people have respect and trust in the wolf, which formed the idea of the wolf as a syrttan.

The tale “Death of Syrttan” begins with a traveller who accidentally meets a wolf on his way. “Once a traveler was driving along the road; when he began to descend into a wide valley, a wolf syrttan followed him. Evening came, a wolf syrttan howled - fifty wolves came running. The traveler understood that his death was nearing, sent the horse to the tree, which was barely visible. He galloped faster than wolves, rushed to the tree, left his horse below, and climbed to the top of a tall tree to save himself” [9; 62]. As the plot develops, a traveler who has lost a dog that came to his aid must find to bai another dog-syrttan. This tale depicts the evil nature of the wolf.

In the fairy tale “The White Wolf” a young man marries a white wolf in a strange cave. The wolf tells her husband to endure forty days and be submissive no matter what he sees. For forty days she will be in the form of a wolf, after which she will turn back into a beautiful girl. She turned out to be very intelligent and noble. And he will bring happiness to her husband, who has endured this test.

In the fairy tale “The Wolf-groom” a young beautiful girl marries a wolf. At first, the werewolf takes on the form of a man, dresses in rich clothes and seems to be the most beautiful young man on earth. He woo a beautiful girl, takes her away and, in a secluded place, turning over on the ground, again becomes a hardened wolf. This tale at the same time reflects the disenfranchised, difficult position of the Kazakh woman, her bitter lot, but also describes the wolf as a cruel and strong person. He is exalted as a sacred magical enemy. That is, in this tale, he is described as an evil force that deceives a person.

In the works that appeared during the spread of the totemic faith, the animal is considered the progenitor. It descended from heaven in the form of light and became the progenitor of a brave and brave generation. The wolf's help when a person cannot find a way out of the situation is also associated with his totemic image. And the breastfeeding motive is a product of the ancient patriarchal era. Here the hereditary role of the wolf is completely excluded. A child's parents are often ordinary people. However, by the will of the Holy, the child survived and became a king. Here the wolf obeys the command of the Holy. The myths of Kazakhs, Tuvians, Yakuts and Greeks, who consider the wolf to be the Tengri dog, are also the fruit of this period.

The laws of nature and the development of human society have contributed to the disappearance of the notion that worshipping wild animals is not harmful. This is because, although people consider animals to be relatives and avoid killing them, their harm to humans has not diminished. Thus, totemistic ideas about wolves are dispelled, and the image of a chthonic animal appears on the folklore scene.

Such beliefs contributed to the development of two views: “the wolf is a human-friendly spirit” and “the wolf is an evil spirit”. The wolf becomes a good spirit in the following cases:

a) among shamans when participating in shamanic games. He intervenes and shows a way to cure the disease.

b) in fairy tales, he meets the main hero, helps him achieve his goal and becomes a faithful friend.

And as an evil spirit, he commits the following atrocities:

a) lycanthropes (ancient Greeks), agyzmal (Abkhazians) infect people.

b) they kill travelers and eat cattle. This leads to population losses.

Thus, it is necessary to note the following plot similarities in the presentation of the image of the wolf in myths and fairy tales:

1. A wolf and a man get married. According to the myth, as a result of such a marriage, an entire nation is born, which becomes a powerful, fundamental nation. The wolf is depicted as having a higher consciousness. And in a fairy tale, the marriage of a wolf and a man leads to adventure. The main thing here

is not to tell about their generation and upbringing, but to tell how to overcome the difficulties and obstacles encountered on the way to achieving the goals of the main character of the tale.

2. Union of wolf and man. According to mythological legends, the wolf came to oppressed people in the form of light from the sky and saved them from death. He guides us on hiking and moving.

The absence of a totemic concept of the human mind radically changed the content of animal tales. Our ancestors, who were afraid of natural phenomena, put man, his perseverance and cunning in the first place. In accordance with such changes in the consciousness of people, the following groups of tales about wolves arose: archaic tales telling about the life of the people, etiological tales, satirical tales.

In archaic tales, the wolf is clearly depicted as an animal. His behavior, actions and harm to humanity are shown. The second group of tales - etiological tales contain features inherent in the nature of the wolf. One of the most striking features of a wolf is its howl. Undoubtedly, the howl of the wolf, shaking the earth and ripping through the night, frightens a man.

The English naturalist O. Tanner said: "Experts do not know exactly what makes wolves howl. Perhaps this is how they signal to the strayed members of the pack, or warn neighboring packs that their territory is here, or transmit some other, not so obvious messages. Some believe that wolves, like humans, simply sing when they feel like it" [10; 62]. And in the Kazakh folk tale "Why does the wolf howl?" the reason for the wolf howling is explained as follows: "In ancient times, there lived a poor man named Halyk. So he took several roots, made a decoction of them and received a potion. He pounded the roots and sprinkled them near the barn. The one who was the most voracious and impatient rushed first. Oo-oo-oo! - he howled suddenly and fell down dead. Since then, the wolves howl: oo-oo-oo!" [9; 110]. Kazakhs also have the idea that wolves talk to each other. For example, in the fairy tale "Surmergen" the wolf warns with the help of a howl that he will eat a shooter, and in the fairy tale "Stupid wolf" the howl shows that the wolf who was deceived by the sheep "Saying that he will bring the kid" will still howl and wait for him to this day.

Conclusion

The words "Holy", "Blue Wolf" are sacred, dear and revered for the entire Turkic community. It is obvious that this concept has been preserved in the hearts of all Kazakhs, the so-called "nomads". The totemic image of the Blue Wolf was closely associated with the spiritual culture of the people. The concept of a wolf, which once became a patron saint, is still inseparable from the spirituality of the people. The legends, myths and tales depicting wolves in folklore show this in two ways. On the one hand, this is a man's friend, on the other, his enemy. The firmness of a seasoned animal is the key to the formation of a national character. The concept of "descendants of the Blue Wolf" has always been present in the Turkic world. The wolf is an all-round, complex character that reflects the religious beliefs and worldview of people, both as a totem and as a predator. A holistic image is revealed from myths, legends, fairy tales, the functions of evolutionary development are revealed.

Thus, the image of the wolf gradually developed and appeared in written literature. In Kazakh literature, this has become a topic that requires special skills. If you look at the formation of the Blue Wolf as a separate artistic image in such works as "Kokserek" by M. Auezov, "Wolf-Bori" and "Camel Breeder Kambar" by M. Magauin, "A hardened wolf without a herd" by G. Kulakhmet, "A hardened wolf" by D. Ramazan, "Tuazhat" by A. Altai and other works, you can see that he changed greatly from totemic-mythical concepts and images in folklore to the level of a classical image. The task of the day is a comparative, typological scientific study of the evolution of the image of a wolf in Kazakh and world literature.

References

- 1 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі / Қ. Ғабитханұлы. — Алматы: Арыс, 2006. — 168 б.
- 2 Ахметов Ә. Түбі түркі өркениет / Ә. Ахметов. — Алматы: Арыс, 2009. — 344 б.
- 3 Фрейд З. Тотем и табу / З.Фрейд. — СПб.; М.: Олимп, ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. — 448 с.
- 4 Орынбеков М. Қазақ сенімдерінің бастаулары: Оқу құралы / М. Орынбеков. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 200 б.
- 5 Әбсадықов А. Алаш ұраны және бөрі тотемі / А. Әбсадықов // Қазақ әдебиеті — 2001. №12
- 6 Құрбанғали Х. Тауарих хамса (Бес тарих) / Х. Құрбанғали. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.
- 7 Макридин В.П. Волк. Окраска опушения и его строение. Крупные хищники и копытные звери / В.П. Макридин. — М.: Лесная промышленность, 1978. — 195 с.

- 8 Ақатай С. Күн мен көленке: ғылыми-танымдық аңсар. Тарихи материалдар / С. Ақатай. — Алматы: Print-Express, 2011. — 424 б.
- 9 Ертегілер. I том / Жауапты шығарушы Т. Алпысбаев. — Алматы: Жазушы, 1988. — 288 б.
- 10 Тэннер О. Медведи и другие хищные звери / О. Тэннер. — М.: Мир, 1980. — 277 с.

Ж. Смағұлов, Қ. Қалыбекова

Тотемдік ұғымдар мен фольклордағы көк бөрі образы

Түркі тектес халықтарға ортақ, ең үлкен маңызға ие болған тотем – көк бөрі. Өздерінің тегі деп санап келген түркі тектес халықтар, оның ішінде қазақ халқы қасқырды басқа хайуандардан ерекшелігі үшін аса қатты қадірлейді. Қасқырдың еркіндік сүйгіштігі, арланға тән кекшілдігі, өрлігі мен қайраты түркі халқын өздерін көк бөріден жаралдық деуіне бірден бір айғақ болды. Түркі генеологиялық мифологиясында халықты жау қоршауынан құтқаратын да, жорықтарда қол бастайтын да, дәрменсіз сәбилерді асырайтын да көк бөрі не ұрғашы көк қасқыр деп бейнеленеді. Халықтың тотемдік, мифтік дүниетанымында көк бөрі қасиетті киіге айналды. Мақалада қазақ халқының тотемдік ұғымдары мен фольклорлық туындыларындағы көк бөрі образының сомдалу эволюциясы ғылыми тұрғыда қарастырылған.

Кілт сөздер: түркі тілдес халықтар, қазақ халқы, тотемдік ұғымдар, фольклор, көк бөрі образы, қасқыр образының сомдалу эволюциясы.

Ж. Смағұлов, К. Қалыбекова

Образ серого волка в тотемных понятиях и фольклоре

Для всех тюркоязычных народов тотем волка имеет огромное значение. Казахи также считают себя произошедшими от волков. В статье с научной точки зрения рассмотрена эволюция концепции образа волка в тотемных понятиях и фольклорных произведениях казахского народа. Авторы приходят к выводу, что уважительное отношение к этому животному объясняется мифологической генетической связью волка и казаха. Волк – свободолюбивое, гордое, мстительное, сильное животное, и эти качества тюрки приписывают себе, тем самым подчеркивая сходство с волком. В генеалогической мифологии тюркских народов волк выступает в роли освободителя из вражеской засады, лидера войск и опекуна детей-сирот. В тотемном мифологическом понимании народа волк причисляется к святым и почитаемым животным.

Ключевые слова: тюркоязычные народы, казахский народ, тотемные понятия, фольклор, образ серого волка, эволюция концепции образа волка.

References

- 1 Gabitkhanuly, Q. (2006). *Qazaq mifologiasynyn tildegi korinisi [Reflection of Kazakh mythology in the language]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 2 Ahmetov, A. (2009). *Tubi turki orkeniet [Bottom of the Turkic civilization]*. – Almaty: Arys publishing house [in Kazakh].
- 3 Freud's, Z. (1998). *Totem i tabu [Totem and Taboo]*: Saint Petersburg; Moscow: Olympus; OOO «Izdatelstvo AST-LTD» [in Russian].
- 4 Orynbekov, M. (2002). *Qazaq senimderinin bastaulary [The origins of Kazakh beliefs. Training manual]*. Almaty: Qazaq university [in Kazakh].
- 5 Abdysadikov, A. (2001). *Alash urany zhane bori totemi [The motto of Alash and the totem of buri]*. *Qazaq adebieti — Kazakh literature*, 12 [in Kazakh].
- 6 Khalid, K. (1992). *Tauarikh khamsa (Bes tarikhi) [Tauarikh hamsa (Five History)]*. — Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 7 Makridin, B.P. (1978). *Volk. Okraska opusheniia i eho stroenie. Krupnye khishchniki i kopytnye zveri [Wolf. Painting of omission and its structure. Large predators and hoofed animals]*. Moscow: Lesnaia promyshlennost [in Russian].
- 8 Akatay, S. (2011). *Kun men kolenke. Tarikhi materialdar [Sun and shadow. Historical materials.]*. — Almaty: Print-Express, [in Kazakh].
- 9 Alpysbaev, T. (Eds.). 1988. *Ertegi [Fairy tales]*. Vol.1. — Almaty: Zhazyshy [in Kazakh].
- 10 Tanner, O. (1980). *Medvedi i druhie khishchnye zveri [Bears and other beasts of prey]*. Moscow: Mir [in Russian].

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

DOI 10.31489/2021Ph1/24-31

UDC 81'373.45

Zh.T. Balmagambetova*, A.E. Karimbek

*Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Kazakhstan, Karaganda
(E-mail: janna1965@rambler.ru, aigul88@list.ru)*

Terminology system as linguistic component of language for special purposes: principles of analysis and systematization

In this article the required base for linguistic study of the formation of the conceptual and terminological apparatus of the tourism sphere was clarified. The development of the terminology system of the tourism sector materialize in the conditions of continuous accumulation and systematic organization of quantitative and qualitative changes related both to the process of lexical updating of the body of terms, as well as to the processes of clarifying concepts and transforming existing definitions of terms under the influence of external socio-cultural and historical-political factors. In the light of the systemic approach, the formation of the conceptual and terminological apparatus of the tourism sector is considered as a complex multidimensional process. Its development is determined by the action of a combination of intra-scientific and inter-scientific factors, reflects the general linguistic laws of development and the specifics of enrichment of the terminology of the tourism sector in the manifestation of signs relevant for all types of systems: hierarchical and structural, integrity and unity, connection with the social and historical-cultural environment of the functioning of the language in the society of its users. Terminological changes characterize the conceptual-terminological apparatus primarily from the side of quantitative savings, in other words, they reflect the process of increasing the composition of terms, which is regarded as an enrichment of the conceptual-terminological apparatus of science. The ongoing study of new tourism terms should show the enriching (or possibly different) nature of these changes.

Keywords: term, terminology system, tourism sphere, borrowing, definition, description, structure, systematization.

Introduction

As a result of possible approaches to the study of terminological problems in terminological studies, the necessary base for linguistic study of the formation of the conceptual and terminological apparatus of the tourism sector was clarified. This kind of analysis is a study of the development of terminology, which consists both in the study in several directions (inventory, systematization, primary ordering of terms, analysis) and in the way the characteristic of empirical material is presented. At the same time, understanding the complexity of the characteristic of terminology and the selected syncretic method of analysis does not exclude methods and methods of analysis known in linguistics, but, on the contrary, involves their synthesis in the methodology of the study.

Linguistic analysis is the method which includes assessing the state of the conceptual-terminological system from the point of view of methodological (meaning) and structural-logical (intra-scientific categorical

*Corresponding author's e-mail: janna1965@rambler.ru

correlation and systematicity) base, as well as from the point of view of terminology studies (descriptive and normative aspects, linguistic specificity). The peculiarity of the analysis is determined by syncretically both in the method of characterizing the object and in the method of selecting empirical material.

The syncretism of the first is demonstrated in an attempt to combine the named terminology research bases of the analysis, to develop as a necessary aspect of the analysis an assessment of the enrichment of the conceptual and terminological system of the tourism sector from the point of view of the culture of scientific speech.

The syncretism of the second is not only consideration of typical terminological units, but also to transitional units (peripheral, stabilizing, on the way to the status of the term); inclusion in the inventory of not only terms in a fixed state, but also in a functioning state; Expanding the traditionally defined boundaries of the terminology context of tourism through electronic media. For many new terms in the field of tourism, not recorded in the lexicographic literature, but functioning in scientific texts, there is no strict categorical affiliation, so at this stage their inventory and systematization in our work, although they are difficult, represent the first terminology description.

Experimental

With such an integrated approach, the study is difficult to take into account all possible criteria when describing and analyzing a terminological fact (in many cases, this may not be necessary if a small number of features are sufficient to qualify this fact). But it is obvious that the objectivity of the characteristic of the terminological system can be achieved only from the point of view of linguistic analysis. Since the concept-terminology system is subjected to analysis, which has many interconnected, organized elements, united by the commonality of functions and goals, reflecting the dialectics of empirical and theoretical knowledge, the diversity of relations between developing objects of science, the relationship of science with external phenomena of reality, the method is based on a systemic approach. The development of the terminology system of the tourism sector does not stop, it takes place in the conditions of continuous accumulation and systematic organization of quantitative and qualitative changes related both to the process of lexical updating of the body of terms, as well as to the processes of clarifying concepts and transforming existing definitions of terms under the influence of external socio-cultural and historical-political factors.

In the light of the systemic approach, «the formation of the conceptual and terminological apparatus of the tourism sector is considered as a complex multidimensional process» [1; 19]. Its development is determined by the action of a combination of intra-scientific and inter-scientific factors, reflects the general linguistic laws of development and the specifics of enrichment of the terminology of the tourism sector in the manifestation of signs relevant for all types of systems: hierarchical and structural, integrity and unity, connection with the social and historical-cultural environment of the functioning of the language in the society of its speakers.

Terminological changes characterize the conceptual-terminological apparatus primarily from the side of quantitative savings, in other words, «they reflect the process of increasing the composition of terms, which is regarded as an enrichment of the conceptual-terminological apparatus of science» [2; 36]. The ongoing study of new tourism terms should show the enriching (or possibly different) nature of these changes.

It is important to note that the criterion of «novelty» according to which the selection of the studied units is carried out, is widely understood. With a narrow understanding of novelty, terms characterizing the process of terminological word production fall into the field of view of researchers. The extended interpretation of the novelty of the term makes it possible to distinguish a larger group of terms, which in turn more adequately reflects the diverse process of borrowings of terminology in the field of tourism. In accordance with this, new, firstly, terms are considered that have not previously been noted in scientific use, that is, neologisms, such as a hostel, caravanning, etc. Such terms form the brightest, easily recognized as neologisms and therefore the nuclear group of the terminology studied.

Secondly, the term introduced into terminology as a result of intersystem borrowing is considered new. The sign of the novelty of terms is not an unconditional consequence of the novelty of the word or phrase itself. The new term may be a component of other scientific terminology. Its novelty is determined by the intensification of usage in the language. So there was a borrowing of many socio-political, philosophical, cultural, psychological, economic and other terms. There is no formal artificial separation of this process, specific only for this branch of knowledge, although when using general scientific vocabulary and terminology of other scientific disciplines, we can talk about partial professional conceptualization, about partial change in the meaning of terms, their adaptation to solving problems in the system of professional research.

Results and Discussion

Among the most important thematic groups of the terminology studied are the following:

I. Names of forms and types of tourism (for example, educational tourism, environmental tourism, business tourism, religious tourism, extreme tourism, sustainable tourism, gastronomic tourism, virtual tourism, e-tourism, intensive tourism, cross-border tourism, pilgrimage tour, caravanning, tour realism, etc.).

For example, ecological tourism (or environmentally and socially responsible tourism) is now understood as a form of tourism associated with visiting natural areas unaffected by anthropogenic effects; Responsible travel to natural zones, areas that preserve the environment and support the well-being of local residents: Environmental tourism can be done by whole families so that children from a young age realize that they should not be consumer about the world in which they live (<http://rustur.ru>).

Compare: definitions of terms of this group, presented in special dictionaries of the latest period: virtual tourism is a type of activity of individuals and legal entities that organize or make virtual tours; Cross-border tourism is a type of tourism activity based on the development of tourism infrastructure, the organization and conduct of routes through cross-border territory, which is an important mechanism for the development of international relations and strengthening economic cooperation; caravanning (э́рвинг, RVing from the English. recreational vehicle) — car tourism, car travel; pilgrimage tourism is a type of religious tourism performed by believers of different faiths in holy places.

Compare: The functioning of terms in the modern Russian tourist discourse: In the tourism industry, virtual tours of commercial facilities are in great demand: hotels, car dealerships, clubs, restaurants (<http://esperanto-plus.ru>); The purpose of cross-border tourism is not only to enjoy the scenery but also to think about relations with neighboring countries (<https://worldpics.pro>); In Russia, caravanning, car travel using caravan trailers or auto houses, unlike the West, is just beginning to win over its supporters (<http://autocamper.ru>); The pilgrimage tour service will help you choose a suitable trip — monasteries and other sacred places in Russia and abroad (www.radonez.ru).

II. Designations of concepts that refer to the peculiarities of the organization of tourism infrastructure.

As part of this, the most extensive terminology group in the recent period of the development of the Russian language, there are terminology units of the following thematic subgroups:

1) denote the concepts of transport support of the tourism industry and their features (for example, air fare, air carrier, charter flight, regular flight, hub, cruise ship, shuttle service, high-speed super-express, REX/APEX tariff; travel package «plane/car,» «train/car,» bus of the semi-tourist class, cruise ship of the third generation, inter-rail, low-cost airline, boarding pass, service according to the formula «euro-knight,» etc.).

Compare: definitions of the terms of this group, presented in special dictionaries of the latest period: airfare is the cost of transporting one passenger on an aircraft for a certain distance; flat air fare — fare with a fixed price of air tickets, which does not depend on the date of purchase and season, it is valid throughout the year; An inter-rail travel ticket system for travel without restrictions for a certain period; Low-cost airline offering extremely low fares in exchange for the abandonment of most traditional passenger services; hub is hub airport, which has a high percentage of connecting flights.

Compare: the functioning of terms in the modern Russian tourist discourse: Aeroflot Airlines and its subsidiary Russia carry out passenger transportation at flat rates (<https://www.biletik.aero>); The ticket allows unlimited travel by rail, and some analogue of such a travel document can be an inter-rail («<http://guide.travel.ru>); Low cost is a new direction in the Russian air business, the main goal of which is to reduce costs and make flights cheap (<https://loukosterov.ru/>).

2) names of the accommodation systems of users of tourist services and their specifics (for example, apart hotel, boutique hotel, club hotel, congress hotel, bungalow, apartments, boarding house, villa, cabana, timeshare hotel, suite, hostel, room release time, family room, hotel location line, room stock, public/private beach, parking, late arrival, etc.).

Compare: An apart hotel is a hotel in which rooms consist of apartments, according to the design of apartments close to modern apartments where there are places for cooking: «...an apartment in an apartment hotel is something between a hotel room and rented apartments: you have the opportunity to feel independently, but at the same time you can count on a certain level of service (<https://touristas.academic.ru>); room-apartment room in the hotel, providing the possibility of convenient accommodation for a long period; Congress hotel is a type of business class hotel with conference and meeting rooms: Congress hotels have a developed infrastructure: on their territory there are pools, playgrounds, gyms, etc. (<https://hotel-inn.ru/>);

hostel is inexpensive hotel of European format: «Many hostels have opened in Russia, offering comfortable and budget accommodation options for vacationers (<http://comfitel.ru>); suite — a hotel room of increased comfort and improved layout: «Spacious suites with all the amenities are suitable for family holidays and romantic weekends. Marble bathroom and fitness corner with sauna will allow you to really relax (<https://www.lungarnocollection.com>); cabana is separate house on the shore or beach; bungalow -one-story house for one family, often with a flat roof and a vast verandah: A magnificent complex of bungalows, living in which guarantees guests unforgettable experiences, is located on the seashore (<https://www.ayurtour.ru>); a water bungalow type of hotel building, characteristic of island and beach resort regions, providing romantic recreation due to nature (usually located on piles directly in the water, near the coast (<http://actravel.ru/>)).

3) names of phenomena and concepts from the food sphere of international tours (for example, English breakfast, continental breakfast, full board, half board, accommodation without meals, European plan, duty-free, mini-bar, a la carte service, a party menu, tableau, catering, lobby bar, snack bar, etc.).

Compare: a duty-free is duty-free shop: A duty-free shop is synonymous with a profitable purchase: the location of such shops in the airport saves them from paying duties, which makes it possible to offer expensive brands at low prices (<https://34travel.com>); Lobby bar — a bar located on the first floor of the hotel, not far from the administrator's desk: «In a cozy lobby bar you can always relax, read fresh press, have a business meeting or enjoy a cup of aromatic coffee» (<https://hotelvidgof.ru>); The «a part» menu is a method of serving a guest, which involves servicing on a pre-order within a set period of time; often found in holiday homes and resort hotels: «We will offer you our own menu option (a la carte, a parta), carefully listen and carefully fulfill your wishes» (<https://amici-grandhotel.ru>); Table d'hôte — a method of serving guests at the same time and on the same menu: «The table d'hôte method helps speed up guest service: first, drinks, bread, buns, cold snacks are put on plates in small portions, the rest of the dishes are served in European» (www.new-hotel.ru); American breakfast, usually including muesli, buns, eggs, cheese and/or sausage cuts, sausages, pancakes, omelette; English breakfast including juice, ham eggs, toast, butter, jam and coffee or tea; continental breakfast light breakfast consisting of coffee or tea, juice, buns, butter and jam; catering — on-site customer service; snack bar — the small cafe offering the choice of snack.

4) Designations of the concepts of information and excursion support for international tourism (for example, attractions, excursions, leisure animation, hotel animation, animated tourist route, American roulette, theme park, Disneyland, aquarium, zoo, water park, etc.): aqua park- water park with attractions, water slides, swimming pools: Water parks in Russia appeared at the turn of the 20th-21st centuries. The water park is currently a huge entertainment complex with various slides and water attractions, SPA zones and restaurants. Here you can exercise or relax (<http://akva-gid.ru/>); Hotel Animation -Hotel leisure: Hotel Animation offers a wide variety of opportunities for relaxation (<http://www.arfa-hotel.ru>); theme park — a recreation and entertainment center located on the same territory: Theme parks in the modern world are a favorite place for families with children, fans of extreme attractions and those who want to raise their mood, forgetting about gray everyday life (<https://www.tourister.ru>).

5) names of the phenomena of the sphere of documentary providing (e.g., the agency contract, the tourist voucher, the customs declaration, traveler's checks, the card of arrival, the combined ticket, the visa, the previsa, the tourist certificate, the gift tourist certificate, the boarding pass, the visa, the Schengen visa and etc.): the combined ticket- the ticket for a trip with use of several vehicles (for example, the plane train, the train bus, etc.): The idea of selling combined train-aircraft tickets, which is used in European countries, has also been applied in us, in Russia (<https://www.kids-in-trips.ru>); previsa — a simplified visa, which is issued within one working day in electronic form: «Entry to some countries is possible if there is a anticipation issued online» (www.asiavc.ru); a gift tourist certificate, an official gift document certifying the owner's rights to travel services; An arrival card completed by the tourist upon arrival in another country and presented at the border checkpoint; Schengen visa is a single visa, which makes it possible to freely move around the territory of the Schengen countries during the validity of the visa: Now, thanks to the Schengen visa, it is not necessary to obtain many different visas to visit a large number of countries; boarding pass card issued to passengers on air and sea lines, which they are required to hand over to the control service during boarding.

III. Designations of organizers and participants in tourism activities:

a) the nominations of the subjects which are carrying out activity in the sphere of tourism (e.g., the hotel guide, the dayv-guide, tour operator, the travel agent, tourist agency, travel company, travel agency, host, a reception, the tourist's broker, the manager-animato, the performer of tourist services, the contractor, the tourism manager, the supervisor of travel agency and excursions, the methodologist — the guide, hotel corporation, etc.).

Compare: definitions of the terms of this group, presented in special dictionaries of the latest period: the receiving party is an organization that receives tourists who arrived at the place of rest; Reception room in the hotel for reception, check-in and registration of guests, as well as execution of various kinds of assignments of hotel guests; Tourism manager specialist providing development of tours and organization of tourist services on tourist routes; tourism manager specialist involved in the organization, planning and conduct of tourist trips of clients; dive guide — diver instructor who conducts an underwater excursion.

Compare: The functioning of terms in the modern Russian tourist discourse: «When a foreign citizen is placed in a hotel, the hotel administration is the host for him» (<https://www.sunmar.ru/info-pamyatki/>); The word reception means an administrative area, or registration area, which includes a reception counter and reception area: The main obligation of the reception employees to meet guests and take care of their accommodation (<http://hotelpedia.ru/>); Requirements for the tourism manager: sociability, the highest stress resistance, the ability to solve unforeseen problems in a short time without getting out of the work schedule (<http://actravel.ru/>); Dive Guide conducts dive planning and gives instructions before diving. He knows where and when the highest chance is to see sharks, where to find the current or how to avoid it, as well as where to lead newcomers and experienced divers (<http://actravel.ru/>).

b) naming users of tourist services (e.g., tourist, individual tourist, diver, ecotourist, cruise passenger, caravan, skipper; FIT-tourist (English Foreign Independent Traveler «foreign independent traveler»), business class passenger, etc.).

Compare: Eco tourist — one who is engaged in environmental tourism: monitoring natural objects and phenomena and communication with nature: Altai has long become a pilgrimage site for eco tourists, where mountains and coniferous forests, serene lakes and stormy mountain rivers amaze pristine beauty (<http://rustur.ru/>); If you like to travel, but would like to leave behind the trace of the discoverer, and not the «carbon footprint,» then use the rules of the eco tourist (<https://lifehacker.ru/>); Caravaner — one who travels by caravan: Having a trailer-cottage, you can plan a trip to any state; at the same time, the cost of leisure in the style of caravans is equated with travel in Russia; skipper guest who left, leaving an unpaid check; FIT-tourist — individual tourist: The service of booking tickets to theaters, concerts and sports events significantly expands the boundaries of the potential FIT — tourist (www.interpares.ru/); diver scuba diver, man diving with scuba diving.

IV. Names of activities of the tourism industry participants and their specifics.

In the composition of this terminology group there are verbal signs belonging to subgroups:

1) nominations of the main events and services provided in the field of international tourism (for example, charter chain, congress tour, shop tour, package tour, group inclusive tour, advertiser (study tour), trekking, tubing, yachting, dive safari, photo safari, pre-registration, transfer, all inclusive (English all-inclusive), etc.)

Compare: the definitions of terms of this group presented in special dictionaries of the latest period: the charter chain (charter chain) a type of a charter at which the chartered plane arrives to point of the beginning of charter transportations and from this point makes charter flights to one or several destinations according to the scheme «there and back»; dive safari (diving safari, diving safari) safari, organized to visit places remote from the shore and/or ports for diving; daily diving, or daytime diving, is a version of a dive package consisting, as a rule, of two dives, in which the dive sites are reached by delivering a diver from the shore (in flippers), on a motorboat or on a ship; tubing -riding from a mountain on car chambers; A package tour -comprising at least two tourist services; trekking hiking in rough terrain.

Compare: The functioning of terms in the modern Russian tourist discourse: The execution of the charter chain assumes that tourists should have a return ticket (<https://profi.travel/>) on hand when they go on vacation; A trip to the advertising tour is a great opportunity to appreciate... We have selected the best advertisers for you this year! (<https://r-express.ru/>); if you are the one for whom dive safari is new, you used to dive only in daily diving mode. Then this information will be useful to you (<http://www.chocolate-tour.ru/>); One of the advantages of daily diving is that the client lives in a hotel and can fully enjoy the color of the country (<https://opensea.ru/>).

2) names of technologies, receptions and methods on formation, advance and realization of a tourist product (e.g., advance of complex tourist services, tourist marketing, tourism management, management of hospitality, management of a tur operating, tourist's-management, tourist's computer science, diversification of a tourist product, search of the new tourist directions, the system of cheap air passenger traffic, financial leasing, etc.).

Compare: definitions of the terms of this group, presented in special dictionaries of the latest period: promotion of the tourist product a set of measures aimed at the sale of the tourist product; tourism marketing — a system of continuously offered services in the recreation market in order to profit the tourist enterprise and meet the needs of its customers; marketing of holiday destinations throughout the country or region, combining a system of market research tools and advertising methods in the fight for customers who have a wide choice of vacation destinations; diversifying the tourism product into a wide variety of tours that meet the needs of even the smallest market segments; tour management is a specialized section of tourism management, the purpose of which is to organize wholesale trade in tours and retail sales; hospitality management is part of tourism management, ensuring the integrity of the tourist service process; tour management system of measures aimed at solving the issues of tour operators activity management in the tourism business and relations of tour operators with tourism service manufacturers, travel agents and tourists.

3) designation of the characteristics of the activities of tour operators and travel agents (for example, cancellation of the tour, confirmation of booking, double booking, registration of a passport, conclusion of medical insurance contracts, tourist service, stopping of sales of the tour, service with the help of companies assistant, tourist exhibition, transfer, meeting and wires, etc.): cancellation of the tour -termination of the contract by the tourist organization in the presence of force majeure circumstances preventing the tour or provision double booking confirmation of booking to additional groups or individual tourists; tourist marketing event associated with the demonstration of a new tourist product by tour operators; sales stop — no available rooms in the hotel according to the quota that the hotel allocated to the tour operator; tourism service is the result of the activity of the tourism enterprise to meet the tourist needs of tourists; transfer transport of the tourist inside the tourist center; Meeting and staging in tourism: a set of services provided to tourists when they are delivered from the train station, from the airport or seaport to the hotel and back.

V. Names of international tourism resources:

a) names of natural and climatic resources (for example, low season, dead season, peak season, seasonality, thalassotherapy, landscape therapy, climatotherapy, riviera, fjords, skerries, national park, reserve, thermal waters, balneological resort, etc.).

Compare: definitions of the terms of this group, presented in special dictionaries of the latest period: the peak of the season is the period of the busiest rest place, characterized by maximum prices; dead season period of least attendance by tourists of a certain region; thalassotherapy health treatments using seawater and algae properties; balneological resort treatment and restoration of the body with the help of water procedures: «Rest in balneological resorts has long been deservedly popular. To come to a medical resort is always nice and useful, because in this case you can combine rest with useful medical procedures» (<http://travel.vesti.ru>); Climatotherapy uses climatic-weather factors for therapeutic and preventive purposes: Climatotherapy can be considered a type of recreational tourism. It is known that the climate has a positive effect on the human body (<http://the-portal.ru>).

b) names of historical and cultural resources (for example, pyramid, monument, carnival, museum program, etc.),

c) names of socio-economic resources (for example, investments, creation of special economic zones, high threshold for entering the industry of international tourism, etc.),

d) names of information resources (e.g. computer reservation system, online booking, e-travel, dynamic price list; 3D check-in; 3D hotel models; interactive flight map; self-service sensor terminals, etc.).

Compare: Definitions of the terms of this group, presented in the journalistic discourse of the latest period: 3D registration for the flight system for choosing a seat on board the aircraft from the moment the ticket is issued directly on the tour operator's website (<https://www.bg.market>); interactive flight map -map showing the online movement of aircraft. This interactive map allows you to independently monitor the flight in real time, while you can scale it and monitor the movement of the aircraft online (<http://www.kassodrom.ru>). 3D Hotel model — an online operation that allows you to choose a hotel, room and necessary services (<https://www.librahospitality.com>); Dynamic Price List — A price list that displays the actual cost of the tour based on demand and availability (<http://bstur.ru/searchtur/>).

As the analysis of the actual material showed, most of the terms of this thematic subgroup have not been fixed in existing tourist dictionaries, which is explained by their very high level of novelty.

VI. Designations of forms, methods and principles of state regulation of activities in the field of tourism (for example, licensing, certification of a tourist product, commission agreement, charter agreement, passenger transportation contract, holiday and travel insurance, financing, tax regulation, federal law, target program, etc.).

Compare: definitions of the terms of this group, presented in special dictionaries of the latest period: commission contract — a tourist contract, according to which one party undertakes, on behalf of the other party, to make one or more transactions; Passenger contract of carriage — a contract between the tour operator and the carrier, according to which the carrier undertakes to transport the passenger and his baggage to the destination; charter agreement — (1) a document defining the terms and conditions of employment of a ship or aircraft; 2) a contract under which one party undertakes to provide the other party with a vehicle for the carriage of passengers and baggage for a fee; Leave and travel insurance, with a variety of risks that may arise during the leave period.

Conclusion

The analysis showed that most borrowings of the term system «tourism» go through two stages of adaptation to the Russian language system: «entry» into the receiving language (phonetic and graphic level) and the actual development of the borrowed term by the receiving language (semantic level). Summing up the lexical and semantic analysis of tourist terminology, it should be noted that, on the one hand, it is at the lexical level that a more mature state of English terminology of the tourism sector and the emerging state of Russian is observed. On the other hand, recently there is a tendency to parallelism in the lexical and semantic processes of English and Russian languages. Most clearly, this «mirror reflection» is manifested in the methods of semantic derivation and borrowing. Thus, it can be stated that tourism terminology is characterized by the internationality of its components, which is primarily due to the globalization processes that led to the convergence of conceptual and terminological systems, that is, to the emergence of some common part of the terminological vocabulary for both languages.

Of course, the thematic groups listed in the terminology of tourism are very different in terms of content and significance, as well as in the nature of the terminology units that make up them.

References

- 1 Головин Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах: учеб. пос. / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. — М.: Высш. шк., 1987. — 104 с.
- 2 Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. — М.: Наука, 1977. — 243 с.

Ж.Т. Балмагамбетова, А.Е. Кәрімбек

Терминологиялық жүйе арнайы мақсаттарға арналған тілдің лингвистикалық құрамдас бөлігі ретінде: оны талдау және жүйелеу принциптері

Мақалада туризм саласындағы терминологиялық аппараттың қалыптасуына қажетті лингвистикалық зерттеулер негізі анықталған. Туризм саласындағы терминологиялық жүйе үнемі даму үстінде. Ол сыртқы мәдени-әлеуметтік және саяси-тарихи факторлардың әсерінен терминдердің қолданыстағы анықтамаларының өзгеруі және нақтылану процесі мен сапалық және сандық өзгерістерін жинақтау әрі жүйелеу негізінде жүзеге асырылады. Туризм саласының терминологиялық аппараты жүйелілік көзқарас тұрғысынан күрделі, көпжақты процесс ретінде қарастырылды. Оның дамуы иерархиялық және құрылымдық, тұтастық пен бірлік, әлеуметтік және мәдени-тарихи ортада тілдің қолданылуы жалпы лингвистикалық заңдылықтармен анықталды. Терминологиялық өзгерістер тұжырымдамалық терминологиялық аппаратты ең алдымен сандық қоры жағынан сипаттайды, басқаша айтқанда терминдер құрамының өсу үрдісін көрсетеді, ал ол терминологиялық аппаратты байыту болып саналады. Туризм саласында терминологиялық зерттеу осы өзгерістердің байытушылық (немесе, мүмкін, басқа) сипатын анықтайды.

Кілт сөздер: термин, терминологиялық жүйе, туризм саласы, кірме сөз, анықтама, сипаттама, құрылым, жүйелену.

Ж.Т. Балмагамбетова, А.Е. Кәрімбек

Терминологическая система как лингвистическая составляющая языка для специальных целей: принципы анализа и систематизации

В статье рассмотрена необходимая база лингвистических исследований формирования понятийно-терминологического аппарата сферы туризма. Развитие терминологической системы сферы туризма непрерывно протекает в условиях безостановочного накопления и системной организации количественных и качественных изменений, связанных как с процессом лексического обновления корпуса терминов, так и с этапами уточнения понятий и преобразования имеющихся дефиниций терминов под воздействием внешних социокультурных и историко-политических факторов. В свете системного подхода формирование понятийно-терминологического аппарата сферы туризма изучено в качестве сложного многомерного процесса. Его развитие обусловлено действием совокупности внутринаучных и межнаучных факторов, отражает общезыковые закономерности развития и специфику обогащения терминологии сферы туризма в проявлении признаков, релевантных для всех видов систем: иерархичности и структурности, целостности и единства, связи с социальной и историко-культурной средой функционирования языка в социуме его носителей. Терминологические изменения характеризуют понятийно-терминологический аппарат, в первую очередь, со стороны количественных накоплений, иначе говоря, показывают процесс приращения состава терминов, что расценивается как обогащение понятийно-терминологического аппарата науки. Проводимое исследование новых терминов сферы туризма должно выявить обогащающий (или, возможно, иной) характер этих изменений.

Ключевые слова: термин, терминологическая система, сфера туризма, заимствование, определение, описание, структура, систематизация.

References

- 1 Golovin, B.N., & Kobrin, R.Yu. (1987). *Linhvisticheskie osnovy ucheniia o terminakh: uchebnoe posobie* [Linguistic foundations of the doctrine of terms: Textbook]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 2 Danilenko, V.P. (1977). *Russkaia terminolohiia: Opyt linhvisticheskoho opisaniia* [Russian terminology: Experience of linguistic description]. Moscow: Nauka [in Russian].

E.Sh. Nikiforova*, Ye.A. Simanchuk

*HNPJSC "Baitursynov Kostanay Regional University", Kostanay, Kazakhstan
(E-mail n.e.sh_1975@mail.ru)***Precedent Phenomena as a Way of Transmitting the Author's Intention[†]**

The article discusses a wide range of precedent phenomena in the texts on politics and economics within English media discourse. The author emphasizes the fact that precedent texts, being one of the ways of reflecting the peculiarities of a linguistic culture, are exploited by compilers of media texts in order to activate and explicate additional meanings and connotations. The overwhelming majority of the reviewed texts is characterized by the use of the category of precedence as a way to express the author's intention through referential and evaluative functions, when, through a precedent phenomenon, the journalist encodes his assessment in relation to the events described. In addition, precedent texts often perform a password function that saves linguistic resources and, thus, the author's intention is expressed in a more concise form, making a reference to the mental-verbal base of the audience.

Keywords: precedent phenomenon, media discourse, author's intention, linguistic culture, referential function, password function, evaluative function.

Introduction

In the linguo — pragmatic analysis of precedent phenomena, both the features of a certain linguistic culture and the distinctive features of individual discourses are revealed. This is possible due to the fact that precedent phenomena have always been based on generalized linguocultural meanings and associations. Before considering precedent phenomena in the texts of modern English media discourse, let us dwell on the definition of the very concept of 'precedent'.

The theory of precedence was put forward by Yu.N. Karaulov, who has also defined the very term of "precedent text". He highlighted basic features of precedent texts, such as their significance for all representatives of a certain linguistic culture, recognizability and frequent use in communication [1; 29].

Such texts are inherently intertextual and enter other texts in the form of quotations and allusions. Some researchers expand the concept of precedent texts including those that are not known to all or most representatives of linguistic culture, but ones that are known only to small social groups and are used by them. Examples of such are a family, a staff of some company, a student group, etc. [2; 32].

Considering the significance of precedent texts in a certain linguistic culture, G.V. Denissova introduces an alternative term of strong texts. The researcher also emphasizes the fact that such texts are intertextual per se and are used as part of other texts [3; 42]. Whereas, D.B. Gudkov, V.V. Krasnykh, I.V. Zakharenko in addition of precedent texts, also introduce precedent statements, names, situations [4; 40].

With all the variety of approaches to the definition and classification of precedent phenomena, the indisputable fact is that they are specific to each individual linguistic culture, recognizable by its representatives and widely used in the texts of various discourses.

Results and discussion

The purpose of this work is to consider the ways the author's intention is transmitted through precedent phenomena in the texts of modern English-language media discourse. The article discusses the issues of the functions performed by precedent phenomena in media texts and the composition of intertextual inclusions from the point of view of linguistic means used in them.

Over sixty authentic English-language media texts published during the peak of the last economic and migration crisis in Europe and the USA (2014-2015) served as the material for the study. We have chosen this chronological period, since, as you know, the most interesting and provocative articles appear precisely at the turning points in the development of society. The selected texts cover the issues of the modern world

*Corresponding author's e-mail: n.e.sh_1975@mail.ru

[†]This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08956327)

economy and politics related to such important problems as the "gas wars", the migration crisis, relations with China, etc.

In the course of processing the authentic material, a comprehensive linguistic analysis was used, including such elements as inductive content analysis, linguistic and stylistic analysis, discourse analysis, methods of statistical and quantitative processing, the method of continuous sampling, etc.:

1) continuous sampling allowed us to identify over 300 examples of the use of precedent phenomena in media texts. They were divided into groups according to their function and type, and the most interesting examples were considered in this article;

2) inductive content analysis and the descriptive method were used to highlight the general characteristics of precedent inclusions in media texts;

3) linguistic and stylistic analysis allowed us to determine the composition of precedent phenomena from the point of view of the used linguistic means and stylistic techniques that contribute to the performance of the main functions of precedent phenomena in the text and the implementation of the author's intention;

4) discourse analysis made it possible to identify the main features of the texts of the English media discourse, which is important, since these texts constitute the immediate context for certain precedent phenomena and, as you know, linguistic phenomena should be considered not in isolation, but in a certain context;

5) while dealing with selected examples, an analysis of parallel translated texts was also carried out and translation comments were given in order to better reveal the essence of the phenomenon under consideration;

6) methods of statistical processing were used to systematize the collected material.

Let us refer to the results obtained and comment on a number of examples.

It is worth mentioning that precedent phenomena enter almost all modern media texts, performing a number of important functions, evaluative, referential, password, expressive, etc., in them.

The intention of the author of the precedent text, in turn, is manifested through these functions, since the author of the text attracts the attention of the audience; introduces implicit assessments of "good or bad", "friend or foe", etc.; refers the reader to well-known images and motives, thereby helping to better understand new information; engages the reader in a kind of game, where he should decipher the coded message of the author and extract additional meanings from it.

Let us dwell on this provision in more detail and consider a number of examples from authentic and translated media texts.

It is indisputable that a newspaper headline should attract the attention of the audience at the first, very brief look-through of an article, precedent phenomena facilitating the process.

For instance: ***Shock and Awe: Yes, Russia Can Still Fight a War*** [5]. (***Страх и ужас: да, Россия все еще может вести войну*** [6]). In this case precedent statement of "shock and awe" is an allusion to a military strategy consisting of a surprise attack aimed at demoralizing the adversary. The attitude of the author of the article is clear - he fears that Russia is combat-ready, which, in the author's opinion, is bad (evaluative function).

If the precedent phenomena are applied correctly, it becomes possible to manipulate the recipient's perception, force him to change his point of view on certain facts and events. Sometimes the introduction of precedent phenomena into the text also allows us to involve elements of a linguistic game into it, which attracts the reader.

Let us consider some examples:

1) ***Gas Wars: Turkey Tries to Push Russia Aside*** [7].

Газовые войны: Турция пытается отодвинуть Россию в сторону [8].

When the article with this headline was published, a new episode of «Star Wars» was shown in cinemas. The author uses allusion and pun, drawing the reader's attention to the text, at the same time achieving ironic effect.

2) Beyond 'Star Wars,' a **Dark Force** Looms for Disney: Cord-Cutting [9].

We see here another "Star Wars" reference, by introducing which the author makes it clear that the Disney studio might face some problems.

3) Britain's £40bn debt deficit is our **ghost of Christmas** yet to come [10].

In this example, the allusion to Charles Dickens' novel is clearly perceived, the author unequivocally hinting that the period after Christmas is one during which people are to be punished for rash actions and spending.

Another way of expanding the author's intention is including precedent names into the text:

1) *China's Napoleon Complex* [11].

Китай и комплекс Наполеона [12].

In this example, the precedent name of *Napoleon Complex* is highlighted. In this case, briefly summarizing the topic of the article, the author turns to the background knowledge of the audience: the fact that Napoleon was rather short, and it extremely worried him. The author of the article uses a precedent name to describe the problem of China using the least amount of language means. According to the author, obtaining a prestigious position in China depends on a person's height.

2) *Putin's Economic Team Plays Houdini* [13].

Экономисты Путина творят чудеса [14].

Another example of the use of the precedent name is that of *Harry Houdini*. The author of the article claims that the Russian economy is in decline. However, there is not even a hint of economic depression or indignation of the people in the country; moreover, military operations with the participation of Russia in the Middle East are being waged, which surprises the author so much that he compares Russian economists to the famous master of illusions.

Along with the use of precedent names, allusions to situations well known to readers, both real and described in famous works of art, are also frequent: It's a well-known **Achilles heel** of Western foreign policy to undervalue the strategic importance of religion [5]. Запад склонен недооценивать стратегическую важность религии, это и есть **ахиллесова пята** его внешней политики [6].

In this case, we are dealing with a precedent situation: to indicate the weak point of the West, the author introduces a metaphor based on the image of the mythological hero Achilles. The reader, in turn, decodes the metaphor (a kind of password) and understands the author's intention.

In English media texts designed for an educated, erudite, critically thinking reader, there are often references to precedent situations in the spheres of politics, culture, economics, and history. Often, these references perform a password function: the reader decrypts linguocultural codes and receives all necessary information. Below you may see the examples:

1) *Some of us are often accused of always "crying wolf." But it is worth noting that one day the wolf came* [15]. Некоторых из нас часто обвиняют в том, что мы, как пастушок из сказки, все время кричим: «**Волки, волки!**» Но не стоит забывать, что однажды волки, действительно, пришли [16].

The expression *to cry wolf* is borrowed from a famous parable. The author hints that sometimes it is better to carefully double-check the facts before "making a fuss", otherwise you can face a really insoluble problem and fail to obtain anyone's help.

2) *Whatever happened to the audacity of hope?* [17]

Так что же случилось с дерзостью надежды? [18]

The article is devoted to the policies of the then President Obama, as well as the author of "Audacity of Hope", in which he writes about his understanding of the "American Dream". In the analyzed article, the author hints that Obama's activities present less and less bold ambitions and more and more mistakes and failures.

3) *FDR had his New Deal and World War II, Ike his federal highway system, Kennedy his space program, LBJ his Great Society, Reagan his military buildup and tax cuts, Bush his two wars and tax cuts, Obama his Obamacare* [15]. У Франклина Рузвельта были **Новый курс** и Вторая мировая, у Эйзенхауэра — дорожное строительство, у Кеннеди — космическая программа, у Линдона Джонсона — «**Великое общество**», у Рейгана — наращивание вооруженных сил и снижение налогов, у Буша — две войны и опять же снижение налогов, у Обамы — **его медицинская программа** [16].

In this example, the author uses the names of policies and reforms in comparison to confirm his point of view that every leader - president of the United States - had his own political and economic goals and that they could not cope with all the difficulties. Through the introduction of precedent phenomena, along with the password function, the referential function is also performed.

Conclusion

So, having studied in detail the authentic material, we have come to a number of important conclusions, given below:

1) The precedent phenomena selected for consideration are a reflection of cultural, economic and political life of Great Britain and the United States of recent years. Their understanding by representatives of other linguistic cultures can cause certain difficulties due to the fact that the popularity of some of them is very limited, since they are designed for a specific national audience.

2) The precedent phenomena that have been transformed by the journalist-authors of articles require special attention, since, being markers of the authors' intention, they sometimes require certain intellectual efforts and background knowledge while decoding.

3) Researching the processes that take place in media discourse is impossible without studying the entire system of mass communications, including blogosphere and the Internet in general, cinema, theater, advertising, literature and art in general in a broad sense.

4) We also state that the use of precedent phenomena in media texts is a natural phenomenon. So, according to D.A. Negryshev, one can even talk about the creation of pseudo-reality based on the interpretation of reality by the media [19; 235].

5) The fact that the precedent text is an element of the cultural memory of the people and is regularly used in discourse is also indisputable; as well as the use of precedence in speech helps to revive the accumulated cultural experience.

6) We also found out that the vast majority of the reviewed English media texts is characterized by the use of precedent phenomena for expressing the author's intention through referential, password and evaluative functions, the functions also may be combined.

7) In addition, mass media of the USA and Great Britain use precedent phenomena to introduce a linguistic game into the text, which contributes to its expressiveness and attracts an intellectually-minded reader.

References

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — М.: ЛКИ, 2010. — 264 с.
- 2 Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. — М.: Академия, 2000. — 250 с.
- 3 Денисова Г.В. В мире интертекста: Язык, память, перевод / Г.В. Денисова. — М.: Азбуковник, 2003. — 150 с.
- 4 Красных В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Язык, сознание, коммуникация: сб. ст. / ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. — М.: Филология, 1997. — 192 с.
- 5 Peck M. Shock and Awe: Yes, Russia Can Still Fight a War [Электронный ресурс] / M. Peck // The National Interest. — URL: <http://www.nationalinterest.org/feature/shock-awed-yes-russia-can-still-fight-war-14247>.
- 6 Страх и ужас: да, Россия все еще может вести войну // ВПК. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vpk-news.ru/articles/27943>.
- 7 Pakhomov N. Gas Wars: Turkey Tries to Push Russia Aside [Электронный ресурс] // National interest. — Режим доступа: <http://www.nationalinterest.org/feature/gas-wars-turkey-tries-push-russia-aside-14665>
- 8 Пахомов Н. Газовые войны: Турция пытается оттолкнуть Россию в сторону / Н. Пахомов // ИноСМИ. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/economic/20151219/234855376.html>.
- 9 Sorkin A. Beyond 'Star Wars,' a Dark Force Looms for Disney: Cord-Cutting // New York Times. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.nytimes.com/2015/12/22/business/dealbook/at-disney-a-dark-force-looms-large-unbundling.html?_r=0.
- 10 Dejevesky M. The icy relationship between the UK and Russia is thawing // Independent. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.independent.co.uk/voices/the-icy-relationship-between-the-uk-and-russia-is-thawing-a6776081.html>.
- 11 Seabag-Montefiore C. China's Napoleon Complex // Foreign affairs. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2015-11-16/chinas-napoleon-complex>.
- 12 Себаг-Монтефиоре К. Китай и комплекс Наполеона / К. Себаг-Монтефиоре // ИноСМИ. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20151118/231437217.html>.
- 13 Bershidsky L. Putin's Economic Team Plays Houdini [Электронный ресурс] // Bloomberg view. — Режим доступа: <http://www.bloombergvew.com/articles/2015-03-27/putin-s-economic-team-plays-houdini>.
- 14 Бершидский Л. Экономисты Путина творят чудеса / Л. Бершидский // ИноСМИ. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150329/227176119.html>.
- 15 Buchanan P. America's Bankrupt Future [Электронный ресурс] // The American Conservative. — Режим доступа: <http://www.theamericanconservative.com/buchanan/americas-bankrupt-future>.
- 16 Аллен Л. Не стоит позволять Путину играть в Сирии в Карла Великого / Л. Аллен // ИноСМИ. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://inosmi.ru/world/20151103/231161246.html>.

17 Vinocur J. What ever happened to the audacity of hope? // The Wall Street Journal. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.wsj.com/articles/europe-gives-up-on-hope-1446493932>.

18 Винокур Дж. Так что же случилось с дерзостью надежды? / Дж. Винокур // ИноСМИ. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20151105/231193396.html>.

19 Негрышев А.А. Языковая игра в новостном медиатексте: референциально-прагматический аспект / А.А. Негрышев // Медиаскоп. Медиастилистика. — 2010. — № 4. — С. 232-240.

Э.Ш. Никифорова, Е.А. Симанчук

Прецеденттік құбылыстар автордың ойын жеткізудің тәсілі ретінде

Мақалада ағылшын тіліндегі медиа-дискурстың саяси және экономикалық тақырыптарының мәтіндеріндегі прецеденттік құбылыстар кең ауқымда қарастырылған. Авторлар прецеденттік мәтіндер лингвистикалық мәдениеттің ерекшеліктерін көрсетудің бір әдісі болып табылатындығын, қосымша мағыналар мен коннотацияларды іске қосу және түсіндіру үшін медиамәтін құрастырушылар белсенді түрде пайдаланатындығын баса айтады. Қарастырылған мәтіндердің басым көпшілігінде басымдық санатын қолдану анықтамалық және бағалау функциялары арқылы автордың ойын білдіру үшін тән болды, егер бұл құбылыс арқылы журналист сипатталған оқиғаларға қатысты өз бағасын кодтайтын болса. Сонымен қатар, прецеденттік мәтіндер пароль функциясын жиі орындайды, бұл тілді үнемдейді, сондықтан автордың ойы аудиторияның психикалық-вербалды мәліметтер базасына сілтеме жасай отырып, неғұрлым нақты түрде көрінеді.

Кілт сөздер: прецеденттік құбылыс, медиа-дискурс, автордың ойы, тіл мәдениеті, анықтамалық функция, пароль функциясы, бағалау функциясы.

Э.Ш. Никифорова, Е.А. Симанчук

Прецедентные феномены как способ передачи авторского замысла

В статье рассмотрен широкий круг прецедентных феноменов в текстах политической и экономической тематики англоязычного медийного дискурса. Авторы отмечают тот факт, что прецедентные тексты, являясь одним из способов отражения особенностей лингвокультуры, эксплуатируются составителями медиатекстов с целью активизации и экспликации дополнительных смыслов и коннотаций. Для абсолютного большинства рассмотренных текстов было характерно применение категории прецедентности для выражения авторского замысла через референтную и оценочную функции, когда посредством прецедентного феномена журналист кодирует свою оценку в отношении описываемых событий. Помимо этого, прецедентные тексты зачастую выполняют парольную функцию, которая экономит языковые средства и, таким образом, авторский замысел выражается в более лаконичной форме, производя отсылку к ментально-вербальной базе аудитории.

Ключевые слова: прецедентный феномен, медийный дискурс, авторский замысел, лингвокультура, референтная функция, парольная функция, оценочная функция.

References

- 1 Karaulov, Yu. N. (2010). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost* [Russian language and linguistic personality]. Moscow: LKI [in Russian].
- 2 Slyshkin, G.G. (2000). *Ot teksta k simvolu: lingvokulturnye kontsepty pretsedentnykh tekstov v soznanii i diskurse* [From text to symbol: linguistics concepts of precedent texts in consciousness and discourse]. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 3 Denisova, G.V. (2003). *V mire interteksta: Yazyk, pamiat, perevod* [In the world of intertext: language, memory, translation]. Moscow: Azbukovnik [in Russian].
- 4 Krasnyh, V., Gudkov, D., Zaharenko, I., & Bagaeva, D. (1997). *Kognitivnaia baza i pretsedentnye fenomeny v sisteme druzhikh edinit i v kommunikatsii* [Cognitive base and precedent phenomena in the system of other units and in communication]. *Yazyk, soznanie, kommunikatsiia — Language. Consciousness. Communication*. Moscow: Philolohiia [in Russian].
- 5 Peck, M. (2015, November 04). Shock and Awe: Yes, Russia Can Still Fight a War. Retrieved November 03, 2020, from <http://www.nationalinterest.org/feature/shock-awed-yes-russia-can-still-fight-war-14247>.
- 6 Strakh i uzhas: da, Rossiia vse eshche mozhet vesti voinu [Shock and Awe: Yes, Russia Can Still Fight a War]. (2015, November 10). Retrieved from: <https://vpk-news.ru/articles/27943> [in Russian].
- 7 Pakhomov, N. (2015, December 18). Gas Wars: Turkey Tries to Push Russia Aside. Retrieved November 03, 2020, from <http://www.nationalinterest.org/feature/gas-wars-turkey-tries-push-russia-aside-14665>.
- 8 Pakhomov, N. (2015, December 19). Hazovyie voyny: Turtsiia pytaetsia ottolknut Rossiiu v storonu [Gas Wars: Turkey Tries to Push Russia Aside]. Retrieved November 03, 2020, from <http://inosmi.ru/economic/20151219/234855376.html> [in Russian].

- 9 Sorkin, A. (2015, December 21). Beyond 'Star Wars,' a Dark Force Looms for Disney: Cord-Cutting (Published 2015). Retrieved November 03, 2020, from http://www.nytimes.com/2015/12/22/business/dealbook/at-disney-a-dark-force-looms-large-unbundling.html?_r=0.
- 10 Dejevesky, M. (2015, December 16). The icy relationship between the UK and Russia is thawing. Retrieved November 03, 2020, from <http://www.independent.co.uk/voices/the-icy-relationship-between-the-uk-and-russia-is-thawing-a6776081.html>.
- 11 Sebag-Montefiore, C. (2015, November 24). China's Napoleon Complex. Retrieved November 03, 2020, from <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2015-11-16/chinas-napoleon-complex>.
- 12 Sebag-Montefiore, C. (2019, August 15). Kitai i kompleks Napoleona [China and Napoleon Complex]. Retrieved November 03, 2020, from <http://inosmi.ru/world/20151118/231437217.html> [in Russian].
- 13 Bershidsky, L. (2015, March 28). Putin's Economic Team Plays Houdini <http://www.bloombergview.com/articles/2015-03-27/putin-s-economic-team-plays-houdini>. Retrieved November 03, 2020, from <http://www.bloombergview.com/articles/2015-03-27/putin-s-economic-team-plays-houdini>.
- 14 Bershidsky, L. (2015, November 16). Ekonomisty Putina tvoriat chudesa [Putin's economists work miracles]. Retrieved November 03, 2020, from <http://inosmi.ru/world/20150329/227176119.html> [in Russian].
- 15 Buchanan, P. (2015, November 03). America's Bankrupt Future. Retrieved November 03, 2020, from <http://www.theamericanconservative.com/buchanan/americas-bankrupt-future/>.
- 16 Allen, L. (2015, November 18). Ne stoit pozvoliat Putinu ihrat v Sirii v Karla Velikoho [Don't let Putin play Charlemagne in Syria]. Retrieved November 03, 2020, from <https://inosmi.ru/world/20151103/231161246.html> [in Russian].
- 17 Vinocur, J. (2015, November 02). Whatever happened to the audacity of hope? Retrieved November 03, 2020, from <http://www.wsj.com/articles/europe-gives-up-on-hope-1446493932>.
- 18 Vinocur, J. (2015, November 18). Tak chto zhe sluchilos s «derzostiu nadezhdy» [Whatever happened to the audacity of hope?]. Retrieved November 03, 2020, from <http://inosmi.ru/world/20151105/231193396.html> [in Russian].
- 19 Negryshev, A.A. (2010). Yazykovaia ihra v novostnom mediatekste: referentsialno-prahmaticheskii aspekt [Language game in news media text: referential-pragmatic aspect] *Mediaskop. Mediastilitiska*, 4, 232-240 [in Russian].

Н.Р. Мұқышева *

Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: arizan.kino@mail.ru)**«Тұлпардың ізі» фильмінің сценарийіндегі көркемдік детальдің рөлі**

Мақалада 1964 жылы экранға шыққан «Тұлпардың ізі» фильмі (режиссері: Мәжит Бегалин) мен әдеби сценарийіндегі (авторы: Әкім Тарази) маңызды көркемдік детальдардың бірі — арқанның драматургиялық қызметі қарастырылған. Автор архив құжаттарына сүйене отырып, әдеби сценарийдің барлық нұсқасындағы («Жанарымда — Шолпан жұлдыз», «Жазира», «Тұлпар»), сондай-ақ режиссерлік сценарий мен фильмдегі арқанмен байланысты эпизодтарды сараптаған. Сонымен бірге, «Тұлпардың ізі» фильмінің режиссерлік сценарийіне қатысты «Қазақфильм» киностудиясының сценарий бөлімі мен көркемдік кеңесінде өткен талқылаулардан үзінділер келтірілген. Мақалада арқанның көркемдік деталь ретінде сценарий мен фильм оқиғасының өрбуіне, кейіпкерлер бейнесінің тереңірек ашылуына, олардың ішкі психологиялық күйін сезінуге тигізетін ықпалы дәлелденген. Сонымен қатар арқанның әдеби сценарий мен фильмде фабулалық, психологиялық, мазмұндық деталь ретіндегі драматургиялық қызметі айқындалған.

Кілт сөздер: фильм, әдеби сценарий, режиссерлік сценарий, көркемдік деталь, арқанның драматургиялық қызметі, кейіпкер бейнесі.

Kіріспе

«Тұлпардың ізі» (1964, сценарий авторы: Әкім Тарази, режиссері: Мәжит Бегалин) — қазақ киносының классикалық шығармаларының бірі. Қарапайым шопан отбасының өмірі туралы түсірілген бұл психологиялық драмадағы басты кейіпкерлердің бейнесін қазақ киносы мен театрының белгілі шеберлері Кәукен Кенжетәев, Хадиша Бөкеева, Фарида Шәріпова, Асанәлі Әшімовтер сомдайды. «Тұлпардың ізі» — кинематографиялық стилі, формасы, жанры, кейіпкерлерінің бейнесі ең алдымен әдеби сценарийінің негізінде дүниеге келген фильм. Жалпы сценарий авторы мен режиссердің ой-толғамдары, мүддесі, ниеті, идеясы үндестік тапқанда ғана талантты фильм дүниеге келері анық. Әлбетте бұл фильмді осындай шығармалардың қатарынан екенін айтуымыз керек.

Жалпы өнер мен әдебиеттің кез келген шығармасында көркемдік детальдың драматургиялық маңызы өте зор. Бұл қазақ киносы, оның ішінде «Тұлпардың ізі» фильмі мен сценарийіне де қатысты. Фильм мен әдеби сценарийінің барлық нұсқасының («Жанарымда — Шолпан жұлдыз», «Жазира», «Тұлпар») драматургиясында маңызды рөл атқаратын негізгі үш көркемдік деталь бар. Олар: Жазираның (фильмде — Жаухаздың) анасының фотосуреті, радиоқабылдағыш және арқан. Сценарий мен фильмнің композициялық құрылымында, фабуласында, мазмұнында, оқиғалардың дамуында, кейіпкерлер бейнесінің, идеясы мен тақырыбының ашылуында бұл детальдардың рөлі өте зор. Сценарийге әрбір өзгеріс енген сайын жоғарыда аталған көркемдік детальдардың, оның ішінде арқанның драматургиялық қызметіне мән берудің қажеттілігі туындайды. Мақаламызда әдеби сценарийдің барлық нұсқасы мен фильмдегі маңызды детальдардың бірі — арқанға тоқталуды жөн көрдік.

Зерттеу деректері

Әдебиеттану терминдері сөздігінде (құрастырушысы: С.П. Белокурова, 2005) былай делінген: «Көркемдік деталь — автордың ерекше назар аударатын көркем бейненің элементі, шығармада ол мазмұндық, эмоциялық тұрғыдан айтарлықтай қызмет атқарады» [1]. Ал 2006 жылы жарық көрген «Әдебиеттану. Терминдер сөздігі» жинағында (құрастырушылары: Зәки Ахметов, Тұрдықұл Шаңбай) көркемдік детальды «бөлшек», «бедер-белгі» деп қарастырады және оған былай деп анықтама береді: «Мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекелеген сипат-белгілері. К. д-дар қолдану егжей-тегжейлікке елігіп, майда-шүйдені жіпке тізгендей тере беру емес,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: arizan.kino@mail.ru

ол әншейінде оп-оңай көзге түсе бермейтін өзгешеліктерді байқағыштықтан, көрегендіктен туындайды, сондықтан ол өмір құбылысының, әр түрлі нәрсенің ерекшелігін, сондай-ақ адамның бойындағы қандай да бір қасиет сипатты дәл тауып, бейнелеп беру шеберлігін танытады» делінген [2; 195].

Ал кинематография шығармаларындағы көркемдік детальдың маңызы қандай? Жекелеген бөлшектер, бедер-белгілер, яғни көркемдік детальдар фильм кейіпкері бейнесінің, тақырып пен идеясының ашуылуына, мазмұнына, т.б. ықпалы бар ма? Жалпы «деталь» сөзінің өзі француздың «detail» сөзінен шыққан, «егжей-тегжей», «ұсақ-түйек» деген мағынаны білдіреді. Детальсыз бірде бір фильмнің кадры кездеспейді. Әрбір кадр детальдарға толы. Алайда олардың арасындағы ең маңыздысын қалай анықтауға болады? Белгілі кинодраматург Л.Н. Нехорошев «Драматургия фильма» атты еңбегінде кинодағы деталь ұғымына былай деп анықтама береді: «Деталь — бұл фильм авторларының көрермен назарын ерекше аудартатын белгілі бір зат немесе заттың (адам денесінің) бір бөлігі (бөлшегі)» [3; 31]. Сондай-ақ, ол детальдың фабулалық, мазмұндық, психологиялық, метафоралық, символдық, аллегориялық, бүтінді жеке бөлшегі арқылы көрсету секілді бірнеше драматургиялық қызметін атайды [3; 32]. Сонымен бірге бір ғана детальдың кейде бірнеше драматургиялық қызметі болуы мүмкін дейді.

Ал белгілі режиссер, сценарист Александр Митта өзінің «Кино между адом и раем. Кино по Эйзенштейну, Чехову, Шекспиру, Курасаве, Феллини, Хичкоку, Тарковскому» атты еңбегінде детальға қатысты «Энергия деталей» атты үлкен тарау арнайды. Осы тарауда ол кинодағы детальдың көптеген маңызды қырына назар аударады. А. Миттаның айтуынша: «Оқиғаның өрбуінде детальдардың өз орны болуы керек. Дұрысы, оларға актерлердің кәдуілгі әріптесі (партнері) деп қараған жөн. Детальдар өздігінен қозғалысқа түсіп, сөйлей алмайтын болғандықтан, олардың оқиға барысына ену (немесе араласу деуге де болады. — Н.М.) логикасын аса бақылаған жөн» [4; 31].

Олай болса, деталь — бұл жәй ғана ұсақ-түйек немесе белгілі бір зат, иә болмаса сол заттың бөлшегі ғана емес екенін көріп отырмыз. Егер деталь фильмнің композициялық құрылымында аса шеберлікпен қолданылса, онда ол тек тақырып пен идеяның ғана емес, кейіпкер бейнесінің ашылуына да тамаша қызмет етері сөзсіз. «Кейіпкердің мінезіндегі, кескін-келбетіндегі, іс-әрекеті мен сөйлеу мәнеріндегі немесе шығарманың сюжеттік желісіндегі, композициялық құрылысындағы жекелеген ерекшеліктер немесе суреттеменің, баяндаудың дәлдігін, нақтылығын арттыра түсетін әр түрлі бояу-нақыштар — міне, осылардың қай-қайсысын да К. д. (көркемдік деталь — Н.М.) ретінде алып қарауға болады», — дейді сөздікте [2; 195]. Ал Александр Миттаның айтуынша: «деталь сөз әрекетін күшейте түседі...», «фильмдегі деталь — кейіпкердің іс-әрекетінің құралы», «фильм оқиғасының өрбуіне ықпалы зор», «көрерменнің оқиға барысына деген қызығушылығын тудыратын қасиеті бар» [4; 352–353]. Яғни, барлық автордың пікірінше — деталь шығарманың құрылымында өте маңызды рөл атқарады.

Осы орайда мақаламызда қазақ киносының классикалық шығармаларының бірі — «Тұлпардың ізі» фильміндегі маңызды көркемдік детальдардың, оның ішінде арқанның драматургиялық қызметін қарастырғанды жөн көрдік. Мақала тақырыбын зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің материалдарына жүгіндік.

Негізгі бөлім

Арқан — «Тұлпардың ізі» фильмінің де, әдеби сценарийінің де драматургиялық серіппесін ұстап тұрған өте маңызды әрі басты көркемдік деталь. Тұрар мен Танабай арасындағы арқанға қатысты оқиға — сценарийдегі, фильмдегі көркемдік тартыстың негізіне, кейіпкерлер ара-қатынасының шиеленісіне арқау болған, кейіпкерлердің болмысын айғақтайтын басты көрініс. Әрі сценарий мен фильм оқиғасының шиеленісіп барып, шарықтау шегіне, көркемдік шешіміне алып баратын негізгі эпизод. Себебі сол күнгі көріністен кейін өрбитін оқиғалар, кейіпкерлердің іс-әрекеті мен қойшы отбасының ішкі атмосферасы арқанның қалай үзілгеніне, кімнің үзгеніне байланысты еді. Ең бастысы, арқанмен болған оқиға — арқыраған боранды күні айнала әппақ жапан түзде жанындағы серігін жалғыз қалдырып кеткен Тұрардың қорқау болмысы (тіпті сатқындық әрекеті) әшкереленетін және Жаухаздың үйден кетуіне себеп болған ең бір маңызды сәт. Алдымен үйге жалғыз оралған Тұрарға қатысты Жаухаздың білінер-білінбес күдігі, арқанды тауып алатын сәттегі қатты ашуланатыны, оның соңы Тұрардың қорқаулығына деген ашу-ызасы мен оған ашық қарсы тұруы (іскірт үстіндегі көрініс), сонан соң әрине мүлдем түңілуі, Тұрардан кетуі осы арқанмен тығыз байланысты.

«Қазақфильм» киностудиясының көркемдік кеңесінде немесе сценарлық бөлімінде әдеби және режиссерлік сценарийді талқылағанда ылғи да аса назар аударылғаны — арқанды кімнің үзгені болды. «Жанарымда — Шолпан жұлдыздан» бастап (түпнұсқада «Вижу Венеру» деп аталады), әдеби сценарийдің келесі екі нұсқасын («Жазира-2», «Тұлпар») талқылағанда да осы жағдай қайталанып отырды.

1963 жылдың 29 маусым күні (29.06.1963) «Қазақфильм» киностудиясының көркемдік кеңесінің мәжілісінде «Тұлпар» сценарийінің режиссерлік нұсқасының соңғы талқылануы өткен. Талқылау кезінде, әсіресе боран күнгі адасып қалған қойларды іздеп шыққан Тұрар мен Танабайдың арасындағы арқанның үзілу сәтіне басымырақ назар аударылған. Себебі осы көріністегі арқанды Танабайдың немесе Тұрардың үзгені әлде өзі үзілгені фильмнің драматургиясында, кейіпкерлердің болмысын ашуда қажетті өте маңызды сәт болатын.

Талқылау кезінде арқанды кейіпкерлердің қайсысының үзгені туралы әрқилы даулы пікірлер айтылады. Енді осы талқылаудағы арқанға байланысты айтылған төмендегі пікірлерге назар аударайық:

О. Бондаренко: Меніңше, Танабай мен Тұрардың белдеріне байланған арқанның созылып барып, үзілуі өте жақсы табылған көрініс. Басында осылай деп ойлағанмын. Бірақ мән беріп қарасақ, Тұрардың үзгені туралы күмән туып қалады. Сондықтан осы тұсты қайта қарап шықтық.

С. Қожықов: Екі кейіпкердің нақты біреуінің арқанды үзуі қылмыс па, жоқ па, ол жағы түсініксіз. Осы тұрғыдан алғанда эпизод аса анық емес. Танабай астындағы атының басын тартқанда, арқанның созыла түскенін, сонан соң оның үзілгенін мен қазір ғана түсініп отырмын. Сонда Танабай үзген болып шығады ғой. Мысалы, бір-біріне байланған екі ер адам келе жатыр делік. Бір кезде кішкентай баланың суға түсіп кеткенін көреді. Егер жаңағы байлаулы екеуінің бірі баланы құтқармақ болып, суға сүңгіп кетсе, онда міндетті түрде екеуінің біреуі арқанды үзуі керек. Сценарийдегі арқанның жағдайы да осыған ұқсас. Әрине дәл осы көрініс адами болмысы әртүрлі екі адамның нәзік психологиялық суреттемесі екенінде дау жоқ. Сондықтан, бұл жерде арқанды Танабайдың үзгені анық.

А. Хлынова: Егер арқанды міндетті түрде екеуінің біреуі үзуі керек болса, онда бұл әрекет Танабайдың емес, Тұрардың тарапынан болуы тиіс. Олай болмаған күнде, бұл драмалық оқиғаны енгізудің қандай қажеті бар?

Ш. Құсаинов: Ол (Танабай) арқанды үзді ме, әлде жоқ па, бұл жағы түсініксіз. Мүмкін, арқанның өзі үзілуі де ғажап емес.

Х. Абылгазин: Сіздер арқанды үзген Тұрар деп отырсыздар. Егер олай болса, онда ол қылмыскер және заң алдында жауап беруі тиіс. Бірақ Тұрар соншалықты оңбаған адам емес қой. Арқанды үзген — Танабай.

В. Пястолов: Онда Танабайды да жексұрын адам деп қабылдауымызға тура келеді.

Х. Абылгазин: Тек Тұрар арқанды үзе көрмесін. Онда бұл шатақ болады. Сондықтан идеяға қатысты мәселеге күмән тудырудың қажеті жоқ.

В. Пястолов: Арқанмен байланысты эпизодты әрқайсысымыз әртүрлі көріп отырмыз. Біреуі Танабай үзді дейді. Мейлі, солай болсын делік. Бірақ бұдан қандай нәтиже шығады? Онда Танабай жанындағы адамды тастап, қойды іздеп кеткен болып шығады ғой. Ал екінші жағдайда арқанды Тұрардың өзі үзуі мүмкін. Ол жоғалған қойды іздегісі келмей, Танабайды тастағысы келеді. Егер олай болса, онда Тұрар нағыз оңбаған адам болып шығады. Оның психологиясы — кәдуілгі саудагердің психологиясы. Сондықтан ол халықтың малын құтқарғысы келмейді. Өйткені оның ақыл-санасы «бәрі менікі» деген ұғымға ғана келіп тіреледі. Тағы бір жағдай — мүмкін арқанның өзі үзілген шығар? Олай болса, бұл тұста нақтылық қажет және екеуінің де бейнесін ашатын шарықтау шегі көрсетілуі тиіс. Егер арқанды үзген Тұрар болып шықса, онда бұл өте қорқынышты жағдай. Мысалы, әскерде командирлер сәйгүлікті құтқару үшін, адамдардың басын өлімге тіккен оқиғалар болған. Мүмкін, арқанмен байланысты көрініс осыған ұқсайтын шығар? Сондықтан арқанның үзілу сәтінің кейіпкерлердің мінез-құлқының ашылуына көмек беретіндей жолдарын қарастыруымыз керек» [5; 128–129, 133–135, 138, 142, 151, 165].

Біз жоғарыда сценарийдегі арқанға қатысты эпизод туралы әртүрлі көзқарасты мүмкіндігінше толығымен, өз қалпында беруге тырыстық. Талқылауда әрқилы пікір тудырған арқанның үзілу эпизоды алдымен «Жанарымда — Шолпан жұлдыз», сонан соң «Жазира-2» және ең соңғы «Тұлпар» атты нұсқаларында қалай суреттелетініне назар аударайық.

«Жанарымда — Шолпан жұлдыз» сценарийі:

«Атқа мінген екеу жүріп келеді. Қорбиған екі сұлба. Арқыраған әппақ әлемде. Аспан да, жер де көрінбейді. Қимылдары кәдімгі альпинистердікіндей. Бірінің соңынан бірі ілбіп, әрең келеді. Қорбиған екі сұлба. Алдында — Тұрар, соңында — Танабай.

Арқыраған әппақ әлем. Олар жүріп келеді. Әрең-әрең. Омбы қар. Терең. Жел.

— Әй! — деп айғайлады Тұрар. — Токта.

Қатарласты. Екеуі де тоқтады.

— О не, маңырай ма? — деп сұрады Танабай.

— Жоқ, — деді Тұрар. — Қайту керек. Бәрібір таппаймыз. Оларды енді қуып жете алмаймыз, мына аязда қырылып қалды немесе қасқыр жеп қойды.

Танабай ештеңе демеді. Тек Тұрарға жақтырмай қарады. Тағы да жүріп кетті. Алдында. Олар ұзақ жүрді. Арқыраған, ысқырған, шегі жоқ әппақ түтек құрдымда.

— Әй, тоқта деймін! — деді Тұрар.

Танабай жүрісін тоқтатпады.

— Әй, тоқта! — деп айқай салды Тұрар. — Кеш болмай тұрғанда, қайту керек.

Танабай тоқтамай жүре берді. Осы жерде әлдене болды. Ішігінің биік жағасына бетін тығып алып, еңкейіп келе жатқан Тұрар кенет тұра қалды. Алдына қарады. Танабай көрінбейді. Из-түзсіз жоғалған. Тұрар айналасына қарады. Танабай көрінбейді. Осылай біраз тұрды. Ұзақ тұрды. Сонан соң, тамағы қарлығып, неге екені белгісіз, ақырын айғайлағандай болды.

— Танабай!

— Танабай!

Жауап болмады. Ол тағы да біраз тұрды. Сонан соң атының басын кері бұрып, кете барды. Камера сол орнында қалып қойды. Бейнебір таңғалғандай. Арқыраған әппақ әлемде Тұрардың қорбиған сұлбасы да көрінбейді. Камера айналасына «қарады». Аспан да, жер де, адам да көрінбейді. Айнала әппақ түтек құрдым еңірейді, жылайды, ашуланады, қарқылдайды» [6; 29–30].

Сонымен, сценарийдегі арқанның үзілу эпизоды драматургиялық, тіпті кинематографиялық бейнелеу қатары тұрғысынан өте нақты әрі анық құрылғанын көріп отырмыз. Эпизод «аспан да, жер де көрінбейтін», «арқыраған» ақ боранда кетіп бара жатқан ат үстіндегі екі адамның қорбиған сұлбасымен басталады. Сонан соң, алдында — Тұрар, соңында — Танабай екенін жақынырақ көреміз. Эпизодтың экспозициясы қызметін атқарып тұрған осы көріністердегі әрбір іс-әрекет пен қимыл-қозғалыстың өзі көз алдыңыздан бірінен кейін бірі өтіп жатқан нақты кинематографиялық пландардың тізбегімен берілетініне назар аудару қажет. Сценарий авторы режиссер үшін тіпті, әрбір кадрдың дыбысына, бейнелеу қатарының пластикасына, ырғағына, мизансценаға, актерлердің сыртқы қимыл-әрекетіне дейін нақты ұсынады.

Тұрар Танабайды алғаш тоқтатып, сөйлескеннен соң, екеуінің орны ауысады. Енді алдында — Танабай, соңында — Тұрар кетіп барады. Оқиғаның әрі қарайғы өрбуінде олардың қайсысы алда, қайсысы артта келе жатқаны өте маңызды. Драматургиялық тартыс Тұрардың алға қарай жүруден бас тартып, бір орында тапжылмай тұрып қалуымен, ал алда кетіп бара жатқан Танабайдың жүрісін жалғастыра беруімен басталады. Эпизодтың шарықтау шегі — Тұрардың қолдарымен түсініксіз бір қимылдар жасауы. Ал оқиғаның түйіні — Тұрардың аттың басын кері бұруы. Эпизод бір орында қалып, әлдекімді іздегендей, жан-жағына «үңіле қараған» кинокамерамен аяқталады. Камера қанша «үңілсе де», «аспан да, адам да көрінбейді».

Автор эпизодтың соңында «Камера сол орында қалып қойды» деп жазады. Кинокамера мұнда бейнебір жанды кейіпкер іспетті. «Көз алдында» өткен бүкіл оқиға мен Тұрардың іс-әрекетінің жалғыз «куәгері» де, «бақылаушысы» да — сол камера. Сондықтан ол айналасына «таңырқай қарайды». Эпизодтың соңында «айнала әппақ түпсіз шыңырау еңірейді, жылайды, ашуланады, қарқылдайды» дейді. Қазір ғана бүкіл оқиғаның «жалғыз куәсі» — камераның алдында Тұрар қылмысқа барды, дала заңы бұзылды. Табиғаттың өзі осыған бейнебір қарсылық білдіргендей, «еңірейді», «жылайды», «ашуланады», «қарқылдайды». Бұл «қарсылықтың» да жалғыз «куәсі» — айналасына «таңырқай қараған» камера.

Эпизодта боранның атқаратын қызметі өте маңызды. Ең алдымен ол — кейіпкерлердің физикалық кеңістігі, екіншіден — тартыстың негізі (бораннан қаймыққан Тұрар жоғалған қойды әрі қарай іздегісі келмейді, ал Танабай онымен келіспейді), үшіншіден — камерамен бірге бір уақытта Тұрардың іс-әрекетінің «куәсі» болды. Сондықтан да ол «еңірейді», «жылайды», «ашуланады», «қарқылдайды».

Сонымен, арқыраған боран. Айнала ештеңе көрінбейді. Екі кейіпкердің бірі кері қайтқысы келеді, екіншісі жүрісті тоқтатпай, жоғалған қойды тапқысы келеді. Олардың арасын жалғап тұрған арқан бар. Арқан эпизодтың, жалпы сценарийдің драматургиялық тартысын анықтайтын өте маңызды детальге айналады. Және арқанды Тұрар мен Танабайдың қайсысының үзгені — сценарийдің, болашақ фильмнің драматургиялық барысын және кейіпкерлердің бейнесін анықтайтын өте маңызды сәт.

Сценарийдің «Жазира» нұсқасында бұл эпизод өзгертілмей, сол күйінде қалады. «Тек Тұрарға «жақтырмай қарады» деген жеріндегі «жақтырмай» сөзі алынып тасталады. «Жанарымда — Шолпан жұлдызда» Тұрар «Әй, тоқта деймін» деп екі рет айғайлайды, Танабай жүрісін тоқтатпай алға қарай жүре береді. «Жазира» сценарийінде алдыңғы нұсқадағы Тұрардың осы екінші рет айғайлауы мен атының басын кері бұрып, кете баратын тұсының арасына мынандай өзгеріс енеді:

«...Тұрар атын тоқтатты да, ызалана айғай салды:

– Ақымақ, тоқта деймін! Қайт!

Танабай тоқтамай жүре берді.

– Қайт деймін саған! Енді үміт жоқ, білем ғой. Таба алмаймыз. Өзіміз адасып кетеміз. Қайт!

Осы жерде әлдене болды. Тұрар кері қайту керек екенін дәлелдеп тұрғанда, Танабайды көз алдынан жоғалтып алды. Әппақ түтек құрдым оны жұтып қойды.

Тұрар абыржыған күйі біраз тұрды. Ұзақ тұрды. Сонан соң қарлыққан даусымен, неге екені белгісіз ақырын айғайлады:

– Танабай!

Жауап жоқ.

– Танабай!

Жауап жоқ...» (әрі қарай «Жанарымда — Шолпан жұлдыз» сценарийін сөзбе сөз қайталайды) [7; 34].

Көріп отырғанымыздай, диалогтарға аздаған өзгеріс енгенімен, эпизод тұтасымен кейіпкерлердің іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, мазмұны, интонация тұрғысынан сол күйі сақталып қалады. «Жазира» сценарийіндегі бұл эпизод кейін өндіріске жіберілген «Тұлпар» атты нұсқасында да өзгертілмейді. Әдеби сценарийде, фильмде өте маңызды орын алатын арқанның үзілетін эпизоды режиссерлік сценарийде де өзгермейді. Тек екі кейіпкердің арасын жалғап тұрған арқанды былай деп анық суреттейді:

«...*Орта план.* — Әй, тоқта деймін! — айғайлады Тұрар. Танабай жүрісін жалғастыра берді.

– Әй, тоқта деймін! — айғай салды Тұрар.

– Кеш болмай тұрғанда, қайту керек...

Екеуінің арасында бос жатқан арқан созыла бастады.

Ірі план. — Әй, тоқта деймін, жындымысың!.. Қайт кері! — деп айғайлады Тұрар, созыла бастаған арқанды өзіне тартып, артқа қарай шалқая түсті.

Орта план. Ішек секілді созылған арқан.

Ірі план. Танабай жүріп барады, алға қарай еңкейіп алған.

Орта план. Арқан сәл болмағанда Тұрарды аттың үстінен аударып түсіре жаздады.

– Қайт деймін саған! — деп айғайлады Тұрар.

Ірі план. Көзін зорлана қысып, қолдарымен түсініксіз бір қимылдар жасады. Дәл осы сәтте ол өзін сондай еркін сезініп, көздерін айқара ашты. Көз алдында — әппақ тұман. Танабай көрінбейді...» [8; 44-45].

Режиссерлік сценарийде де әдеби сценарийдегідей Тұрар екінші, үшінші рет айғайлағанда, Танабай тоқтамай, жүрісін жалғастыра береді. Осы тұста араларындағы арқан созыла бастайды. Себебі соңында келе жатқан Тұрар бір орында тұрып қалады. Осы сәтте Танабайды тоқтатпақ болып, тағы да айғайлағанда, созыла түскен арқанды өзіне тартып, артқа қарай шалқаяды. Танабай алға қарай жүрген сайын, арқан да тартыла түседі, Тұрар аттан төңкеріліп түсіп қала жаздайды. Тағы да айғайлайды. Әдеби сценарийде көрсетілгендей, Тұрар қолдарымен белгісіз бір қимылдар жасайды. Осы кезде ол өзін еркін сезініп, арқа-басы кеңіп сала берді. Ендігі жерде арқанды нақты Тұрардың үзгеніне күмән қалмайды.

Әдеби және режиссерлік сценарийдегі арқанмен байланысты осы эпизод қазақ және орыс тілдеріндегі «Тұлпардың ізі» мен «Следы уходят за горизонт» фильмдерінде қалай көрсетіледі, енді соған назар аударайық («Тұлпардың ізі» және «Следы уходят за горизонт» фильмдерінің монтаждық қағазынан):

«*Жалты план.* Боран. Ат үстінде келе жатқан Тұрар мен жас Танабай.

Жалпы план. Боран. Ат үстінде келе жатқан Тұрар мен жас Танабай.

Орта план. Боран. Ат үстінде келе жатқан Тұрар мен жас Танабай.

Ірі план. Тұрар /айғайлайды/: — Танабай, тоқта! Қасқыр, нетіп... (орыс тіліндегі нұсқасында: — Танабай, подожди! Волк, там это!..)

Ірі план. Танабай: — О не, маңырай ма?! (орыс тіліндегі нұсқасында: — Что? Слышно что-нибудь?)

Ірі план. Тұрар /айғайлайды/:...Мұздап, қайтайық! (орыс тіліндегі нұсқасында: — Замерзнем! Вернемся!)

Орта план. Жас Танабай Тұрардың сөздеріне назар аудармай, жүрісін жалғастыра береді.

Жалпы план. Боран. Екі салт атты кетіп барады.

Жалпы план. Бөлмеде қарт Танабай, Алтынай отыр. Жаухаз шырақты алып кіреді, терезенің алдына жақындайды.

Алтынай: — Алла-ай!

Орта план. Жаухаз шырақты терезенің алдына қояды.

Жалпы план. Боран. Екі салт атты.

Орта план. Жаухаз терезенің алдында отыр.

Ірі план. Жаухаз әйнекке қолын қояды. Саусақтарының ізі қалады.

Жалпы план. Боран. Екі салт атты.

Жалпы план. Боран. Екі салт атты кетіп барады. Біреуі аттың үстінен құлай жаздайды.

Жалпы план. Екі салт атты. Тұрар. Артта қалыңқырап, айғайлайды.

Тұрар: — Токта! Токта енді! (орыс тіліндегі нұсқасында: — Стой! Стой, говорю!)

Орта план. Боран. Ат үстіндегі жас Танабай артына қарайды да, әрі қарай жүріп кетеді.

Тұрар /дауыс кадр сыртынан естіледі/: — Ой, ақымақ, нетіп!.. (орыс тіліндегі нұсқасында: — Эй, остановись! Там это!..).

Жалпы план. Боран. Екі салт атты кетіп барады. Тұрар. Үйге қайтқысы келеді.

Тұрар /айғайлайды/: — Ой, аузыңды нетіп!.. (орыс тіліндегі нұсқасында: — Стой! Ты что! Дурак, что ли! Стой!).

Тұрар /айғайлайды/: — Ай, тоқта деймін, жындымысың нетіп! Токта! (орыс тіліндегі нұсқасында: — Стой! Ты что, с ума сошел! Стой!).

Ірі план. Жылқының аяқтары.

Орта план. Жас Танабай кадрдан көрінбей кетеді.

Ірі план. Тұрар арқанды ұстап тұрып, тартады.

Ірі план. Жылқының аяқтары.

Ірі план. Тұрар арқанды шешеді.

Ірі план. Жылқының аяқтары.

Ірі план. Жас Танабай жүрісін тоқтатпайды.

Ірі план. Тұрар пимасынан пышақ суырып алады.

Ірі план. Созылған арқан.

Ірі план. Тұрар арқанды кеседі.

Тұрар /айғайлайды/: — Танабай, Танабай!» [9; 20–22].

Әдеби, режиссерлік сценарийлерде және фильмнің казак, орыс тілдеріндегі нұсқаларындағы арқанның үзілу эпизодына қандай өзгерістер енді, енді соған назар аударайық. Әдеби сценарийдің барлық нұсқаларында және режиссерлік сценарийде арқанның үзілетін сәті туралы: «Ол (Тұрар. — Н.М.) қолымен түсініксіз бір қимылдар жасады...», — деп жазылады. Ал фильмде пимасынан пышақты алып, арқанды үзгені анық көрсетіледі. Екінші енген өзгеріс — эпизод көріністері үйдің ішіндегі көріністермен (жоқ іздеушілерді күтіп отырған қарт Танабай, Алтынай, Жаухаз; Жаухаздың шырақпен терезенің алдына келуі, қолын әйнектің бетіне қоюы, ондағы қалған саусақтарының іздері) алма-кезек ауысып отырады. Үй ішіндегі көріністердің әдеби және режиссерлік сценарийлерде арқанмен байланысты эпизодтан кейін берілгенін білеміз. Алайда олардың фильмде арқан үзілетін кездегі көріністермен алма-кезек беріліп отыруы, керісінше эпизодтың драматургиялық тартысын, оқиғаның ширығуын күшейте түседі, көріністердің ішкі және сыртқы ритмін қалыптастырады. Жаухаздың шырақпен терезенің алдына келуі, әйнектің бетіндегі қолдың іздері т.б. боранды даладағы арқанмен байланысты драмалық сәттерге және эпизодтың көркемдік шешіміне өзгеше бояу береді. Сондай-ақ, фильмдегі эпизодтың эмоциялық әсері дыбыстық қатар (уілдеген жел, арқыраған боран) және музыканың көмегімен еселене түседі. Үрей мен үмітке толы үйде күтіп отырғандардың, әсіресе

Жазираның ішкі күйін сездіретін де осы дыбыстық қатар мен музыка. Мұнда табиғаттың өзі де жанды кейіпкерге, тіпті басты кейіпкерге айналады. Тіпті арқан үзілген сәтте Тұрардың астындағы аты да кісінеп сала береді. Осының барлығы арқанның үзілуіне бейнебір айнала түгел қарсылық білдіргендей оқылады.

Зерттеу нәтижелері

Сонымен мақаламызда қарастырылған арқан — 1964 жылы экранға шыққан «Тұлпардың ізі» фильмі мен оның әдеби, режиссерлік сценарийлеріндегі маңызды көркемдік детальдардың бірі. Арқан белгілі жазушы, драматург, кинодраматург Әкім Таразидің «Жанарымда — Шолпан жұлдыз» («Вижу Венеру»), «Жазира-2» («Жазира») сценарийлері және олардың өндіріске жіберілген соңғы нұсқасы — «Тұлпарда», сондай-ақ фильмнің драматургиясында өте маңызды рөл атқарады. Арқан көркемдік деталь ретінде сценарий мен фильм оқиғасының өрбуіне, кейіпкерлер бейнесінің тереңірек ашылуына, олардың ішкі психологиялық күйін сезінуге тигізетін ықпалы өте зор. Олай болса, әдеби сценарийде де, фильмде де арқан фабулалық, психологиялық және мазмұндық деталь ретінде драматургиялық қызмет атқарады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Словарь литературоведческих терминов / Сост. С.П. Белокурова, 2005. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://slovar.cc/lit/term/2145112.html>.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай. — Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. — 398 б.
- 3 Нехорошев Л.Н. Драматургия фильма / Л.Н. Нехорошев. — М.: ВГИК, 2009. — 344 с.
- 4 Митта А. Кино между адом и раем. Кино по Эйзенштейну, Чехову, Шекспиру, Курасаве, Феллини, Хичкоку, Тарковскому / А. Митта. — М.: Подкова, 1999. — 480 с.
- 5 Стенограммы заседаний Художественного совета киностудии, 1962–1963 гг. Т. III // Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1708. — Оп. 2. — Д. 1261.
- 6 Сценарий художественного кинофильма «Следы уходят за горизонт» (второй вариант) // Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1708. — Оп. 2. — Д. 1223.
- 7 Сценарий художественного кинофильма «Следы уходят за горизонт» (третий вариант) // Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1708. — Оп. 2. — Д. 1224.
- 8 Режиссерский сценарий художественного кинофильма «Следы уходят за горизонт» («Тулпар») // Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1708. — Оп. 2. — Д. 1390.
- 9 Монтажный лист художественного кинофильма «Следы уходят за горизонт» // Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1708. — Оп. 2. — Д. 1625.

Н.Р. Мукушева

Роль художественной детали в сценарии фильма «Следы уходят за горизонт»

В статье на материале литературного сценария и фильма «Следы уходят за горизонт» (1964, автор сценария Аким Тарази; режиссер Мажит Бегалин) подробно рассмотрено драматургическое значение такой художественной детали, как аркан. По мнению автора, аркан является одной из важных художественных деталей в литературном сценарии и фильме. Опираясь на архивные материалы, он исследует эпизоды, связанные с арканом, во всех вариантах литературного сценария («Вижу Венеру», «Жазира», «Тулпар»), а также в режиссерском сценарии и фильме. Приведены отрывки из обсуждений режиссерского варианта сценария фильма «Следы уходят за горизонт» в Сценарном отделе и Художественном совете киностудии «Казахфильм». В статье доказано, что аркан, как важная художественная деталь, влияет на развитие сюжетной линии сценария и фильма, помогает раскрыть образы героев, передать их внутренние ощущения. В итоге автор выявляет такие драматургические функции аркана, как фабульная, психологическая и смыслообразующая.

Ключевые слова: фильм, литературный сценарий, режиссерский сценарий, художественная деталь, драматургическое значение аркана, образ героя.

N.R. Mukusheva

The role of an artistic detail in the script of the film «Traces go beyond the horizon»

The article considers the dramatic activity of the rope one of the most important artistic details of the film «Traces go beyond the horizon» (director: Mazhit Begalin) and the literary script (author: Akim Tarazi) released in 1964. Based on archival documents the author analyzed the episodes related to the rope in all versions of the literary script («I see the venus star», «Zhazira», «Tulpar»), as well as the director's script and film. In addition, excerpts from discussions of film «Traces go beyond the horizon» held at the script department of the Kazakhfilm film studio are presented in this article. The article proves the influence of a rope as an artistic detail on the development of the story of the script and the film, a deeper disclosure of the image of the characters a sense of their inner psychological state. At the same time, the dramatic function of a rope as a plot, psychological and content detail in the literary script and film is determined.

Keywords: film, literary script, director's script, artistic detail, the rope's dramatic activity, character of hero.

References

- 1 Belokurova, S.P. (Eds.). (2005). *Slovar literaturovedcheskikh terminov [Dictionary of literary terms]*. Retrieved from <https://slovar.cc/lit/term/2145112.html> [in Russian].
- 2 Akhmetov, Z., Shanbai, T. (Eds.) (2006). *Adebiettanu. Teriminder sozdigi [Literary studies. Dictionary of terms]*. Semei-Novosibirsk: Taler-Press [in Kazakh].
- 3 Nekhoroshev, L.N. (2009). *Dramaturhiia filma [Dramaturgy of film]*. Moscow: VGIK [in Russian].
- 4 Mitta, A. (1999). Kino mezhdue adom i raem. Kino po Eizenshteinu, Chekhovu, Shekspiru, Kurosava, Fellini, Hichkoku, Tarkovskomu [Cinema between hell and heaven. Cinema by Eisenstein, Chekhov, Shakespeare, Kurosava, Fellini, Hitchcock, Tarkovsky]. Moscow: Podkova [in Russian].
- 5 Stenohrammy zasedanii Khudozhestvennogo soveta kinostudii, 1962–1963 hh., Tom III. [Transcripts of meetings of the Art Council of the Film Studio (1962–1963) Vol. III.]. *Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1708, I. 2, C. 1261 [in Russian].
- 6 Stenarii khudozhestvennogo kinofilma «Sledy ukhodiat za horizont» (vtoroi variant) [The script of the feature film «Traces go beyond the horizon» (the second version)]. *Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1708, I. 2, C. 1223 [in Russian].
- 7 Stenarii khudozhestvennogo kinofilma «Sledy ukhodiat za horizont» (tretii variant) [The script of the feature film «Traces go beyond the horizon» (the third version)]. *Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1708, I. 2, C. 1224 [in Russian].
- 8 Rezhisserskii stenarii khudozhestvennogo kinofilma «Sledy ukhodiat za horizont» («Tulpar») [The director's script of the feature film «Traces go beyond the horizon» («Tulpar»)]. *Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1708, I. 2, C. 1390 [in Russian].
- 9 Montazhnyi list khudozhestvennogo kinofilma «Sledy ukhodiat za horizont» [Editing sheet of the feature film «Traces go beyond the horizon»]. *Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1708, I. 2, C. 1625 [in Russian].

M.K. Pak*, N.V. Chekmareva

Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: pakmarkon@yandex.ru, lola7776.77@mail.ru)

Problems of research on borrowings from the English language

This article examines the works of famous linguists, both domestic and foreign, who have studied the problems of the functioning of borrowed vocabulary in the Russian language at different stages of history, starting from the end of the XVII century during the reign of Peter the Great, followed by the period of perestroika at the end of the XX century and ending with modern research and new approaches to solving the problems voiced in our time in the XXI century. We have provided a classification of existing case studies of loan words in the Russian language, which includes periods of time when the research was conducted, the features of the borrowing process, the number of studies on this subject, language-source prevailing at a certain time interval, and the channels where foreign loanwords came from. We identified areas of further study of the problems of foreign languages and loanwords that are common and universal theory of citations as well as being a clear and rigorous classification according to different parameters. Further research on the functioning of the borrowed vocabulary can contribute to the creation of a coherent and practically justified theory of borrowing.

Keywords: borrowed vocabulary, foreign language vocabulary, historical vocabulary, research directions, relevance of borrowing, foreign language origin, modern research.

An active time has come when the language, as a phenomenon, has attracted the exclusively great attention of not only researchers-specialists in the field of linguistics, but also ordinary native speakers of the Russian language in recent decades. It is time for the language, the time to realize the significance of it for understanding who we are now, in a troubled, volatile and changed time, and how we relate to our past. Today, when there is a wide influx of words from the English language, the question of their functioning in the modern Russian language, the history of their penetration into the language system, becomes relevant. In our study, we will consider how the problem of the functioning of borrowed vocabulary in the Russian language is investigated by specialists.

The active scientific study of borrowed vocabulary in Russian studies, as you know, begins from the middle of the 18th century, in particular, with the works of the genius of Russian science and culture M.V. Lomonosov and continues, with greater or lesser intensity, to the present.

It has already become a scientific axiom that all cardinal shifts in the life of society, especially at the most important points in its history, are reflected, first of all, in its vocabulary composition in the form of the appearance of lexical units of native and borrowed origin. Such a bright period, of significant interest to the history of the Russian literary language, is the Petrovsky era, when «whole spheres of new ideas, and therefore whole categories of words,» were borrowed [1; 1]. This formulation of academician J.K. Groth became the classical basis for characterizing the language situation of the first third of the 18th century, marked by the name of Peter the Great, in all scientific and educational works dedicated to this time. Interest in the problem of language contacts and lexical borrowing from linguists involved in the history of the Russian literary language and the ways of its establishment and formation as a national language is understandable.

Taking into account the multidimensional significance of Peter The First epistolary for its linguistic description, linguists emphasize that the proximity of speech activity to the nature of its written fixation in the first third of the XVIII century is particularly interesting and useful from the point of view of studying the processes of adaptation of foreign language vocabulary, which flooded into the Russian language under the influence of the active transformative activity of Peter The First. N.I. Gainullina (2008) drew attention to all these problematic issues in her study «Borrowed Vocabulary in the Petrovsky Era».

It should be mentioned that in the science of the Russian language, a number of interesting and significant works are devoted to the borrowings of the Petrovsky era, starting with the works of J.K. Groth «Philological Searches» (1885). One of the earliest studies of such a plan was the dissertation of V.A. Christiani

*Corresponding author's e-mail: pakmarkon@yandex.ru

«Über das Eindringen von Fremdwörter in die Russische Schriftsprache des 17 und 18 Jharhunderts» (Berlin, 1906). For a long time, the work of Professor N.A. Smirnov «Western Influence on the Russian Language in the Petrovsky Era» (1910) remained the most complete study in science and served as almost the only authoritative source for etymologizing a large number of words borrowed in the Petrovsky period.

It should be noted that in the science of the Russian language, a number of interesting and significant works are devoted to borrowings of the Petrovsky era, starting with the works of Y.K. Groth «Philological Searches» (1885). One of the early works of this plan was also V.A. Christiani's dissertation «Über das Eindringen von Fremdwörter in die Russische Schriftsprache des 17 und 18 Jharhunderts» (Berlin, 1906). For a long time, the work of Professor N.A. Smirnov «Western Influence on the Russian Language in the Petrovsky Era» (1910) remained the most complete study in science and served as almost the only authoritative source for the etymologization of a large number of words borrowed in Petrovsky time, judging by etymologies, which in most cases are given by the famous etymologist of the first half of the 20th century M. Fasmer.

Published in the early 70s of the XX century «Essays on historical lexicology of the XVIII century. Language contacts and borrowings» by E.E. Birzhakova, L.A. Voynova, L.L. Kutina (1972) significantly supplemented the material that had already been collected by N.A. Smirnov and V.A. Khristiani. In the modern scientific community, the question of the time of occurrence of borrowings of a particular period is constantly discussed, since chronological etymologies often have impressive discrepancies—from a quarter of a century to a century or more. And this, of course, significantly distorts the history of the relevant realities represented by such words. Here are some examples: in the Short Etymological Dictionary by N.M. Shansky the borrowing of shampoo lexemes is attributed to the second half of the XIX century [2; 104], but the work «Essays on the Historical Lexicology of the XVIII Century» by E.E. Birzhakova (1972) does not fix this word at all, according to the monograph «Borrowed vocabulary in the Petrovsky era» by N.I. Gainullina (2008), Peter The First used it at the beginning of the 18th century in the form of shanpun: I thank you for the present..., also for the shanpun and I thank you (PBP, VII, 1, 202. 1708). Or other facts: borrowing words such as a claim, subsidy, substance, correlate with the 20–50s of the XIX century. [3; 293]. Comp.: «Despite the fact that Dal held a puristic position and was an opponent of borrowed words, he included in the first edition of the dictionary (1863–1866) more than 750 borrowed words and their derivatives, which came into use in 1820–1850 (among them, for example, claim, subsidy, substance...)», — notes Yu. S. Sorokin [4; 49]. The foreign-language borrowings given in the quote above are found in N.I. Gainullina's monograph «Borrowed vocabulary in the Petrovsky Era» (2008) in the correspondence of the beginning of the 18th century, as the following contexts of their use indicate: There is a gravitational thing about subsidies, because there are 60,000 troops, except for the Guarnizonophs in another region, a plotter... (IV, 387. Response to the proposal of the Polish king Augustus II. 1706).

There are more «modest,» but no less interesting and significant for the historian of the Russian language, discrepancies in the chronological etymology of individual lexemes — from several years to several decades. So, the use of the marine term compass, according to M. Fasmer with reference to N.A. Smirnov, dates from the 20s of the 18th century: «old. Compass, out-dated marine 1720, in the correspondence of Peter the First, its use is associated with the end of the 17th century, as indicated by the following context: Know drawings or maps of marine, compass, as well as other signs of marine (I, 117. 1697). «Essays» of 1972 do not record this word at all in their «Chronological and Etymological Dictionary,» although it is the most reliable authoritative source from recent studies on the borrowed words of the Petrovsky era.

The foreign language layer of words is also studied in thematic terms. In this direction, research work has been especially active since the mid-50s of the XX century, when interesting candidate dissertations of a number of large scientists of that time were written, for example, such works as «Russian military vocabulary of the 2nd half of the XVII — 1st half of the XVIII century.» by M.F. Tuzova (1955); «The vocabulary of the novels of Petrovsky time» B.A. Margaryan (1956); «Vocabulary of Russian stories of the first third of the 18th century» by V.P. Zabrodchenko (1956); «Military vocabulary borrowed from the German language in the Petrovsky era» by G.M. Sidorov (1966); «Diplomatic vocabulary of the beginning of the 18th century (based on the materials of the short novels of P.P. Shafirov)» by A.V. Voloskova (1966); «Foreign language vocabulary in the works of various genres and in the sources of the business style of the Russian language of the 1st quarter of the 18th century» M.F. Dashkova (1971) and others. As well as separate scientific articles «On lexical synonymy in the literary language of the Petrovsky era (based on the materials of Records 1702–1703)» by I.S. Khaustova (1961); «Lexical innovations in Russian literary speech of the 18th century» by I.A. Vasilevskaya (1968) and others. It is noteworthy, however, that in many of these works borrowings are

considered as part of the general vocabulary of specific written monuments that have been the object of study by researchers with a projection into the language of this time as a whole, or individual works of art of this period. For example, the works of V.P. Zabrodchenko and B.A. Margaryan, or documents of a business and journalistic nature by M.F. Tuzova and I.S. Khaustova. The functional side of the etymological layer of vocabulary of interest, related to the processes of its adaptation and gradual assimilation, is either not affected at all by researchers, or, most often, even if it is said, it acts as a side, secondary and related aspect of consideration. Therefore, we consider the formulation of questions related to the mastery of words of foreign origin in the Russian language of the New Age to be relevant to date.

The relevance of lexical borrowing processes is also that those affected are also in the Essays, and in the dissertation by N.I. Gainullina 1973, which became the basis of the monograph «Borrowed vocabulary in the Petrovsky Era» 2008, the processes of mastering borrowed words have been in the spotlight since the mid-80s XX century, when the restructuring began in society, which caused a change in cultural and historical paradigms at the junction of the XX-XXI centuries against the background of a new explosion of lexical borrowing into the Russian language, this time mainly from the English language. This flow of borrowing, of course, is motivated by the specific conditions of both the life of society, that is, globalization in the development of different national communities in the world, and the language itself in the new historical circumstances of its application, largely different from the junction of the XVI–XVIII centuries.

As you know, the main areas of study of vocabulary of foreign origin were laid down by W. Weinreich in his work «Language Contacts» (1953), in which the author identified three main complexes of relevant factors: extralinguistic, or sociolinguistic, internal, or psycholinguistic and actually linguistic. These traditional areas of research in one combination or another are preserved at present in the works of modern Russian scientists, such as «Foreign Language Word in the Context of Modern Social Life» by L.P. Krysin (1996), «Foreign Language Word: the Sociopsycholinguistic Aspect of Research» by I.V. Dyakonova (2002).

Today, it can be considered generally accepted that the process of borrowing foreign language is a complex sociolinguistic and psycholinguistic phenomenon. A foreign-language word is recognized as an integral part of a person's individual vocabulary, or rather, linguistic personality. At the same time, bilingualism, or multilingualism of the speaker, is a priority factor in the psycholinguistic order, as stated in the work of A.A. Burykin «Bilingualism and multilingualism in the educational process» (2000). It also seems that modern researchers have somewhat moved away from discussing how two languages in which speech activity is carried out are combined or intersected in bilingual consciousness. Ontobilinguology is put forward as a new direction, designed to study the types of children's bilingualism, the principles and conditions for its formation and development, as well as the forms of interaction of languages in bilingual speech of the child and their specifics depending on socio- and psycholinguistic characteristics, as evidenced by the work of G.N. Chirsheva «Fundamentals of Ontobilinguology» (2000).

Bilingualism is recognized as ambiguous, gradable and dependent on various factors, according to which it is classified. Moreover, bilingualism is seen both narrowly and broadly as a common ability for all people to use more than one language to a certain extent. So, T.B. Novikova in her work «Borrowing Linguistic and Cultural Concepts: on the Material of English and Russian Languages» (2005) notes that «from this point of view, most of the population of the Earth is bilingual, since bilingualism can be considered both as an elementary knowledge of the contact language and as fluency in it» [5: 16].

As part of the sociolinguistic aspect of the study of foreign language and borrowed vocabulary, T.K. Vurenich in her work «Deexotization of modern borrowings in Russian scientific, linguistic and ordinary language consciousness: on the material of Anglicisms» (2004) and Kitanina E.V. in the work «The Pragmatics of a Foreign Language Word in Russian» (2005) discuss the features of language policy. Fedoseyeva I.V. in the work «Sociolinguistic and cultural aspects of the borrowing process in the Russian political sociolect of the 90s. XX century — the beginning of the XXI century» (2003) and A.B. Kamaletdinova in the work «Foreign language vocabulary in modern mass communication» (2002) identify the causes and conditions of the use of vocabulary of foreign origin; determine the extralinguistic factors of its spread and the main social vectors, status and functional characteristics. I.V. Dyakonova describes age, educational, professional and other differences in the degree of proficiency in a foreign language word.

However, linguistic direction of modern research should be recognized as the dominant one, covering the widest range of problems: pragmatics, vocabulary, grammar, phonetics, graphics and spelling. As a relevant grammatical criterion, the partial terrestrial affiliation of the borrowed vocabulary is most often ana-

lyzed. In the work of I.V. Fedoseeva «Sociolinguistic and cultural aspects of the borrowing process in the Russian political sociolect of the 90s XX century. — the beginning of the XXI century» (2003) the meanings of words of foreign origin in the receiving language are revealed from the point of view of semantics; O.E. Bondarets in her work «Foreign-language borrowings in speech and in language: the linguosociological aspect» (2004) describes semantic processes leading to a change in the semantic structure of a word; G.E. Shilova devotes her work «Features of the semantics and functioning of foreign-language words in modern Russian journalism: on the material of newspapers, radio and television» (2005) to varying or modifying the meaning.

Vocabulary of foreign origin is also studied from the point of view of its word-forming activity, while both new word-forming elements and new productive models are revealed. We can see this in the work of A.A. Isakova «Specifics of switching language codes when adapting pragmonyms of English origin in the Russian advertising text» (2005); I.A. Fedorova in her work «Graphic markers of foreign language vocabulary in the synchronous and diachronic aspects» (2011) offers various thematic classifications: words are classified by conceptual groups, taking into account the graphic design and correlation of native/borrowed vocabulary. Shilova G.E. in the work «Features of the semantics and functioning of foreign-language words in modern Russian journalism: on the material of newspapers, radio and television» (2005) mentions the semantic classification of foreign-language vocabulary used in modern Russian journalism. «Thematic groups of foreign-language words dominated by unambiguous vocabulary are most intensively replenished and developed compared to thematic groups dominated by multi-valued foreign-language lexemes,» the author writes in her study [6; 14]. A.B. Kamaletdinova in her work «Foreign Language Vocabulary in Modern Mass Communication» (2002) differentiates foreign language vocabulary in connection with the specificity of meanings by thematic classes, which can be used to describe language as a holistic system. «During the period of the «information revolution», integration processes in the world economic space, the leading place belongs to the words of the socio-economic region, as well as the sphere of «high technologies,» the author says in her work [7; 19].

Some researchers also focus on such an indicator as the frequency of use of vocabulary of foreign origin. So, A.B. Kamaletdinova in the work «Foreign language vocabulary in modern mass communication» (2002) notes that the frequency of use of a word directly depends on the degree of mastery of the designated concept [7; 5]. G.E. Shilova in her study presents data on the dynamics of the functioning of foreign words, obtained on the basis of a comparison of frequency indicators of the «Frequency Dictionary of the Russian Language» 1977 and «Frequency Dictionary» 2005.

Within the framework of pragmatics, the peculiarities of the functioning of vocabulary of foreign origin are studied. We identified in the work of T.K. Vurenich «Deexotization of modern borrowings in the Russian scientific, linguistic and ordinary language consciousness: on the material of the Anglicisms» (2005), that the foreign-language word is used in modern Russian to express emotional reactions, a system of social assessments in relation to the subject world, spiritual and behavioral spheres, and the work of Nguyen T. T. «New foreign-language vocabulary in a modern newspaper» (2005) expresses the author's ironic attitude to fact, creating a humorous effect, an epage as well as attracting a diverse audience. In particular, a foreign-language word is considered as one of the embodiments of the native — alien dichotomy.

The analysis has not only semantic, but also the formal side of borrowing. E.B. Turdumatova in her work «Inter-language inconsistencies in the accent structure of borrowed words: on the material of borrowed Anglicisms in Russian» (2003), within the framework of phonetics, analyzes the phonemic structure of borrowed vocabulary, features of its accent structure, as well as options for its pronunciation, reveals trends of phonetic adaptation of foreign-language elements. From the point of view of the graphic design of the borrowed vocabulary, elements of foreign origin are identified, which are studied both in synchronous and diachronous aspects. Interesting in this regard is the work of I.A. Fedorova, who not only systematizes graphic markers of foreign language in three Romance languages, but also tries to trace the relationship of graphics, vocabulary and phonetics. The researcher concludes that the words of related languages with the same graphics show different markings in terms of foreign language, on the basis of which several types of interlingual correspondences are distinguished.

In addition to the traditional approaches, the research of XXI century has some new ones, such as cultural and cognitive. So T.M. Efimenko in her work «The role of foreign language vocabulary in objectifying the interaction of world pictures» (2009) explores the intersection of conceptual and linguistic pictures of the world by representatives of various linguistic and cultural communities through the study of borrowed words and concepts. At the same time, the cultural approach involves the study of a national-specific component,

while the cognitive one focuses on identifying and studying non-cultural concepts. Borrowing is understood in this case in a broad sense as the penetration of elements from other linguistic cultures, whether it is borrowing knowledge, culture or language units. Such borrowings change the linguistic picture of the world, introducing elements of a different worldview.

Of course, the «new word» is the study of the vocabulary of foreign origin as a scientific and methodological problem. Today it is difficult to disagree with the fact that the «linguistic taste» of the modern era provides for the widespread use of foreign language and borrowed vocabulary. However, this process is still happening, in fact, spontaneously, as evidenced, among other things, by the results of experiments in which different informants give different interpretations of foreign words. So why not take this process under the control of specialists and include foreign language vocabulary in the content of lexical work in school? A.V. Voronina devoted her research to this issue, focusing on the process of mastering foreign-language and borrowed words in the learning process, and from the elementary school stage. The author tries to model a possible system of studying foreign-language borrowed words in primary school, and offers an experimental course of studying foreign-language borrowed words in Russian language lessons.

One of the promising areas of modern research can be recognized as complex. So E.A. Protsenko, the author of the work «Inter-language transcoding in the works of F.M. Dostoevsky» (2002), sees a systematic study of foreign origin vocabulary from the point of view of various principles or approaches. The integrative approach has, in our view, a number of advantages, since it allows us to consider the phenomenon or process being studied in a complex of discovered relationships and interdependencies. It provides obtaining «universal» knowledge, which is not simplified as a result of distraction from the variety of environmental conditions and the action of multidirectional factors and, therefore, most adequately reflects objective reality. At the same time, different authors distinguish various aspects within the framework of the system integrative approach.

An example of a comprehensive description of a foreign-language word is a sociopsycholinguistic study aimed at identifying the specifics of knowledge and use of a foreign-language word from various biological, psychological, social characteristics. I.V. Dyakonova tried to build a consolidated stratification model of mastering a foreign-language word, which makes it possible not only to describe, but also to predict the speech behavior of a person.

Another researcher, N.V. Fedoseeva, focused on a combination of sociolinguistic and cultural aspects of the borrowing process. Presenting the borrowing process as a reflection of the process of interaction of languages and contact between different cultures, the author tries to outline the range of reasons for the migration of borrowed elements into the modern Russian political sociolect. The paper describes the essential status, functional, cultural and rhetorical parameters of the latest borrowings in modern Russian.

Modern approaches contribute to the emergence of interesting, sometimes unexpected results. So, Voronkova I. S. in her work «Linguistic mastery of the alien reality (on the example of Russian-French language processes at the turn of the XVII-XIX centuries)» (2011) in the framework of a study of French-Russian language contacts revealed differences in the strategy of mastering the alien reality inherent in comparable languages. In fact, the openness of the Russian language and its desire for enrichment through borrowed words was confirmed, which many researchers mention. But what is most interesting — the rate of borrowing Gallicisms by the Russian language over the past two centuries was measured, which, according to the researcher, amounted to 433 words per century.

Another pronounced trend of recent work on the problem of borrowing is the unification of the object of study. So, almost all authors unanimously note the intensification and internationalization of borrowing from the English language. Some researchers see this as a consequence of «linguistic expansion» or «intervention,» and we can trace this idea in the work of M.V. Tarasova «Semantic changes in English borrowing in Russian and German in the context of globalization» (2009), others believe in manifestation of the fashion for using foreign words. E.V. Marinova emphasizes in her work «Foreign language words in Russian speech of the late XX — early XXI centuries: problems of mastering and functioning» (2008) the fact that «the final change by the end of the twentieth century of the dominant source language», which in the vast majority of cases became the American version of the English language, which says of the process of «Americanization» of the language [8: 7].

As the material of the study, linguists attract various sources of both oral and written speech of various genre-stylistic affiliation, such as art prose, journalism, letters, newspaper chronicles, folklore, and historical monuments. Lexicographic sources are also widely used: from explanatory dictionaries of a particular language to dictionaries of foreign words or dictionaries of neologisms.

In the work of V.A. Duplychuk, «Foreign language vocabulary in Russian lexicographic sources of the late XX-early XXI century» (2009), dictionaries issued at the beginning of the XXI century were analyzed. The study was carried out on the material of lexical units borrowed from the English language from the 1990s to the present and recorded in the following dictionaries: Explanatory Dictionary of the Russian Language of the Beginning of the XX Century edited by G.N. Sklyarevskaya, Explanatory Dictionary of Foreign Language Words edited by L.P. Krysin, Large Dictionary of Foreign Words, compiled by A.Yu. Moskvina.

The entire existing body of studies of borrowed words in Russian can be classified:

1. According to the periods, time periods when research was carried out: 1) the end of the XIX — the beginning of the XX century (3 works), 2) the 50s — 70s of the XX century (9 works), 3) the end of the XX — the beginning of the XXI century (23 works).

2. According to the features of the borrowing process: 1) From the end of the XIX to the 70s of the XX century, foreign language was considered more in thematic terms, while the functional side associated with the processes of its adaptation and assimilation was not affected by researchers, little studied. 2) At the junction of the 20th — 21st centuries, restructuring began in society, which caused a change in cultural and historical paradigms, and during which the processes of mastering borrowed words were in the spotlight. At the same time, this means not only the breadth of their distribution and the high frequency of use, but also their active penetration into different genres and styles of speech, the expansion of their areas of use. E.V. Marinova also notes the intensification of secondary borrowing and the more active use of previously borrowed words. In addition to such characteristics of foreign language and borrowed vocabulary as high frequency and communicative activity, researchers note the functional mobility of borrowing of the «latest period», its graphic-phonetic variability, word-forming activity, emotional coloring and high stylistic potential.

3. In terms of the productivity (number) of studies on this topic: Intensification of the process of assimilation of borrowed vocabulary, its «accelerated adaptation» [8], faster mastering both in language and in speech, led to the need for research in such a large number in the XXI century.

4. According to the source language: If in the era of Peter the Great the main source languages were Dutch and French, then in the late XX — early XXI centuries the «final change of the dominant source language» is obvious [10; 10], which in the vast majority of cases became English or its American version.

5. By the channels of occurrence of foreign language and borrowed vocabulary: At present, the media and the worldwide Internet are coming to the fore, which are «a kind of transshipment» point for foreign language vocabulary in its transition to the literary language» [7].

Also of interest is the fact that the problem of borrowing continues to be studied mainly in line with the traditions of the Soviet school. The works of foreign colleagues, although quoted quite widely, are rarely involved as the methodological basis of the study. Few studies in theoretical terms, in most cases the works are devoted to the semantic aspect. Insufficient work has been developed on the structural features of borrowed vocabulary. The diachronic aspect is poorly studied, all works are devoted to a certain period of entry of foreign language vocabulary, that is, the synchronic aspect dominates.

It should be noted that although some researchers note a negative attitude towards the abundance of foreign language and borrowed vocabulary, characteristic of the modern language situation, today the opposite trend is also obvious. So, many scientists, for example, A.A. Isakova and I.V. Fedoseyeva talk about the positive importance of borrowing to facilitate mutual understanding between peoples, stabilizing society as a whole. Many modern authors like M.V. Tarasova and G.E. Shilova emphasize the self-regulating function of the language system, which allows us to say that the language system, which is characteristic of historical vitality, will not self-destruct.

In conclusion, we would like to say about the prospects for further study of issues of foreign language and borrowed vocabulary, which are largely outlined by the researchers themselves. Of the priority areas, two can be distinguished: 1) the development of a single and, if possible, universal borrowing theory; 2) studies of borrowed vocabulary in the context of the anthropocentric paradigm, within which various scientific directions are actively developing, allowing to present a multidimensional study from different perspectives of anthropocentrism. Further study of the functioning of borrowed vocabulary can contribute to the creation of a slender and practically justified theory of borrowing.

References

- 1 Грот Я.К. Филологические разыскания / Я.К. Грот. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://elibrary.gnpbu.ru/text/grot_trudy_t2_filologicheskie-razyskaniya_1899/.
- 2 Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская; под ред. [и с предисл.] чл. -кор. АН СССР С.Г. Бархударова. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1971. — 542 с.
- 3 Гайнуллина Н.И. Заимствованная лексика в Петровскую эпоху: проблемы адаптации / Н.И. Гайнуллина. — Алматы: Казак университеті, 2008. — 295 с.
- 4 Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30–90-е годы XIX века / Ю.С. Сорокин. — Л.: Наука, 1965. — 569 с.
- 5 Новикова Т.Б. Заимствование лингвокультурных концептов: на материале английского и русского языков: дис ... канд. филол. наук: 10.02.19 — «Теория языка» / Т.Б. Новикова. — Волгоград, 2005. — 210 с.
- 6 Шилова Г.Е. Особенности семантики и функционирования иноязычных слов в современной российской публицистике: на материале газет, радио и телевидения: дис. ... канд. филол. наук / Г.Е. Шилова. — Воронеж, 2005. — 212 с.
- 7 Камалетдинова А.Б. Иноязычная лексика в современных средствах массовой коммуникации: 1996–2001 гг.: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01 — «Организация и технология защиты информации» / А.Б. Камалетдинова. — Уфа, 2002. — 8 с.
- 8 Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.21 — «Русский язык» / Е.В. Маринова. — М., 2008. — 509 с.

М.К. Пак, Н.В. Чекмарева

Ағылшын тілінен енген кірме сөздерді зерттеу мәселелері

Мақалада белгілі отандық және шетелдік лингвистердің тарихтың әр түрлі кезеңдерінде орыс тіліндегі кірме лексиканың жұмыс істеу проблемаларын зерттеген жұмыстары қарастырылған, яғни XVII ғасырдың аяғынан бастап Ұлы Петрдің билігі кезінде, XX ғасырдың соңындағы кейінгі қайта құру кезеңімен және қазіргі заманғы зерттеулермен және XXI ғасырда айтылған проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерімен аяқталады. Авторлар орыс тіліне енген сөздерді зерттеудің қолда бар корпусының өзіндік жіктелісін ұсынған, онда зерттеулер жүргізген кездегі уақыт аралығы, ену процесінің ерекшеліктері, осы тақырып бойынша зерттеулердің саны, белгілі бір уақыт бөлігінде басым тіл-дереккөз және өзге тілді және кірме лексиканың ену арналары қамтылған. Сонымен қатар шет тілді және кірме лексика проблематикасын одан әрі зерделеу бағыттары белгіленген, олар енген сөздердің бірыңғай және мүмкіндігінше әмбебап теориясын әзірлеуді, сондай-ақ әр түрлі параметрлер бойынша нақты және қатаң жіктеуді қамтиды. Кірме лексиканың жұмыс істеу мәселелерін одан әрі зерттеу кірме сөздердің айтарлықтай үйлесімді және іс жүзінде негізделген теориясын құруға ықпал етуі мүмкін.

Кілт сөздер: кірме лексика, шет тілінің лексикасы, тарихи лексикология, зерттеу бағыттары, кірме сөздердің өзектілігі, шет тілінің шығу тегі, заманауи зерттеулер.

М.К. Пак, Н.В. Чекмарева

Проблематика исследований заимствований из английского языка

В статье рассмотрены работы известных отечественных и зарубежных лингвистов, которые исследовали проблемы функционирования заимствованной лексики в русском языке на разных этапах истории, начиная с конца XVII в. во времена правления Петра Великого, с последующим периодом перестройки в конце XX в. и заканчивая современными исследованиями и новыми подходами к решению озвученных проблем в наше время в XXI в. Авторы представили собственную классификацию имеющегося корпуса исследований заимствованных слов в русском языке, которая включает в себя временные отрезки, когда проводились исследования, особенности процесса заимствования, количество исследований по данной тематике, язык-источник, преобладающий на определенном отрезке времени, и каналы вхождения иноязычной и заимствованной лексики. Кроме того, были намечены направления дальнейшего изучения проблематики иноязычной и заимствованной лексики, которые заключаются в выработке единой и, по возможности, универсальной теории заимствования, а также в четкой и строгой классификации по разным параметрам. Дальнейшее исследование вопросов функционирования заимствованной лексики может способствовать созданию достаточно стройной и практически обоснованной теории заимствования.

Ключевые слова: заимствованная лексика, иноязычная лексика, историческая лексикология, направления исследований, актуальность заимствования, иноязычное происхождение, современные исследования.

References

- 1 Groth, Ya.K. (1899). *Filologicheskie razyskaniia* [Philological searches]. Sait elektronnoi biblioteki GNPBU [Site of e-library GNPBU]. — Retrieved from: http://elib.gnpbu.ru/text/grot_trudy_t2_filologicheskie-razyskaniya_1899/ [in Russian].
- 2 Shansky, N.M., Ivanov, V.V., & Shanskaya, T.V. (1971). *Kratkii etimologicheskii slovar rysskoho yazyka* [Short etymological dictionary of the Russian language]. — Moscow [in Russian].
- 3 Gainullina, N.I. (2008). *Zaimstvovannaia leksika v Petrovskuiu epokhu: problemy adaptatsii* [Borrowed vocabulary in the Petrovsky era: adaptation problems]. — Almaty: Kazakh University [in Russian].
- 4 Sorokin, Yu.S. (1965). *Razvitie slovarnogo sostava russkogo literaturnogo yazyka. 30–90-e hody XIX veka* [Development of the vocabulary of the Russian literary language. 30–90s of the XIX century]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 5 Novikova, T.B. (2005). *Zaimstvovanie lingvokulturnykh kontseptov: na materiale anhliiskoho i russkoho yazykov* [Borrowing of linguistic and cultural concepts: on the material of English and Russian]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 6 Shilova, G.E. (2005). *Osobennosti semantiki i funktsionirovaniia inoiazychnykh slov v sovremennoi rossiiskoi publitsistike: na materiale hazet, radio i televideniia* [Features of semantics and functioning of foreign-language words in modern Russian journalism: on the material of newspapers, radio and television]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Voronezh [in Russian].
- 7 Kamaletdinova, A.B. (2002). *Inoiazychnaia leksika v sovremennykh sredstvakh massovoi kommunikatsii: 1996–2001 hh.* [Foreign language vocabulary in modern media: 1996–2001]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ufa [in Russian].
- 8 Marinova, E.V. (2008). *Inoiazychnye slova v russkoi rechi kontsa XX – nachala XXI v.: problemy osvoeniia i funktsionirovaniia* [Foreign Language Words in Russian Speech of the Late XX – early XXI century: problems of Mastering and functioning]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].

Е.Н. Мозжегорова*, Е.Н. Засецкова

*Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я. Яковлева, Чебоксары, Россия
(E-mail: elenavanilla@mail.ru*; smilecamp@yandex.ru)*

Достижение адекватности перевода вымышленного языка «надсат» на русский язык

Статья посвящена изучению проблемы достижения адекватности перевода художественной литературы, а именно исследованию особенностей функционирования вымышленного языка в романе Энтони Бёрджесса «Заводной апельсин» и специфики его перевода на русский язык. Авторский вымышленный язык в художественном произведении представляет собой интерес как особый культурный код, являющийся важнейшим составляющим самого произведения, написанного в эпоху модернизма, а также как продукт одного из видов языковой деятельности. Адекватный перевод художественного произведения и его особенностей позволяет в полной мере раскрыть авторский замысел. Целью исследования является сравнение двух вариантов перевода романа-антиутопии «Clockwork Orange» на русский язык. Особое внимание уделено выявлению имеющихся в арсенале теории и практики перевода способов достижения адекватности перевода элементов вымышленного языка «надсат» в контексте художественного произведения. На современном этапе достижение адекватности перевода художественных произведений остается по-прежнему актуальной проблемой переводоведения и лингвистики. Основная цель адекватного перевода достигается, если мысли автора переданы в соответствующей оригиналу форме, без нарушений стилистических, грамматических и лексических норм языка.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, вымышленный язык, «надсат», авторский окказионализм, идиостиль, художественное произведение, адекватность перевода, прием перевода.

Введение

Адекватный перевод должен наилучшим образом соответствовать определенным условиям и задачам перевода. Корректно выполненный перевод не всегда строится на отношении абсолютной эквивалентности между исходным и переводным высказыванием. И, наоборот, перевод, полностью эквивалентный оригиналу, не всегда отвечает требованиям адекватности. Основной задачей в процессе перевода на пути достижения адекватности становится правильный выбор переводческой стратегии и переводческого решения заданным коммуникативным условиям, в том числе и правильное употребление переводческих трансформаций во избежание значительных расхождений между системами переводного и исходного языков. Неправильное использование способов перевода может привести к нарушению смысла текста и ложному толкованию идей автора. Отсюда следует, что одной из основных трудностей перевода художественных произведений является выбор способов достижения адекватности.

Особую проблему при переводе художественных произведений составляет язык героев, вымышленный автором. Языком общения главных героев не всегда выступает естественный и общепринятый язык, в некоторых произведениях это может быть вымышленный или искусственный язык. Такой язык становится отдельной переводческой проблемой, требующей изучения и оценки всех особенностей переводимой информации для того, чтобы сохранить эмоциональную окраску и стиль общения персонажей.

Важная роль в процессе перевода вымышленного языка, функционирующего в рамках художественного произведения, отводится соблюдению правил соединения единиц вымышленного языка с единицами естественного. Адекватность перевода такого языка достигается путем сохранения его особенностей и значимости на основе интерпретации текста.

Методы и материалы

Материалом для исследования послужил роман Энтони Бёрджесса «Заводной апельсин» и два варианта его перевода на русский язык, выполненные В. Бошняком и Е. Синельщиковым. Роман при-

* Автор-корреспондент. E-mail: elenavanilla@mail.ru

влекать внимание своей своеобразностью, именно в этом произведении полностью раскрыт идиостиль автора. Произведение до сих пор вызывает интерес как объект перевода. На данный момент нет единого мнения о том, какой из подходов к его переводу адекватнее и точнее передает идиостиль Э. Бёрджесса, особой чертой которого является использование вымышленного языка «надсат» в речи героев.

В качестве основных методов исследования применялись следующие: метод сопоставительного анализа для сравнения компонентов вымышленного языка в текстах оригинала и переводов произведения; метод компонентного анализа для выделения различных критериев оценки адекватности перевода; аналитический метод для описания и анализа теоретического материала; этимологический метод для изучения происхождения языковых единиц; метод контекстуального анализа для определения контекста, в котором реализуется вымышленный язык «надсат».

Результаты и их обсуждение

Теоретической основой исследования стали целостные и общепризнанные теории и понятия, классификации и критерии в научных трудах российских и зарубежных авторов. Были изучены работы А.П. Бабушкина, В.В. Скворцова, Д.Э. Розенталя, М.А. Теленковой и других лингвистов, объясняющих понятие вымышленных языков. Подробный разбор понятия адекватности перевода художественного произведения был представлен в исследованиях Ж. Мунен, Г.Р. Гачечиладзе, Р.К. Миньяр-Белоручева, А.В. Фёдорова, В.Н. Комиссарова, Ф.Д. Швейцера, Л.К. Латышева, Я.И. Рецкера, Ю.В. Ванникова и других. Т.Р. Левицкая, А.М. Фитерман, В.В. Алимов, Ю.В. Артемьева, Ю.М. Скребнев, Л.С. Бархударов, В.Г. Белинский, Н.К. Гарбовский, Э. Кари, М. Дюфренн занимались разработкой и изучением стратегий перевода, критериев оценки эквивалентности перевода, а также способов и приёмов, необходимых в процессе перевода для достижения его адекватности.

Теоретические и некоторые практические результаты, полученные в ходе исследовательской работы, были представлены в двух публикациях: «Перевод авторских окказионализмов в романе Энтони Бёрджесса «Заводной апельсин» [1] и «Особенности вымышленного языка Э. Бёрджесса «надсат» и его перевод на русский язык» [2].

Роман Энтони Бёрджесса «Clockwork orange»/«Заводной апельсин» считается парадоксом двадцатого века, который после выхода в свет стал классикой мировой литературы. Роман описывает людей эпохи бунтарства, массовых отрицаний культурных традиций, авантюризма и бунта против всех привычных норм и мировоззрений.

Наибольшую сложность в «Заводном апельсине» представляет язык коммуникации героев, а именно – вымышленный язык «надсат», который был построен на базе русского языка, и лишь некоторые элементы которого образованы смешением нескольких английских слов. Главная задача языка «надсат» состоит в создании эффекта отстранения от действительности, отражающегося в непонимании окружающего мира.

При анализе произведения было обнаружено, что вымышленный язык «надсат» состоит из отдельных слов (197 слов). Слова вымышленного языка в произведении можно отнести к определенным группам по следующим категориям: 1) слова, обозначающие людей и их характеристики: а) люди и их характеристики, выраженные именем существительным; б) люди и их характеристики, выраженные именем прилагательным; 2) бытовые предметы и действия: а) предметы и действия бытовой обиходности, выраженные именем существительным; б) бытовые предметы и действия, выраженные глаголом; 3) слова с криминальной тематикой: а) слова с криминальной тематикой, выраженные именем существительным; б) слова с криминальной тематикой, выраженные глаголом; в) слова с криминальной тематикой, выраженные именем прилагательным; 4) слова, используемые для обозначения различной пищи: а) слова, используемые для обозначения различной пищи, выраженные именем существительным; б) слова, используемые для обозначения различной пищи, выраженные глаголом; в) слова, используемые для обозначения различной пищи, выраженные именем прилагательным; 5) слова, обозначающие животных; 6) слова, обозначающие деньги; 7) слова, обозначающие числительные; 8) слова, связанные с религией; 9) слова, называющие предметы гардероба; 10) слова, называющие части тела; 11) слова, образованные на основе английского языка.

Вымышленные слова, присутствующие в романе Э. Бёрджесса, представляют собой не просто набор окказионализмов иностранного происхождения, включенных в качестве чужеродного элемента в основной текст. Лексические и грамматические уровни вымышленного сленга «надсат» разработаны довольно подробно и детально. «Надсат» – язык предметный, вещественный. Его словарь, как и

в большинстве вымышленных языков, составляют названия не абстрактных идей и понятий, а вещественных, физических предметов и конкретных действий. Для достижения эффекта реальности вымышленного языка писатель меняет грамматические формы элементов в соответствии с правилами английского языка, добавляя определённые аффиксы. Автор создает иллюзию подлинности «надсат», сближая его с реальными английским и американским сленгами. Все элементы вымышленного языка передаются в романе латинскими буквами. Э. Бёрджесс пользуется не только приёмами транскрипции и транслитерации, но и комбинирует русские корни с формами английских слов.

Для сохранения экспрессивно-эмоциональной окраски и художественно-эстетической значимости элементов вымышленного языка переводчиками вырабатываются разные пути передачи языковых средств на русский язык, что можно наглядно проследить при анализе двух вариантов перевода романа на русский язык, выполненные В. Бошняком и Е. Синельщиковым.

При разборе примеров было обнаружено, что переводчик В. Бошняк прибегает к следующему комплексу трансформаций, направленных на решение проблемы передачи элементов такого необычного явления, как вымышленный язык: транслитерация — 18,3 % (36 слов); следующим наиболее часто применимым приёмом выступила лексико-стилистическая замена — 16,2 % (32 слова); неоднократно переводчик прибегал к помощи приёма замены формы слова в соответствии с грамматикой русского языка — 10,15 % (20 слов); заменой части речи В. Бошняк пользовался в 2,5 % случаев (5 слов); в некоторых случаях был использован приём калькирования — 11,2 % (22 слова); заимствование — 7,1 % (14 слов); наблюдается также и использование опущения — 29,44 % (58 слов); добавления составили 3 % (6 слов); наименьшее количество слов языка были переведены посредством приёмов генерализации (1 слово), транскрипции (1 слово) и конкретизации (2 слова) — 0,5 %, 0,5 и 1 %, соответственно.

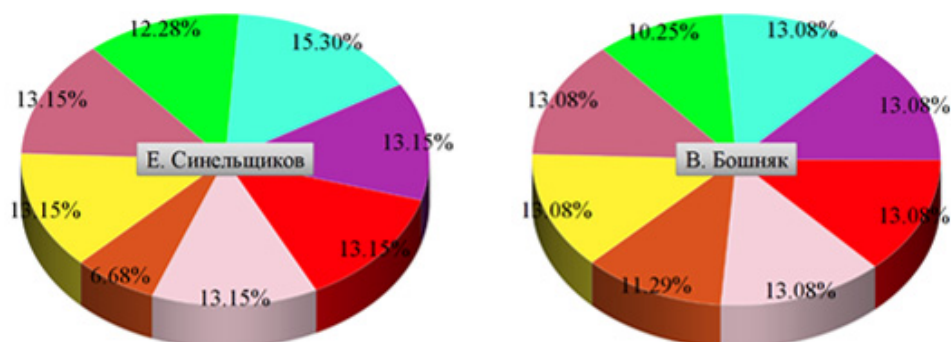
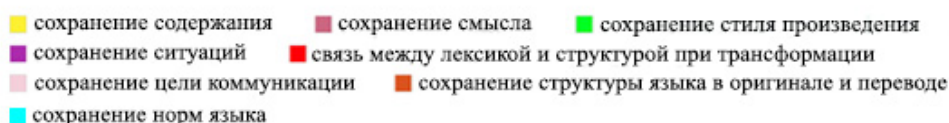
Анализ перевода Е. Синельщикова показал, что переводчик прибегает к следующему комплексу трансформаций, направленных на решение проблемы передачи элементов «надсат» на русский язык: транскрипция — 8,6 % (17 слов); вторым важным приёмом, использованным переводчиком, является лексико-стилистическая замена — 9,64 % (19 слов); замена формы слова была отмечена в 2,5 % случаев (5 слов); замена части речи — 0,5 % (1 слово); многократно переводчик пользовался приёмом калькирования, что в итоге составило 9,14 % (18 слов); добавления — 2,5 % (5 слов); в отличие от добавлений, Е. Синельщиков неоднократно опускал слова и целые отрывки произведения, что составило 63,96 % (126 слов из 197 оригинала); заимствования были обнаружены в 1,5 % случаев (3 элемента); приёмы генерализации (1 слово) и конкретизации (2 слова) использовались редко и составили 0,5 и 1 %, соответственно.

Отметим, что в оригинале произведения насчитывается 197 элементов языка «надсат», в переводе В. Бошняка получили отражение 139 слова, остальные 58 были опущены; в переводе Е. Синельщикова был передан 71 элемент языка «надсат», остальные 126 слов были опущены. Можно сделать заключение, что В. Бошняк, выполняя перевод, руководствовался целью передать стилистику автора, стараясь сохранить исходную структуру оригинала, поэтому в большей степени пользовался приемами транслитерации, лексико-стилистической замены и калькирования, что позволяет русскоязычным читателям получить наиболее приближенный к оригиналу вариант перевода.

В отличие от В. Бошняка, Е. Синельщиков, выполняя перевод, преследовал цель передать смысловую нагрузку произведения-оригинала, в связи чем прибегал к помощи приёмов лексико-стилистической замены, транскрипции, калькирования и опущения. Подобным образом переводчик копирует структуру текста-оригинала, частично сохраняя вымышленный язык «надсат» за счёт использования игровой функции, заложенной в основу «Clockwork orange», посредством написания английских слов русскими буквами, подобно Э. Бёрджессу, который использовал русские слова с английским написанием.

После сопоставительного анализа двух описанных переводов В. Бошняка и Е. Синельщикова была проведена оценка адекватности двух переводов вымышленного языка в соответствии со следующими критериями: сохранение содержания, смысла, ситуаций, стиля произведения, языковой нормы, цели коммуникации, структуры языка в оригинале и переводе, а также сохранение связи между лексикой и структурой при использовании трансформаций. В процессе перевода переводчики придерживались следующих способов перевода: В. Бошняк использовал знаковый способ перевода, т.е. перевод выполнялся на уровне слов; Е. Синельщиков использовал смысловой способ перевода, т.е. создавал новые образы. Полученные данные представлены на диаграмме ниже.

Оценка адекватности переводов произведения «Заводной апельсин», выполненных В. Бошняком и Е. Синельщиковым

Необходимо отметить, что переводы «Заводного апельсина» В. Бошняка и Е. Синельщикова были представлены широкой публике в один временной период, в 1991 г., следовательно, переводы были выполнены независимо друг от друга. Таким образом, сравнительный анализ переводов произведения Э. Бёрджесса показал, что вариант Е. Синельщикова более эмоционально-экспрессивный, вольный, додуманный, чем вариант В. Бошняка, который сохраняет значения слов языка и формат передачи значения и смысла в более нейтральной, близкой к оригиналу форме. Также, учитывая критерий сохранения описания одной и той же ситуации, перевод Е. Синельщикова является неполным и искажает восприятие информации. Перевод, выполненный В. Бошняком, получил наибольшее распространение и признание в кругу русскоязычных читателей. Это говорит о том, что переводчик приложил много усилий для достижения эквивалентности своего перевода оригиналу, не присваивая себе произведение, а лишь делая его понятным тем, кто читает роман. В то же время, отметим, что переводчик Е. Синельщиков не стремился к достижению эквивалентности перевода по отношению к оригиналу Э. Бёрджесса, так как его главной целью было показать устройство мира и людей, живущих в нем. Его перевод не является общепризнанным, тем не менее, непременно найдёт своего читателя.

Заключение

Подводя итоги необходимо отметить, что в переводе В. Бошняка вымышленный язык «надсат» сохранился в большем количестве случаев по сравнению с переводом Е. Синельщикова. В. Бошняк стремился сделать перевод похожим на оригинал настолько, насколько это было возможно, исходя из сюжетной и жанровой структуры произведения. В переводе Е. Синельщикова обнаружено гораздо меньше элементов вымышленного языка в связи с опущением большого количества информации. Тем не менее выделенные элементы «надсат» в работе каждого переводчика были переведены адекватно поставленным целям перевода, следовательно, можно заключить, что оба варианта достойны прочтения.

Список литературы

1. Иванова А.Ю. Перевод авторских окказионализмов в романе Энтони Бёрджесса «Заводной апельсин» / А.Ю. Иванова, Е.Н. Мозжогова // Вопросы филологии и переводоведения: направления и тенденции современных исследований: сб. науч. ст. — Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2019. — С. 195–199.
2. Иванова А.Ю. Особенности вымышленного языка Э. Бёрджесса «надсат» и его перевод на русский язык / А.Ю. Иванова, Е.Н. Мозжогова // Вопросы переводоведения, межкультурной коммуникации и зарубежной литературы: сб. науч. ст. — Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2020. — С. 58–63.

Е.Н. Мозжегорова, Е.Н. Засецкова

«Надсат» ойдан шығарылған тілін орыс тіліне аударудың барабарлығына қол жеткізу

Мақала көркем әдебиетті аударудың жеткіліктілігіне қол жеткізу мәселесін зерттеуге арналған, атап айтқанда Энтони Бургесстің «Заводный апельсин» романындағы ойдан шығарылған тілдің жұмыс істеу ерекшеліктерін және оның орыс тіліне аударылу ерекшеліктерін зерттеу. Көркем шығармадағы автордың ойдан шығарылған тілі модернизм дәуірінде жазылған шығарманың маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын ерекше мәдени код ретінде, сондай-ақ тілдік іс-әрекеттің бір түрінің өнімі ретінде қызығушылық тудырады. Көркем шығарманы және оның ерекшеліктерін барабар аудару автордың ниетін толық ашуға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты «Clockwork Orange» дистопиялық романын орыс тіліне аударудың екі нұсқасын салыстыру. Көркем шығарма контекстінде ойдан шығарылған «надсат» тілінің элементтерін аударудың барабарлығына қол жеткізу үшін аударманың теориясы мен тәжірибесінің арсеналында бар әдістерді анықтауға ерекше назар аударылды. Қазіргі кезеңде көркем шығармаларды аударудың барабарлығына қол жеткізу аударма ісі мен лингвистиканың өзекті мәселесі болып қала береді. Егер автордың ойлары тілдің стилистикалық, грамматикалық және лексикалық нормаларын бұзбай түпнұсқаға сәйкес нысанда берілсе, тиісті аударманың негізгі мақсатына қол жеткізіледі.

Кілт сөздер: мәдениетаралық қарым-қатынас, жалған тіл, «надсат», автордың тосын сөзі, идиостиль, көркем шығарма, аударма барабарлығы, аударманы қабылдау.

E.N. Mozzhegorova, E.N. Zasetskova

Adequate Translation of Nadsat Fictional Language into Russian

The article is to study the problem of adequate translation of fictional works. Namely, to analyze the functions of the fictional language in *A Clockwork Orange*, the novel by Anthony Burgess, and the peculiarities of its translation into Russian. Being written in the era of modernism the author's fictional language in the work of fiction represents a special cultural code, which is the most important component of the work as well as the peculiar product of linguistic activity. Adequate translation of a literary work and its features allows to reveal and understand all the aspects of the author's intention. The aim of the research is to compare two versions of the translation of the anti-utopian novel *A Clockwork Orange* into Russian. Identifying the ways, available in the translation theory and practice to achieve adequate translation of the elements of the Nadsat fictional language in the context of a work of art, was of particular interest within the framework of the research. The problem of adequate translation of literary works remains an urgent problem of translation studies and linguistics. Translation of a work of fiction is a complex process that depends on a translator's subjective and objective perception of the world and cannot be formal. The main goal of an adequate translation is achieved if the author's thoughts are conveyed in a form corresponding to the original text without violating stylistic, grammatical and lexical norms of the language.

Keywords: cross-cultural communication, fictional language, Nadsat, author's nonce words, individual style, literary work, adequate translation, translation method.

References

- 1 Ivanova, A. Yu., & Mozzhegorova, E.N. (2019). *Perevod avtorskikh okkazionalizmov v romane Entoni Bordzhessa «Zavodnoi apelsin»* [Translation of author neologisms in Anthony Burgess' *Clockwork Orange*]. *Voprosy filologii i perevodovedeniia: napravleniia i tendentsii sovremennykh issledovaniï: sbornik nauchnykh statei* [Questions of philology and translation studies: directions and trends of modern research: collection of scientific articles]. — Cheboksary: Chuvash state pedagogical university [in Russian].
- 2 Ivanova, A. Yu., & Mozzhegorova, E.N. (2020). *Osobennosti vymyshlennogo yazyka E. Bordzhessa «nadsat» i ego perevod na russkii yazyk* [The peculiarities of Nadsat fictional language and its translation into Russian]. *Voprosy perevodovedeniia, mezhkulturnoi kommunikatsii i zarubezhnoi literatury: sbornik nauchnykh statei* [Questions of translation studies, cross cultural communication and foreign literature: collection of scientific articles]. — Cheboksary: Chuvash state pedagogical university [in Russian].

S.A. Rahymberlina*, Zh.D.Rapisheva

*Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: sagila_a@mail.ru, r_zhanat@mail.ru)***The function of unofficial personal names in the Kazakh language**

The article examines the functions of unofficial anthroponyms in the Kazakh language, the features of each of the types of functions in their nomination and use. In addition to the main nominative function of proper names, a close connection between the functions of identification and differentiation is determined. The authors argue that the consideration of the name and its owner in integrity, hiding, changing the name, namelessness served as a reason for the use of nicknames. The authors put forward the hypothesis that, along with the nominative function, the connotative function is manifested in the nicknames, and the esoteric function in the pseudonyms. Since the main function of pseudonyms is considered to be an esoteric function (concealment), pseudonyms are multifunctional onyms that perform different social functions, therefore, special functions are differentiated in the linguistic material depending on their scope. The authors argue that in literary pseudonyms the esoteric function predominates, in the stage — the aesthetic function, and in the political — conspiracy, any kind of proper name combines several types of functions, the three named types of proper names combine a communicative function with a cognitive one, and unofficial proper names — with an emotional-voluntary one.

Keywords: nickname, pseudonym, informal proper names, motive, function, nominative function, connotative function, esoteric function, voluntary function, social function.

Introduction

Language is distinguished by the versatility of its functions, since it is a means of communication between people in various social strata of society. In linguistics, there is no unequivocal opinion about the functions of language. But these opinions do not differ, but complement and concretize each other.

Corresponding scientists, who have determined the place of language in the life of society, classify communicative and cognitive functions as the main types of activity, grouping several types of functions in each of them: communicative (phatic, connotative, voluntary, referential, accumulative); cognitive (cognitive, axiological, denotative, referential, predicative). Along with the indicated types of activity, scientists emphasize the importance of the third — the emotionally voluntary (expressive, modal) function of language [1; 263].

Both the name functions that are the object of research and their informal groups, both the linguistic units that are part of the general linguistic composition, and the functions performed by the language, to a certain extent, belong to them. Nevertheless, studies are known, as well as the opinions of onomastic scientists who determined the functions of pseudonyms, including anthroponyms.

I.V. Bestuzhev-Lada, who not only described the functions of anthroponyms, but also pointed out four closely related types:

- distinctive function, of individuals from each other;
- social function, according to the position of the individual in society;
- ritual function, i.e. associated with customs and mores;
- the charismatic function of the name, which is born from faith in the power of the name, in God and in various otherworldly forces.

The scientist, evaluating the first two types of functions as «the most necessary, rational», denies the last two types, considering them «completely unnecessary, irrational» [2; 24].

Research material

It cannot be said that this opinion of the scientist was constantly supported by researchers. Scientists who study the anthroponymics of different countries note that in most cases social and social activity is forced to stand after ritual and charismatic activity, which is considered «irrational.» Including among the Turkic peoples, this phenomenon existed until the twentieth century. «The socially distinctive function re-

*Corresponding author's e-mail: sagila_a@mail.ru

cedes into the background before the ritual-charismatic function,» emphasizes the researcher of the nicknames of the Uyghur language A.G. Bakhamova [3; 37].

Main part

As you know, the very first and main function of proper names is nominative. The functions of identification and differentiation are closely related to this type of function. N.V. Podolskaya generalizes the three named functions and represents one type of activity [4; 145]. O.I. Fonyakova concludes that the main function of proper names is the nominative function (nominative-differential), since the same-type forms can be distinguished by their names [5; 16]. Madiyeva G. considers the nominative function for proper and common names separately from the identification-differentiative functions of name [6; 79]. Which coincides with our opinion.

Some researchers distinguish among the main functions of anthroponyms the mythological activity of man, which regulates his connection with nature, space, the world outside us. The mythological function of the name was born from the belief that it will save the owner of the name from evil forces, the evil eye and diseases that directly affect a person's life. To consider the name and its owner in its entirety, to hide, change, not give a name was understood as the only and important function of the name in almost all countries where this type of activity is at the lowest stage of development, especially in countries professing shamanism. It can be noted that in most cases, the use of the pseudonyms that are the object of the study was the reason for this activity.

There were legends among the people about saints, clairvoyants, healing qualities of special saints. They called the sick person differently, changing their name after treatment, especially for young children. It is easy to see that this tradition was born from the belief that a new name is given to someone who has just come into life, that all diseases and ailments disappear along with the old name. The cult of the name, its contemplation in integrity with the human soul, gives rise to informal forms of names. When a child is born with a birthmark or birthmark, a name is given, as a rule, with the participation of sema «kal» (approx. Birthmark or birthmark), for example, *Kaldybai*, *aldyžali*, *aldygyl*, *Kaldygyl*, etc. This is the belief in the magic of the word in the popular worldview, where the word «kal» means to remain in the child's body or not to increase in size. Sometimes, unknowingly (or unknowingly), it is called an additional nickname to the generic name. «*Tuimebay*» / *Abdraman* /, «*Mendesh*» / *Gulsim* /, «*Menlik*» / *Duysenkul* /, *Kaldash* / *Sarsenbek* /, «*Kalden*» / *Berikbol* / etc. Considering that nicknames are put in accordance with special human traits, it can be recognized a nickname born of faith in a word, a name. It should be noted that this phenomenon occurs among most of the Turkic peoples. G.V. Yusupov writes that the Tatar people use this rite not only because of natural features, but also because of wounds or sores [7; 248].

The social significance of phatic (contact-establishing) activity, which is one of the types of communicative activity of the language, is very high. For this type of activity, informal forms of the name are distinguished. In other words, the role of this type of activity in the communication of people with each other is very high. The emergence of informal forms of the name is directly related to such extralinguistic factors as spiritual or family intimacy between people, different moods in communication, the emergence of feelings.

One of the areas of application of pseudonyms is oral and fiction. In this case, the names perform a special kind of activity, being an integral part of the composition of the work. If in real life, in everyday life, the main function of a name is name, body or differentiation, then in literary onomastics, stylistics comes first, therefore it is known that its main activity is speech, not name. In fact, in the Kazakh oral and fictional literature one can often find the nicknames of the speakers: *Shinkildek*, *Togyldak*, *Sudyr Akhmet*, *Sumyryn Nurtaza*, *Barabel*, *Bozaygyr*, *Saryaygyr*, etc.

The importance of the stylistic activity of literary onyms is not controversial. However, we support the opinion of V.A. Nikonov that «the very first and main function of any name is Name.» Because each type of name has a specific function, it is used for specific purposes. But to carry out the same activity, the individual can stand out and stand out from others. In pseudonyms, connotative, in pseudonyms, esoteric functions can coexist with the activity of naming, but cannot be the first. Aliases, hiding the author, are underlined with a different name (albeit a sign, number, symbol). Pseudonyms, family ties precede emotional-voluntary activity, singling out the person he needs from the group collective, that is, naming names, singling out or naming I.V. Bestuzhev-Lada, the social function remains the main one.

Each of the listed activities has its own characteristics in naming and use. Despite the fact that this fact refers to the names of people, it can be considered based on the factual evidence of the extent to which pseudonyms can fulfill the function of distinguishing, distinguishing, which the scientist assessed as «rational».

The name is a public sign. To distinguish people living in society from each other is the main function of names. Against this well-established principle, V.A. Nikonov claims that in Moscow alone there are 90 thousand people with the surname Ivanov, including more than a thousand Ivan Ivanov. This circumstance indicates that it is found not only in Russia, but also in other countries, for example, in England (Smith), Sweden (Anderson), Korea (Kim, Pak), etc., And in Ancient Russia, in most cases, children one family was referred to by only one name. «Apparently, it's not the main duty of a name to serve an individual discriminator... the distinctive here is just common nouns (large, middle, third), but the proper name, on the contrary, unites» [8; 12]. Descriptives (desires) and descriptives (descriptions) Since almost all references are made up of names that have entered Christianity, the meanings of appeals are not clear, in most cases are unclear. Therefore, most of the population express their desire through the name of their ancestor or some famous person, historical person, want the child's future life to be as meaningful as the life of this person, or want to show family relations through a common name. Sergey Sergeevich, Ivan Ivanovich, Pyotr Petrovich can often be found today.

Any name — whether it be a nickname or a denotative name that is used to pamper or show respect — is a personal name given to each person. One of the manifestations of this function is the use of a conspiratorial alias and, if necessary, hiding the name. If language is a tool for communication, then in order for people to communicate in society, you must first attract the attention of the interlocutor. While the community that the scientist spoke about has survived in Russian linguistic sociology even now, in our language a certain component is reproduced in the names of children of the same family (*Aizhan, Gulzhan, Nurzhan, Yerzhan; Aibol, Aidos, Ainur, Aisulu*, etc.).

Thus, each name seeks to fulfill its function of identifying people. Along with the development of society, the names became two-part, or even three-part, this led to the impossibility of performing this function. The addition to the Kazakh name of the father's name in the 17th century and the surname in the 20th century in the process of communication played an insignificant role in the function of identifying a person in an informal setting. To the question «Which Kenes?», «Which Sabyr?», «Which Toleutai?» a more accurate answer would be: *Tobatai Kenes, Sary Sabyr* or *Aram Tuleutai* than listing the patronymic or surname of these persons.

Because, despite the fact that for some peoples they are not generalized, it is likely that namesakes may also turn out to be namesakes. that is, to distinguish and distinguish members of society (especially those of the same name) from each other is the first function of nicknames. There are many examples of this in the country. The motives for the appearance of distinctive features or nicknames are the external characteristics and behavior of a person, as well as various circumstances that ultimately lead to the birth of a nickname. It can be stated that the qualities characteristic of our nation, inherent in our language, served as the basis for the birth of unique nicknames. In this regard, to the group of names, the creation of which was motivated by external qualities, behavior and life of a person: *Shal Amanzhol-Bala Amanzhol; Crooked neck Sadyk — Eared Sadyk; Long Marat — Short Marat; Names: Kara Sabyr — Sary Sabyr; Kara Kapar — Sary Kapar; mal Beibit — Duy Beibit; Aryn Kenes — Tobatai Kenes / small building /; monkey Serik — Kasqa Serik / surname Kaskatayev /; Dau Serik — Bittey Serik; Mygyr Kairat — Soray Kairat; Kara Daulet — Sarah Daulet; Pysal Kairat /patronymic Zhylypys Kairat / patronymic Zhylypys Kairat and others. Even in the absence of such names as the kite Kettebek, Saitan Sanat, Kyzylkoz Sakan, Kempirauyz Bolat, Itkoz Tolesh, Zhyrtyk Khasen, they undeniably make a person such pseudonyms.*

Pseudonyms reflecting the picture of a person's inner world; *Aram Toleutai — Asau Tuleutai, Yzdi Sara — Ankau Sara; subtly exploded Sarah; Katyn Kenes; Kyzylkuz Sakan; imaginary dignity; pitiful Kettebek; «Karatas» / Nabi / etc. And «gut — belly», indicating a part of the whole, are more connotative than the first group of names. Unlike naive Sarah, who pours tenderness, kindness; male master of behavior and behavior; «Karatas»; Daukes, Kyzylkuz kurkoz Sakan — evidence that he does not know anything, he does not know what «Karatas» is; Daukes, Kyzylkoz Karagan, known for his addiction to theft; an imaginary dignity that everyone dreamed of and made people happy. Among the names born for various reasons, one can name the companion pig / who once traded pigs /; Turkish Kuanysh / studied in Turkey / etc.*

Not only definitive partial nicknames combined with a person's name, but also full nicknames used in the place of a person's name can hold this position in their rank. The following examples are proof of this: «Myki» (Zagipa); «Murt» (Sabyr); «Taurus» (Kemal) / small body /; «Oinakkoz» (Kuikentai); «Tomar apa» (Zeynep); «Sumurun» (Shadet); «Konkakmurun» (Serik); «Shubar» (Kabdeshe); «Zhelayak» (Askhat); «fist» (Murat).

Various motivational signs are found not only in nicknames of everyday rank, but also in poetonyms (names of people in works of art), as well as in the names of persons who have their place in the history of our people. Many of our ancestors, whose titles were injured, were recognized by the current generation under a nickname or a double identifying mark to the name. Full pseudonyms include Shal akyn; Abylai; Daraboz /Kabanbai; Zhekpalay, Zhaksy ata; Baluan Sholak; Zhalayyr; Karakesek; Saiban et al.. to the partial nicknames of BA Asankaigy; blind Abyz; Az Tauke; Az Zhanibek; Douals aus Kashagan; Mashhur Zhusup; Aksak Temir; The group of names includes: Kaz dauysty Kazybek; Ukili Ybyrray; Zhayau Musa; kazhy Mukan; Er Kosay; tall boyishy ER Esim and others. The motivation for these definitions, which has become a constant epithet, is a special dignity of a person. For example, Shal akyn / Tleuke Kulekeuly /. At the age of fifteen, Shal / acutely, acutely / akin became famous and famous; Asankaigy — a thinker, caring for the country, grieving, in honor of Asan the word «grief» was added and pronounced; Doualy Auzan Kashagan / Kashagan Aueluly / due to its foresight and eloquence, «Doualy Auzan Kashagan» («Eltutu») became a just power.

As you can see, the associative-figurative, emotional-evaluative component in the names stems from the encyclopedic information about the denotation in a colloquial situation.

The main type of activity, being esoteric (concealment), is a multifunctional onym that performs such social functions as name, tele-differentiation. Aliases perform special activities depending on their scope. In literary pseudonyms, esoteric types of activity prevail, in stage — aesthetic ones, and in politically significant — conspiratorial ones. It is known that one of the reasons for using a pseudonym is to replace the first name (surname) with a first name (surname), which is unpleasant, unacceptable or meaningless. Artists in most cases choose precisely because of this, and sometimes in order to make the pseudonym of memorable names characteristic only for them.

According to A.V. Superanskaya, since in America the names of film and theater artists are taken for a trademark, a person who wants to become an actor first of all invents a pseudonym for himself. The main requirement of theatrical agencies is to be laconic, pleasant to the ear and alliterative. Russian pop stars N. Koroleva, Danko, P. Chaliapin, Tarzan and other singers' names confirm this. Among the stars of the Kazakh scene, this phenomenon is not widely spread. The aesthetic activity of the name is manifested in the main reason for the appearance of the singer Aizhan Nurmagambetova on the stage with the name of her sister. In an interview with reporters, the singer said that her name is Aitzhan, and Aizhan is her sister. Undoubtedly, Aizhan is a more attractive, girl-worthy name than his own name.

Literary pseudonyms, along with objective reasons, such as the anonymity of the name due to various socio-political, social circumstances, the demonstration of one's own thoughts and position through a pseudonym, self-doubt at the beginning of the creative path, etc., are used as a result of subjective circumstances. The use of the pseudonym by the owners of the «Fourth Estate» often manifests itself in countries where there is no freedom of the press. This is the main goal of esoteric (hidden, secret) activity. The appearance and use of Kazakh pseudonyms coincided with the beginning of the socio-political, creative activities of representatives of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the twentieth century. The political situation in the country at that time was full of contradictions: the establishment of a government, the struggle between whites and reds, the class struggle of the rich and the poor, etc. Citizens' dissatisfaction with the authorities, the circumstances in the country, scandals in the press related to various issues, and, as a result, dislike, led authors to anonymously keep names and resort to pseudonyms. A secret organization, party members used pseudonyms for conspiratorial purposes. This type of activity was of great political and social importance for protecting the bearer of the name from political repression.

Conclusion

In conclusion, among the main basic functions of language, along with communicative, one can also name cognitive, that is, just as important is the communicative function of language as a means of human communication, so is its cognitive (cognitive, epistemological, expressive) activity. As we can see, whatever type of name it is, it performs several activities in parallel. All three named types of names combine communicative activity with cognitive, and informal — with emotionally voluntary. We will not be mistaken if we say that a group of names based on different motives is the source of a rich treasure that communicates both the past history of our people and the present.

References

- 1 Абишева К.М. Социально-языковая контактология / К.М. Абишева. — Алматы: Ғылым, 2001. — 426 с.
- 2 Бестужев-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов / И.В. Бестужев-Лада // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: Проблемы антропонимики. — М.: Наука, 1970. — 342 с.
- 3 Бахамова А.Г. Уйгурские прозвища и их этнолингвистическая характеристика: дис. ... канд. филол. наук / А.Г. Бахамова. — Алматы, 2004. — 162 с.
- 4 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. — М.: АН СССР, 1988. — 192 с.
- 5 Фонакова О.И. Имя собственное в художественном тексте / О.И. Фонакова. — Л.: ЛГУ, 1990. — 104 с.
- 6 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания / Г.Б. Мадиева. — Алматы: Қазақ университеті, 2004. — 190 с.
- 7 Юсупов Г.В. Антропонимы в болгаро-татарской эпиграфике / Г.В. Юсупов // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. — М.: Наука, 1970. — 343 с.
- 8 Никонов В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. — М.: Наука, 1974. — 276 с.

С.Ә. Рахымберлина, Ж.Д. Рапишева

Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің қызметі

Мақалада қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің атқаратын қызметі, қызмет түрлерінің әрқайсысының есім беру мен қолданылуындағы өзіндік ерекшеліктері қарастырылды. Жалқы есімдердің негізгі атауыштық қызметіне қосымша атқаратын телу (идентификация) және саралау (дифференциация) қызметтерінің тығыз байланысты екендігі анықталды. Есім мен оның иесін тұтастықта қарау, есімін жасыру, өзгерту, атамау лақап есімдердің қолданысқа түсуіне себеп болғандығы сөз болады. Авторлар лақап есімдерде коннотативтік, бүркеншік есімдерде эзотериялық функциялар атауыштық қызметпен қатар тұруы мүмкін деген болжам жасайды. Басты қызметі эзотериялық (жасыру) бола тұрып, бүркеншік есімдер де атау, телу-саралау сияқты қоғамдық қызметтерді атқаратын көпфункционалы оним саналатыны, олардың қолданылу саласына қарай атқаратын арнайы қызмет түрлері сараланды. Әдеби бүркеншік есімдерде эзотериялық, сахналық есімдерде эстетикалық қызмет түрі басым, ал саяси мәнді бүркеншік есімдерде конспиративтік қызмет түрлері басты ұстаным болатыны мысалдар арқылы нақтыланды. Есімнің қай түрі болса да бірнеше қызмет түрін қатар атқаратыны, есімдердің аталған үш түрі де коммуникативтік қызметпен қатар когнитивтік, ал бейресми түрлері эмоционалды-волюнтативтік қызметті қоса атқаратыны дәлелденді.

Кілт сөздер: лақап есімдер, бүркеншек есімдер, есімдердің бейресми түрі, уәж, қызмет, атауыштық қызмет, коннотативтік қызмет, эзотериялық қызмет, волюнтативтік қызмет, қоғамдық қызмет.

С.А. Рахымберлина, Ж.Д. Рапишева

Функции неофициальных имен собственных в казахском языке

В статье рассмотрены функции неофициальных антропонимов в казахском языке, особенности каждого из видов функции в их номинации и употреблении. В дополнение к основной номинативной функции имен собственных определена тесная связь функций идентификации и дифференциации. Авторы утверждают, что рассмотрение имени и его обладателя в целостности, сокрытие, изменение имени, безымянность послужили поводом для употребления прозвищных имен. Авторы выдвигают гипотезу о том, что, наряду с номинативной функцией, в прозвищах проявляется — коннотативная, а в псевдонимах эзотерическая функция. Так как основной функцией псевдонимов считается эзотерическая (сокрытие), то псевдонимы являются многофункциональными онимами, выполняющими разные общественные функции, поэтому на языковом материале дифференцируются специальные функции, в зависимости от сферы их применения. Авторами доказано, что в литературных псевдонимах преобладает — эзотерическая, в сценических эстетическая функция, а в политических — конспиративность. Любой вид имени собственного сочетает в себе несколько видов функций, три названных выше вида имен собственных совмещают коммуникативную функцию с когнитивной, а неофициальные имена собственные связаны с эмоционально-волюнтативной функцией.

Ключевые слова: прозвище, псевдоним, неофициальные имена собственные, мотив, номинативная, коннотативная, эзотерическая, волюнтативная и общественная функции.

References

- 1 Abisheva, K.M. (2001). *Sotsialno-yazykovaia kontaktologhiia [Social linguistic contactology]*. Almaty: Hylym [in Russian].
- 2 Bestuzhev-Lada, I.V. (1970). Istoricheskie tendentsii razvitiia antroponomimov [Historical trends in the development of anthroponyms]. *Lichnye imena v proshlom, nastoiashchem, budushchem: Problemy antroponomimiki — Personal names in the past, present, future: Problems of anthroponymy*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Bahamova, A.G. (2004). *Uihurskie prozvizhcha i ikh etnolinhvisticheskaia kharakteristika [Uyghur nicknames and their ethnolinguistic characteristics]*. Candidate's thesis. Almaty [in Russian].
- 4 Podolskaia, N.V. (1988). *Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian Onomastic Terminology]*. Moscow: AN SSSR [in Russian].
- 5 Fonjakova, O.I. (1990). *Imia sobstvennoe v khudozhestvennom tekste [Proper name in literary text]*. Leningrad: LGU [in Russian].
- 6 Madiyeva, G.B. (2004). *Imia sobstvennoe v kontekste poznaniia [Proper name in the context of cognition]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 7 Jusupov, G.V. (1970). Antroponimy v bulharo-tatarskoi epihrafike [Anthroponyms in the Bulgaro-Tatar epigraphy]. *Lichnye imena v proshlom, nastoiashchem i budushchem: Problemy antroponomimiki. Personal names in the past, present, future: Problems of anthroponymy*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Nikonov, V.A. (1974). *Imia i obshchestvo [Name and Society]*. Moscow: Nauka [in Russian].

Н.М. Тукешова*

Қазан федералды университеті, Ресей
(e-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru)

Антоним компонентті фразеологизмдер құрамындағы антоним түрлері (ағылшын және қазақ тілдері материалында)

Мақалада екі әр түрлі құрылымды тілдердегі антоним компонентті фразеологизмдер қарастырылды. Фразеологиядағы антонимдерді талдау лексикалық антонимдердің классификациясы негізінде жүзеге асырылды. Жүргізілген зерттеуде фразеологизмдер құрамындағы антоним-компоненттердің құрылымдық түрлері, сонымен қатар қарама-қарсылық категориясына негізделген семантикалық түрлері айқындалған. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің құрамындағы антоним компоненттерді талдаудың алғаш рет жүргізілуінде жатыр. Мақалада компоненттік талдау және салғастырмалы талдау әдістері қолданылған. Зерттеу нәтижесінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі қарастырылып жатқан фразеологизмдердің құрамындағы антонимдерге лексикада кездесетін барлық антоним түрлері тән екендігі, сондай-ақ ол антонимдердің қызметі бейнелі қарама-қарсылық қызметін атқарумен қатар, қоршаған әлемдегі объектілерді үнемі салыстыруымен анықталған. Антонимдер фразеологизмнің құрамында келіп олардың экспрессивтік мағынасын арттыруға ықпалын тигізеді.

Кілт сөздер: фразеологизмдер, антонимдер, қарама-қарсылық, салғастырмалы талдау, ағылшын тілі, қазақ тілі.

Kipicne

Фразеологизмдер әр тілдің ажыратылмас бөлшегі болып табылады. Олар қандай да бір затты, белгіні атап қана қоймай, сондай-ақ оларға баға, сипаттама береді. Қазіргі таңда ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де фразеологизмдер әр түрлі тұрғыдан зерттелінуде, сондай-ақ екі тілдің фразеологиялық жүйесін салыстыра талдау зерттеушілердің қызығушылықтарын тудыруда. Соның ішінде фразеологизмдерді олардың құрамындағы белгілі бір компонент арқылы зерттеу көптеп орын алуда. Айта кетсек, сан есім – компонентті фразеологизмдер, соматикалық компоненттері бар фразеологизмдер, түс компонентті фразеологизмдер және т.б. Бұл фразеологизмдерді құрамындағы компоненттері бойынша талдау олардың семантикалық, құрылымдық ерекшеліктерін анықтау барысында өзекті мәселе екенін көрсетеді.

Антоним компонентті фразеологизмдер ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де кездеседі, бұл олардың екі тілге тән универсалды құбылыс екенін көрсетеді. Антонимдерді зерттеу қазіргі кезде көптеген зерттеушілерді қызықтырады, өйткені қарама-қарсылық ұғымы өте күрделі және зерттеуге жан-жақты қарауды қажет етеді. Ағылшын тілінде антонимдерді, қарама-қарсылықтар категорияларын жіктеу бойынша жұмыстар өте көп (Д. А. Круз, Дж. Лайонз, С. Джонс, Ф. Р. Палмер, М. Л. Мерфи). Антоним түрлерін анықтауда зерттеушілердің пікірлері әр түрлі, өйткені кейбіреулер антонимдерді тар мағынада қарастырады, яғни олар антонимдерді қарама-қарсылық категориясы түрлерінің бірі деп санайды, ал басқалары кең мағынада қарастырады, яғни тілде кездесетін барлық қарама-қарсылықтарды антоним ретінде анықтайды.

Антоним мағынасы жағынан басқа сөзге қарама-қарсы сөз. Мысалы, ағылшын тілінде *alive* және *dead*, ал *big* мен *small* антоним болып табылады. Кейде *alive* – *dead* жұптары және *big* – *small* жұптары арасында айырмашылық олардың градуалды немесе градуалды емес екендігіне байланысты ажыратылады [1; 27]. С. Джонс антонимдер мағыналық жағынан қарама-қарсы сөздер екенін, бірақ мағыналық жағынан қарама-қарсы сөздердің барлығы бірдей антоним емес екенін атап өтті. Мысалы, *rich* (бай) – *poor* (кедей) сөздер жұбы әл-ауқат шкаласында әрекет етеді, *affluent* (көл-көсір, мол, бай) және *broke* (жүдеубас, ақшасыз) сөздері де осы шкала бойынша әрекет етеді, бірақ біз оларды интуитивті түрде антоним деп айтпаймыз [2; 10].

Қазақ тілінде К. Аханов антонимдерді мағынасы бір-біріне қарама-қарсы сөздер ретінде анықтайды. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru

шендестіруде, сондай-ақ ойды дәл жеткізуде антонимдер ерекше қызмет атқаратынын алға тартады [3; 140]. Сонымен қатар, Ж. Мусин қазақ тілінде антонимдерді зерттеуге үлкен үлес қосты. Ж. Мусин өзінің «Қазақ тіліндегі антоним сөздер» атты диссертациялық жұмысында жан-жақты зерттеулер жүргізді, оның үстіне ғылыми қызметінің нәтижесінде қазақ тіліндегі антонимдер сөздігін құрастырды. Ол антонимдерді ерекше лингвистикалық құбылыс ретінде анықтап, оларды «мағынасы жағынан біртектес, өзара эквивалентті және тілде үнемі біртекті сапалық ұғымдарды білдіретін қарама-қарсы мағынада қолданылатын сөздер» деп анықтама берген [4; 52].

Зерттеудің деректері мен әдістері

Фразеологизмдерге белгілі бір өзіндік компоненттік құрам тән келеді. Антонимдер лексикологиямен қоса, фразеология ғылымына тән. Көптеген зерттеушілер фразеология саласындағы антонимияны анықтау барысында антоним фразеологизмдерді (фразеологиялық антоним) талдаған болатын. Солардың ішінде айта кетсек, Г.Т. Сырлыбаева бір фразеологизмнің құрамында антоним компоненттері ұшырасатынын атап өтіп, оларды антоним фразеологизмдерге жатқызу дұрыс па деген мәселені көтерді. Алайда нәтижесінде ол антоним компоненттер фразеологизмдердің өз ішінде антоним қасиетке иеленгендігімен, фразеологизмдердің құрамында олардың мағынасы бірігіп келіп тұтас бір ғана мағынаның орнына жұмсалады деп тұжырымдай келе, оларды антоним фразеологизмдер қатарына қоспайды [5; 34]. Біздің зерттеудің нысаны антоним компонентті фразеологизмдер болып табылады, яғни бір ғана фразеологизмнің құрамында қарама-қарсы мәндес компоненттердің ұшырасуы. Зерттеудің деректері ағылшын және қазақ тілдерінің фразеологиялық сөздіктерінен алынған антоним компонентті фразеологизмдер болып табылады. Фразеологизмдер құрамындағы антоним компоненттердің қарама-қарсылық категориясы және құрылымдық ерекшеліктері бойынша түрлері қарастырылатын болады. Зерттеуде жаппай іріктеу, компоненттік талдау және салғастырмалы талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің теориялық негізі болып М.Л. Мерфидің, С. Джонстың, Л.А. Новиковтың, Г.М. Полькинаның, І. Кеңесбаевтың, Ж. Мусиннің, К. Ахановтың, Г.Т. Сырлыбаеваның және басқаларының еңбектері алынды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін антонимия теориясын әрі қарай зерттеуде, туыс емес тілдерді, ағылшын және қазақ тілдерін салыстырмалы түрде зерттеуде қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Зерттеу жұмысында фразеологизмдер құрамындағы антонимдік қатынастарды анықтау мақсатында лексикалық антонимдерге сүйенеміз. Ағылшын тілінде антонимия құбылысын анықтауда шетелдік зерттеушілер қарама-қарсылық категориясына жүгінеді. Ағылшын тілінде Дж. Лайонз, С. Джонс, М.Л. Мерфи сияқты көптеген зерттеушілер антонимдерді қарама-қарсылық табиғаты бойынша контрарлық, комплементарлық, векторлық, конверсивтік қарама-қарсылықтар деп ажыратады. Сонымен қатар, қарама-қарсылық түрлерін жіктей отырып, басқа зерттеушілер комплементарлық, антонимдер, векторлық (directional) реляциялық қарама-қарсылықтарды ажыратады (Д.А. Круз). Осыған орай, кейбір зерттеушілер контрарлық (немесе градуалдық) қарама-қарсылықты нағыз антоним ретінде жіктейтіндігін де ескерген жөн.

Жұмыста контрарлық, комплементарлық, векторлық және конверсивтік қарама-қарсылық түрлері қарастырылды.

Контрарлық немесе градуалдық қарама-қарсылық бір белгінің әр түрлі дәрежелерімен сипатталады. Олар белгінің, сапаның біртіндеп өзгеруі туралы түсінік береді [6; 181]. Біреуін жоққа шығару екіншісінің ақиқаттығына кепілдік бермейді, яғни басқа күйдің болу мүмкіндігі бар. Себебі контрарлық қарама-қарсылықтарға аралық мәндері бар шкалалар жатады. Мысалы, hot - warm - cool – cold/ ыстық - жылы - салқын - суық, big - medium - small/ үлкен - орташа - кіші.

Дж. Лайонзбен келісе келе, көптеген зерттеушілер контрарлық қарама-қарсылықтарды нағыз антонимдер деп санайды, өйткені олар бинарлық лексикалық контраст құбылысына әсіресе тән көрінеді [7; 189].

Қарастырылып жатырған фразеологизмдер құрамында контрарлық қарама-қарсылықтар көрініс табады:

blow hot and cold – өз пікірін, көзқарасын үнемі өзгертіп отыру [8; 93];

high and low – қоғамның барлық таптары [8; 386];

бетегеден биік, жусаннан аласа – тым аласа, төмен [9; 114];

ыстық-суықты көрген – дүниенің қиыншылығын бастан кешкен [9; 577].

Келтірілген мысалдардағы антонимдер заттың немесе құбылыстың бір белгісін, сапасын екіншісімен салыстыру, бір күйден келесі күйге ауысу қасиеттерін білдіріп тұр.

Комплементарлық қарама-қарсылық қарама-қарсы қойылған және бір-бірін толықтырушы мүшелер арасында орталық, аралық мүшенің болмауымен сипатталады [10; 245]. Қарама-қарсылықтың бұл түрі бір нәрсені немесе құбылысты мойындау, екінші нәрсені немесе құбылысты жоққа шығару дегенді білдіреді. Мысалы, *Arman is single/ Арман жалғыз басты* дегеніміз *Arman is not married/ Арман үйленбеген* дегенге алып келеді. Немесе керісінше *Arman is married/ Арман үйленген* дегеніміз *Arman is not single/ Арман жалғыз басты емес* дегенді білдіреді. Яғни бұдан байқайтынымыз бұл жерде тек қана екі мүмкін жағдай бар болуында. Егер біз бұл теорияны контрарлық қарама-қарсылыққа қолданатын болсақ, бұдан нәтижесі болмайтындығы көрінеді. Мысалы, *It is not hot/ Ол ыстық емес* дегеніміз *It is cold/ Ол суық* дегенді білдірмейді, өйткені *It is warm/ Ол жылы* немесе *It is cool/ Ол салқын* болуы мүмкін. Яғни, бірдеңе ыстық болмаған жағдайда, оны суық деп есептей алмаймыз, өйткені ыстық та, суық та болмау мүмкіндігі бар. Контрарлық және комплементарлық қарама-қарсылық арасындағы айырмашылық контрарлық қарама-қарсылықта тағы бір аралық мүшенің болуында.

Зерттеу үстіндегі фразеологизм құрамында комплементарлық қарама-қарсылықты кездестіруге болады:

between life and death – өмір мен өлім ортасында [8; 452];

the lull before the storm – дауыл алдындағы тыныштық [11; 278];

өмірлікті шындай, *шынды* құдай ұрғандай қылды – жалған сөзге сендірді [9; 440];

өлі мен *тірінің* арасында – әл үстінде [9; 432].

Векторлық қарама-қарсылық әр бағытты іс-әрекет, қимылдың, белгінің қарама-қарсылығын білдіреді. Қарама-қарсылықтың бұл түрі ағылшын және қазақ тілдерінде де кездеседі: up-down (жоғары-төмен), come-go (келу-бару), кіру-шығу, оң-сол. Қарама-қарсылықтың бұл түрін Д.А. Круз, Дж. Лайонз және басқалары «directional opposites» деп те атайды. Дж. Лайонз бұл қарама-қарсылық түрін бірнеше подтиптерге, ортогональды және антиподальдыларға бөледі. Сонымен қатар, басқа зерттеушілермен «reversible» термині ұсынылған болатын. Алайда, біз осы типтегі қарама-қарсылықтарды ішкі түрлерге бөлмей, оларды векторлық қарама-қарсылық ретінде жіктеу орынды деп санаймыз. Әр түрлі термин атауларына қарамастан, олар ортақ түсінікті қамтиды, олардың барлығы белгілердің, әрекеттердің, қасиеттердің, қозғалыстардың қарама-қарсы әр түрлі бағыттылығын білдіреді.

Құрамында векторлық қарама-қарсылықтары ұшырасатын фразеологизмдерге келесілер мысал бола алады:

right up and down - әділ, тікелей [8; 634];

be backward in coming forward – ілгері басқан аяғы кейін тарту [8; 59];

оң мен *солына* қарады – төңірекке назар салу [9; 418];

күле *кіріп*, күңірене *шығады* – арам ниетін білдірмеу, екі жүзді болу [9; 289].

Конверсивтік қарама-қарсылық бірдей іс-әрекетті немесе қатынасты оған қатысушылардың әр түрлі көзқарастары бойынша сипатталады. Қарама-қарсылықтың бұл түрін зерттелген екі тілде, яғни ағылшын және қазақ тілдерінде де байқауға болады. Мысалы, *Peter won Jack / Питер Джекті жеңді*. – *Jack lost to Peter / Джеке Питерден ұтылды*; *Ермек оған құжаттарды берді*. – *Ол Ермектен құжаттарды алды*. Бұл мысалдарда *won-lost / жеңді-ұтылды*, *берді-алды* конверсивтік қарама-қарсы мәндерді білдіреді.

Фразеологизмдердің құрамында қарама-қарсылықтың бұл түрін де кездестіруге болады:

win the battle, lose the war – қалаған нәрсені алу, бірақ маңызды мақсатқа жете алмау [12; 22];

give and take – ымыра; ауыспалы (қолайлы және қолайсыз жағдай туралы) [8; 24];

бұлсыз берді, *құнсыз алды* – құнын төлеп алған жоқ [9; 130];

атадан балаға жеткізу – передавать из рода в род [13; 120].

Д.М. Кумыкова конверсивтік қарама-қарсылық антонимияның логикалық-семантикалық негізінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын векторлық қарама-қарсылықпен тығыз байланысты екенін атап өтеді [14; 140]. Айта кету керек, кейбір қарама-қарсылықтар векторлық та, конверсивтік те болуы мүмкін. Мысалы, *win* (жеңу) – *lose* (ұту), *үсті-асты*. Бұл жағдайда, егер олар екі адамның арасындағы қатынасты білдірсе, олар конверсивтік болып саналады, ал егер олар осьтің белгілі бір нүктесіне қатысты кеңістікте адамның немесе заттың бар екенін көрсетсе [15; 173], онда олар векторлық қарама-қарсылық болады. Көптеген жағдайларда конверсивтік қарама-қарсылық іс-

әрекетте екі адам қатысқан кезде пайда болады, егер сіз *Arman bought the flowers* / Арман гүлдерді сатып алды десеніз, онда кері әрекет *Seller sold the flowers* / Сатушы гүлдерді сатты болады, яғни іс-әрекетке *Arman*/ Арман (яғни, сатып алушы) да, *seller* / сатушы да қатысады. Бұл мысалда *bought – sold, сатып алды – сатты* конверсивтік қарама-қарсы мағынаны білдіреді. Векторлық қарама-қарсылықта іс-әрекетке бір адам қатыса алады, яғни *Ол ішінен кіріп, сыртына шықты* (Ол жағымпазданды) дегенді мысалға келтірсек, мұнда *кіріп-шықты* векторлық қарама-қарсылық болып табылады, бір адамның іс-әрекеті.

Фразеологизмдер құрамындағы антоним компоненттердің құрылымдық жағына келетін болсақ, онда бір түбірлі (түбірлі) және әр түбірлі (аффикстік) антонимдер кездеседі. Ағылшын тілінде қарастырылып жатқан фразеологизмдер құрамында әр түбірлі антонимдер басым бөлігін құрайды: *blow hot and cold* – өз пікірін, көзқарасын үнемі өзгертіп отыру [8; 93]; *high and low* – қоғамның барлық таптары [8; 386]. Ал бір түбірлі антонимдерге келетін болсақ, олар антоним компонентті фразеологизмдер құрамында бірен-саран. Олар *un-, ge-, dis-* префикстері арқылы жасалған: *quote, unquote* – цитата, дәйексөз [12; 315]; *likes and dislikes* – ұнату мен жаратпаушылық [8; 458]; *flux and reflux* – (судый) көтерілуі мен қайтуы [8; 287].

Қазақ тіліндегі антоним компонентті фразеологизмдер құрамында да көбінесе әр түбірлі антонимдерді кездестіреміз: *оң мен солына қарады* – төңірекке назар салу [9; 418]; *күле кіріп, күңгірене шығады* – арам ниетін білдірмеу, екі жүзді болу [9; 289]. Қазақ тілінде бір түбірлі антонимдерге қатысты әр түрлі көзқарастар қалыптасқан. Яғни кейбір зерттеушілер қосымшалар (-ма, -ма, -ба, -бе, -па, -пе, -сыз, -сіз, -лы, -лі, -ды, -ді, т.б.) арқылы жасалған бір түбірлі сөздерді антоним қатарына жатқызса, енді біреулері сөз түрлендіруші емес, тек сөз тудырушы жұрнақтардан жасалған сөздерді антоним ретінде қарастыруды жөн деп санайды. Бұл зерттеуде –ма, -ме қосымшалары арқылы жасалған сөздерді антоним сөздер деп қарастырылмады. Мысалы, *бер – берме* дегендегі *берме* сөзі *бер* сөзінің болымсыз формасы болып табылады да, ол сөзге жаңа баға бермейді, яғни іс-әрекетке жай ғана тыйым салып тұр.

Жоғарыда айтылғандардан, ағылшын және қазақ тілдеріндегі қарастырылып жатқан антоним компонентті фразеологизмдер қарама-қарсылық категориясының барлық түрлерін қамтитынын атап өтуге болады, сонымен қатар екі тілде барлық қарама-қарсылықтар ұқсас белгілерімен сипатталады. Бұл жұмыста антонимияның кең түсіндірмесін ұстандық, сондықтан біздің түсінігімізде осы келтірген қарама-қарсылықтардың барлық түрлерін антоним деп қабылдаймыз. Фразеологизмдер құрамындағы антонимдер лексикалық антонимдердің қасиеттерін жоғалтпайды және фразеологизмдердің белсенді құрылыс материалы болып табылады [16; 24]. Антоним компоненттердің болуы фразеологизмнің тұтас мағынасында белгілі із қалдырады, көбінесе фразеологиялық мағына антонимдік компоненттердің мағыналарын біріктіру негізінде қалыптасады. Олар фразеологизм мағынасының экспрессивтілігін арттыруға ықпалын тигізеді. Сондай-ақ антонимдердің рөлі мен функциялары олардың мағыналарын біріктіруінен оларға ортақ жаңа мағына туындауымен қатар, бейнелі қарама-қарсылықты білдіру арқылы қызмет ететіндігінде көрінеді. Осы орайда келесі фразеологизмдерді мысал ретінде алуға болады: ағылшын тілінде *«throw a sprat to catch a herring»* - үлкен пайда табу үшін кішігірім тәуекел жасау [8; 710]» фразеологизміндегі *sprat* (кішкентай майшабақ, килька) – *herring* (майшабақ) жұбы тікелей мағыналарында көрсетілген белгілерден алшақтап, «кішігірім пайда – үлкен пайда» деген мағынада жұмсалып тұр. Яғни, осы мысалда антонимдердің мағыналары ассоциативті байланыспен байланысып, олардың үлкен және кіші деген қарама-қарсы жақтарын білдіреді. Қазақ тілінде *«суға да батты, отқа да жанды»* – барлық қиыншылықты басынан өткізді [9; 470]» фразеологизміндегі *су-от* жұбының мағынасы бірігіп «қиыншылық» мағынасын білдіріп тұр. Бұнда тіркес мағынасын қайта қарау нәтижесінде жаңа фразеологиялық мағына туындайды.

Қорытынды

Сонымен, қорыта келгенде, фразеологизм құрамындағы антоним-компоненттерде лексикалық антонимдерге тән антонимдік байланыстар байқалды. Екі тілдің қарастырылған фразеологизмдерінде бірдей антонимдік байланыс түрлері белгіленді. Яғни контрарлық, комплементарлық, конверсивтік және векторлық қарама-қарсылық түрлері кездесетіндігі анықталды. Бұл қарама-қарсылық түрлерінің лексикалық антонимдерге сәйкес қасиеттері фразеологизмдердің құрамындағы антонимдерден де көрінеді, айта кетсек, бір-бірінің мағынасын жоққа шығару, қарама-қарсы бағытты білдіру және т.б.

Құрылымдық қасиеттеріне келсек, ағылшын тілінде әр түрлі түбірлі антонимдер өнімді болып табылады, ал бір түбірлі (туынды) антонимдер қарастырылған антоним компонентті фразеологизмнің өте аз бөлігін құрайды. Бір түбірлі антонимдер *dis-*, *un-*, *ge-* префикстерінің түбірге жалғануы арқылы жасалынған. Қазақ тіліне келетін болсақ, мұнда да әр түбірлі антонимдер басым болды. *-ма*, *-ме* жұрнақтары арқылы жасалынған сөздерді антоним деп қарастырмадық, өйткені олар жалғанған сөзге жаңа баға бермейді. Ағылшын тілінің қазақ тілінен айырмашылығы ағылшын тілінде префикстердің болуында.

Фразеологизмдердің тұтас мағынасы құрамындағы антоним компоненттердің мағыналарының бірігуі және фразеологизм мағынасына қайта мән берілуі арқылы пайда болады. Антоним компоненттер фразеологизмнің бейнелілік қасиетін арттырып, бір фразеологизм құрамында белгілі бір нәрсені, сапаны, я құбылысты салыстыру қызметін атқарады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Richards J. C., Schmidt R. Longman dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics / J.C. Richards, R. Schmidt. – Routledge, 2010. — 656 p.
- 2 Jones S. Antonymy. A corpus-based perspective / S. Jones. – Routledge, 2004. — 193 p.
- 3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқу құралы / К. Аханов. — Алматы: Өлке, 2010. — 560 б.
- 4 Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антоним сөздер: филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.02 — «Қазақ тілі» / Жағыпар Мусин. — Көкшетау, 1970. — 253 б.
- 5 Сырлыбаева Г.Т. Қазақ тіліндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалары: филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.02 — «Қазақ тілі» / Гульнара Торебековна Сырлыбаева. — Алматы, 2006. — 124 б.
- 6 Соловьева Н.В. Оппозиция как объект теоретического исследования (на материале английского языка) / Н.В. Соловьева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2015. — № 4 (46). — С. 179-185.
- 7 Murphy M. L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and other paradigms / M.L. Murphy. — Cambridge University Press, 2003. — 292 p.
- 8 Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. — М.: Русс. яз., 1984. — 944 с.
- 9 Кенесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / С.К. Кенесбаев. — Алматы: Ғылым, 1977. — 712 б.
- 10 Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. — М.: Высш. шк., 1982. — 272 с.
- 11 Oxford dictionary of idioms / edit. by J. Siefring. — Oxford University Press, 2004. — 340 p.
- 12 Collins COBUILD dictionary of idioms / edit. by J. Sinclair. — HarperCollins Publishers, 1997. — 493 p.
- 13 Смагулова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі / Г. Смагулова. — Алматы: Елтаным, 2010. — 252 б.
- 14 Кумыкова Д. М. Антонимические отношения в кабардино-черкесском языке: опыт семантической классификации / Д.М. Кумыкова, Э.Т. Кумыкова // Вестн. Кабард.-Балкар. ин-та гум. исслед. — 2019. — № 3 (42). — С. 136-142.
- 15 Хисамова В. Н. Области пересечения разных типов антонимов (на примере английского и татарского языков) / В.Н. Хисамова, Д.Р. Сафина // Казан. вестн. молодых ученых. — 2017. — Т. 1. № 1 (1). — С. 169-174.
- 16 Польшкина Г.М. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с антонимичными компонентами в английском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Гульнур Маннуровна Польшкина. — Казань, 2002. — 241 с.

Н.М. Тукешова

Типы антонимов в составе фразеологических единиц с антонимичными компонентами (на материале английского и казахского языков)

В статье рассмотрены фразеологические единицы с антонимичными компонентами в двух разнотипных языках. Анализ антонимов во фразеологии основан на классификации лексических антонимов. В ходе исследования выявлены структурные типы антонимов в составе фразеологических единиц, а также семантические типы на основе категории противоположности. Научная новизна исследования заключена в том, что впервые проведен анализ компонентов-антонимов в составе фразеологических единиц английского и казахского языков. В исследовании использованы методы компонентного анализа и сопоставительного анализа. В результате исследования установлено, что антонимы в составе фразеологических единиц в английском и казахском языках характеризуются всеми типами антонимов, встречающихся в лексике, а также функции антонимов, помимо выполнения функции образного противопоставления, заключаются в постоянном сравнении объектов окружающего мира. Антонимы, являясь частью фразеологических единиц, помогают усилить их экспрессивное значение.

Ключевые слова: фразеологические единицы, антонимы, противоположность, сопоставительный анализ, английский язык, казахский язык.

N.M. Tukeshova

Types of antonyms in the composition of phraseological units with antonymous components (on the materials of English and Kazakh)

The article deals with phraseological units with antonymous components in two different-structured languages. The analysis of antonyms in phraseology is based on the classification of lexical antonyms. The research identifies the structural types of antonyms in phraseological units, as well as semantic types based on the category of opposition. The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time the analysis of antonymous components in the phraseological units of the English and Kazakh languages was carried out. The study used the methods of component analysis and comparative analysis. As a result of the study, it was found that antonyms in phraseological units in the English and Kazakh languages are characterized by all types of antonyms found in the vocabulary, as well as the functions of antonyms, in addition to performing the function of figurative opposition, consists in a constant comparison of objects of the surrounding world. Antonyms, being part of phraseological units, help to enhance their expressive meaning.

Keywords: phraseological units, antonyms, opposite, comparative analysis, English, Kazakh.

References

- 1 Richards, J.C. & Schmidt, R. (2010). *Longman dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics* (4th ed.). Routledge.
- 2 Jones, S. (2004). *Antonymy. A corpus-based perspective*. Routledge.
- 3 Akhanov, K. (2010). *Til biliminin negizderi [Basics of linguistics]*. Almaty: Olke [in Kazakh].
- 4 Musin, Zh. (1970). Qazaq tilindegi antonim sozder [Antonyms in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Kokshetau [in Kazakh].
- 5 Syrlybaeva, G.T. (2006). Qazaq tilindegi qarsy mandı frazeologizmderdin paradigmalary [Paradigms of phraseologisms with opposite meaning in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 6 Soloveva, N.V. (2015). Oppozitsiia kak obekt teoreticheskogo issledovaniia (na materiale anhliiskogo yazyka) [Opposition as the object of theoretical research (by the material of the English language)]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological sciences. Questions of theory and practice*, 4 (46), 179-185 [in Russian].
- 7 Murphy, M.L. (2003). *Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and other paradigms*. Cambridge University Press.
- 8 Kunin, A.V. (1984). *Anhlo-russkii frazeologicheskii slovar [English-Russian phraseological dictionary]*. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 9 Kenesbaev, S.K. (1977). *Qazaq tilin frazeologialyq sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Novikov, L.A. (1982). *Semantika russkogo yazyka [Semantics of Russian]*. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 11 Siefing, J. (Eds.) (2004). *Oxford dictionary of idioms*. Oxford University Press.
- 12 Sinclair, J. (Eds.) (1997). *Collins COBUILD dictionary of idioms*. HarperCollins Publishers.
- 13 Smagulova, G. (2010). *Magynalas frazeologizmderdin sozdigi [Dictionary of synonymous phraseology]*. Almaty: Eltany [in Kazakh].
- 14 Kumykova, D.M. & Kumykova, E.T. (2019). Antonimicheskie otnosheniia v kabardino-cherkesskom yazyke: opyt semanticheskoi klassifikatsii [Antonymic relations in the Kabardian-Circassian language: semantic classification experience]. *Vestnik Kabardino-Balkarskogo instituta humanitarnykh issledovaniy — Bulletin of Kabardino-Balkarian Institute of Humanitarian Researches*, 3(42), 136-142 [in Russian].
- 15 Khisamova, V.N. & Safina, D.R. (2017). Oblasti peresecheniia raznykh tipov antonimov (na primere anhliiskogo i tatarskogo yazykov) [Intersection areas of different types of antonyms (on the example of the English and Tatar languages)]. *Kazanskii vestnik molodykh uchenykh — Kazan Bulletin of Young Scientists*, Vol. 1, 1(1), 169-174 [in Russian].
- 16 Polkina, G.M. (2002). Sopostavitelnyi analiz frazeologicheskikh edinit s antonimichnymi komponentami v anhliiskom i tatarskom yazykakh [Comparative analysis of phraseological units with antonymous components in the English and Tatar languages]. *Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].

Ж.З. Кадина*, Б.С. Сатеева

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: kadina_71@mail.ru, serekbekovnabota@mail.ru)

Ұлттық ділімнің төрт түлік атауларына қатысты тілдегі бейнеленуі

Мақалада қазақ халқының ұлттық ділімінде көрініс тапқан мал атауларының берілісі, оның тілдегі тығыздығы, ассоциативтік кеңістігі сөз етіледі. Менталитет, әрине, көптеген ішкі-сыртқы факторларға байланысты. Рухани қазынаның, тарихтың иесі — ұлт, сол ұлттың жағрафиялық ортасы, нақты ісі, өмір сүру тәсілі оның тілдік жүйесінде өзіндік ерекшелікпен қалыптасады. Зерттеуде қазақ ділімінің негізінде жатқан төрт түлік атаулары ұлттық дүниетаным ерекшелігіне байланысты қарастырылды. Қазақ халқының ұлттық ділімінің өзгешелігін малжандылықта көруге болады. Қазақтың негізгі өмір сүру тәсілі — малды бағу болғандықтан, теңеулердің жалпы мазмұнында адамдардың мінезі, түрі, қылығы төрт түліктің қимылымен, жүріс-тұрысымен теңеуге түсіп, көрсетіледі. Орыс халқының негізгі іс-әрекеті жерді өңдеу шаруашылығымен байланысты тілінде түйінделеді. Ұлттық ойлау жүйесінің ерекшелігін көрсету үшін теңеулерді егіз қозыдай, түйе өркешіндей, қойдай жуас, сиырдың бүйрегіндей, көгендеулі қозыдай т.б. келтірілген. Екі тілдегі «жылқы», «мал», «сиыр», «қой» ұғымдарымен байланысты сөздерді салыстыра келе, идеографиялық жағынан айырмашылықтарын дәлелдеуге тырысқан. Әр ұлттың өзіндік ойлау ұғымдарын сипаттаудан туған тілдік бірліктер оны басқа халықтан айырып танытын белгілеріне айналады. Тіл адам баласының таным қабілетінің сырттануы, оны сақтау, жетілдіру түпнұсқаны тануға байланысты болады. Мал атауларының қатысуымен берілген фразеологиялық тіркестерде, мақал-мәтелдерде, теңеулерде ұлттық әлемнің тұтас бейнесі сақталғанын көреміз.

Кілт сөздер: ділім, тіл, этнос, дүниетаным, жағрафиялық орта, төрт түлік, тұрмыс-жағдай, коммуникация, әлемнің бейнесі, ұлттық сана, мінез-құлық, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, образдылық, теңеу.

Kipicne

Қай тілдің болмасын тұнық сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры, тіл иесі ұлттың ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының қалың беттерімен, мәдениетімен, ұлттық мінез-құлқымен толық танысу қажет. Белгілі бір халықты тану үшін сол халықтың ділімін, яғни этностың өзіндік бет бейнесі, ерекшелігін ұғына алу керек.

Қазақ халқы ділімінің де өзгешелігі бар. Ділім ұғымын адамдардың нақты ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен бөліп қарауға болмайды. Менталитетке халықтардың тұрмыс-жағдайынан, қалыптасқан мінез-құлқын, әдет-ғұрпын, ойлау жүйесін, салт-санасын бейнелейтін рухани келбетінің сомдалған жиынтығын жатқызуға болады.

Лингвомәдениеттануда және когнитивтік лингвистикада ділім ұғымы этностың сана сезімінде қалыптасқан әлемнің бейнесі ретінде зерттелінеді. Біздің ойымызша, осы анықтамада ділім ұғымының мәнісі дәл көрсетілген, сондықтан да анықтаманы негізге алып, ділімнің көріністеріне ұлттық сана, ұлттық ойлау жүйесін, наным-сенімдерді, көзқарасты жатқызамыз. Егерде менталитет ұлттық психологияның, ұлттық дәстүрлердің көріністері болса, онда әр ұлттың менталитеті әр түрлі болып, бір-біріне сәйкес келмейді. Осы сәйкессіздік ұлттық тілде және халықаралық коммуникацияда, біздің байқауымызша, жиі кездеседі. Ә.Қайдар этносты, этнос болмысын тек оның тілі арқылы толық түсінуге болатынын, этнос өміріндегі «мол деректер мен мағлұматтарды тіл ғана бойына сыйғызып», ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетінін, тіл этностың өзін танып-білудің қайнар бұлағы екенін айтады. Осыған орай халықтардың менталитетінің сәйкес еместілігін тілдік бірліктерде бейнеленуін қарастырайық: ол үшін әр халықтың менталитетінің қалыптасу жағдайын, ерекшеліктерін анықтайық.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kadina_71@mail.ru

Әдістер мен материалдар

Әр халықтың менталитетінің ерекшелігі бар, себебі әр халықтың менталитеті түрлі табиғи-жағрафиялық ортада қалыптасады. Қоршаған ортаны біркелкі түрде халықтар қабылдай алмайды. Ділім қоршаған ортаның жағдайына қарай, этностардың табиғатына сай сәйкес, күнделікті тұрмыста орындайтын іс-әрекеттің бағытына орай ерекшелікте қалыптасады. Мысалы, қазақ менталитеті европалықтар шеңберіне симайды.

Қазақ қандай кең болса, оның менталитеті де мол, рухани жағынан өте бай. Менталитет ең бастапқы түрде туған жағрафиялық ортаға, материалдық негізге, әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты. Д. Кішібековтің айтуынша, қазақ менталитетінің кейбір ерекшеліктері бар: «Ол ерекшеліктер: біріншіден, ұдайы мал бағып, соның соңында көшіп, қонып жүрді. Ол үшін кең дала, жазық жайлаулардың, тіпті шөлді жерлердің қажеттілігі еді. Екіншіден, көшпелі халықтың бүкіл өмір сүру тәсілі, әдет-ғұрпының сол көшпелі тұрмысқа, тұрған үйі, киген киімі, ішкен тамағы — бәрі сол жағдайға орай сәйкестендірілгені. Үшіншіден, көшпелілердің бір жерге шоғырланбай мал бағу жағдайына сәйкес ауыл-ауыл болып, бірінен-бірі алшақ тұруы [1].

Көріп отырсақ, қазақ менталитетінің қалыптасуына оның кең даласы, көшпелілік тұрмыс-салты, мал бағу іс-әрекеті үлкен әсер еткен. Ал, орыстар, гректер ділімі мүлдем басқа географиялық ортада қалыптасқан. Теңіз жағасында тұру, отырықшылық жағдайда бидай, жеміс-жидек, көкөніспен шұғылдану — осының бәрі де гректердің мінез-құлқын өмір сүру тәртібіне, отырықшылық өміріне орай сәйкестендірген. Ділімнің қалыптасуына ең бастапқы ықпал еткен күнделікті тұрмыстық іс-әрекет. Егерде қазақтардың негізгі өмір сүру тәсілі — мал бағу болса, орыстар, гректердің негізгі іс-әрекеті жерді өңдеу, шаруашылықпен шұғылданудан, дақылды өндіру. Сонымен қоса, гректер де мал, қой бағып, теңізбен байланысты — теңіздік іс-әрекетпен айналысқан: балық аулау, теңіз іс-әрекетімен шұғылдану, губкаларды жинау. Оларда жерді өңдейтін диханшылық шаруашылық басымырақ болды. Сондықтан, олардың салт-дәстүрлері де, мінез-құлықтары да осы екі негізгі (теңіз ісі, ауыл шаруашылығы) кәсіпке орай қалыптасқан. Орыс халқының негізгі іс-әрекеті жерді өңдеу шаруашылығы, балық аулау кәсібі, теңізбен байланысты іс-әрекет. Орыс менталитеті осы шаруашылықтардың бағыттарына сай қалыптасқан.

Қандай да бір халықтың ерекшеленген негізгі іс-әрекетіне байланысты туған тілдік бірліктер оны басқа халықтан айырып танытын белгілерге айналады. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерде ежелден келе жатқан сабақтастық та, тарихи аралас-құраластық та, ұзақ көршілес отырғандықтан болатын ауыс-түйістер де, сондай-ақ халықтың өзіне ғана тән, басқа жұртқа ерсілеу көрінетіндері де болады. Қазақ халқы да басқа ұлт өкілдері секілді дүниетанымдық көзқарасын, салт-дәстүрін т.б. тілінде түйіндеген. Оларды тұтас құрылым жүйесінде анықтап сақтаған, халық өмірінің, мәдениетінің бейнесі немесе «дүниенің тілдік бейнесі» деп сипаттауға болады. Әр этностың өмір сүру сипаты ұлттың рухани ерекшеліктерімен анықталуы арқылы ана тілінде сақталады.

Қазақ халқының ұлттық энергиясының — ділімінің өзгешелігін біріншіден, малжандылықта көруге болады. Қазақ малын қадірлеген, өйткені көшпелі қазақ қоғамының өндірісі — малды баптап, күту. Мал жесе тамақ, кесе — киім, оның өнімі — баспана болған. Қазақ малды «төрт түлік» деп, оны сан-килы мақал-мәтелдерінде бейнелеген, мысалы: мал екеш мал да, от жеп су ішкен жеріне тартады; туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі, түйе ойнайтын топырағы да дәрі; ай мүйізді қошқар, қысыр емген тайдай, ала тайдай бүлдірді, егіз қозыдай, кәрі қойдың жасындай жасы қалды, мал құлағы саңырау, мал сілекей алды, мал құмар, сиырдай мүйізdestі, сиырдың бүйрегіндей бытырады, сиыр мінез, сиыр құйымшақтатты т.б.

Қазақ әсіресе жылқы малын бағалаған, себебі жылқы мінсең көлік, ішсең ашытқан сүті қымыз, мейірің қанады, жесең тамақ, кесең киім. Сондықтан да қазақ жылқы малын қадірлеп, былай деген: «Қасиетті жануар. Біздің тегіміз — түркі, түлігіміз жылқы. Содан да болар атам қазақ: қой — береке, түйе — ғазиз, ал аттың жалына қиямет күніне шейін жақсылық байлаулы тұрады, — дейді. Жылқы төрт түліктің төресі. Тәкаппар, сезімтал, кірпияз, киелі жануар» («Егемен Қазақстан» газетінен). «Бір бие бұлақ басы, екі бие елдің асы, үш бие — теңіз, теңіздегіні бермеген доңыз» — деп қазақ жылқы малының берекесін айтады, қонақжайлылыққа тәрбиелейді.

Қазақ жасынан атқа мініп үйренген, өмірі, барлық іс-әрекеті осы жануарлармен тығыз байланысты, қазаққа ең даласын танытқан, оның шегі мен шексіздігін сездірген киелі жануар жылқы, сондықтан да «ат» түлігімен байланысты алуан-түрлі фразеологизмдері де бар, мысалы: ат соқты, ат басын бұрды, ат басын тартты, ат басындай алтын, ат басын тіреді, ат бойы, ат бауырына алды, ат

жаратты, ат жарыс, ат жетпес, атан жетпес жерді, атқа мінер, ат қосы, ат құлағы көрінбейді, ат құлағында ойнайды т.б.

Атқа байланысты фразеологизмдерді семантикасы жағынан бірнеше топқа бөлуге болады. Ол топтарда адамның түрін, мінез-құлығын бейнелейтін фразеологизмдер баршылық, мысалы, жеңілтек, ұшқалақ, мінез: атқа жеңіл құдаша, ат бауырына алды (қатыгез), тағасыз аттай (сөзінде тұрмайтын), атқа мінер (пысық), ат құлағында ойнайды (пысық, икемді), ат мінгізді, тон кигізді (қонақжайлылық), ат үстінде ұйықтады (мазасыз, тынышсыз), биені жұтады, құдайымдай, тайын Тәңірісіндей көрді (сараң адам), ат ойнатты (астамшылық жасайтын өктемді адам туралы), аттай желді (еңбекқор, ерінбейтін адам), атта жал, адамда қам жоқ (жеңілтек, ештеңені ойламайтын адам туралы), ат сауырына алып келген (ер жүректі адам), атой салды (жауынгер мінезді адам), ат көпір қылып алды, ат көпір қылып беру (дархан мінез туралы), т.б.

Қазақтар түйені Ойсылқара дей отырып, оған ерекше мән берген. Қазақтың көшпелі мал шаруашылығы түйесіз мүмкін емес-ті, сондықтан түйе қазақ үшін қымбат мал. Қазақ түйені киелі мал деп есептеген. Түйенің зор денесі, күші, жуас та жайлы мінезі, көнбістігі оған адам баласын ырза еткендей. «Ауырды нар көтереді, өлімді ер көтереді», «Қабырғалы қара нар қабырғасын сөксең, бақ етпес», «Нар жолында жүк қалмас», «Түйе жүкті көтере алса, шөмішті де көтереді» (М. Қашқари); «Түйенің өзі дәу болғанымен, құмалағы дәу болмайды» (М.Қашқари); «Інген ыңыраңса, бота боздайды (М.Қашқари); «Алыс жолдың іздерін түйе білер» (Қорқыт); «Түйе сілкінсе, есекке жүк шығады» (М.Қашқари); «Түйені тепкілеп жұмсау үшін ұстайды депті біреу» (С. Сарай); «Түйеде жоқ ерлік, арыстанда болады» (С.Сарай) деген мақал-мәтелдерде және ғұламалардың айтқан қанатты сөзінде түйені қасиет тұтып кие санап, қадірін жете ұғынған. Түйе туралы фразеологизмдердің С. Кеңесбаевтің сөздігінде бірталайы берілген: *түйеден түскендей ету* (дөрекі, орынсыз), *түйе кекірік* (өлшеусіз тойып кеткендей кекірік), *түйе үстінен сирақ ұйту* (ебедейсіз, болбыр адам), *бір күн бие, бір күн түйе* (жағымсыз мінез), *сөзі түйеден түскендей* (дөрекі сөз), *түйенің тұяғы түскен жер* (алыс, қашықтық), *түйенің жарты етіндей* (шектен тыс семіздік), *қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің; ақ түйенің қарны жарылу* (молшылық), *түйе қомында жүріп* (күй таңдамау), *түйе қотыр сөз* (біреуді қажай айтылатын сөз), *түйенің танитыны жапырақ* (білетіні бірақ нәрсе), *түйені түгімен жұту, түйе өркештеніп жатыр* (қырат жер), *түйе үстінен ит қапты* (икемсіз, болбыр), *үстінен түйе жүріп өтсе де* (маубас, момындық), *түймедейді түйедей қылды, шөккен нардай* (тым үлкен) т.б. [2].

Малдың сапасы тіршілік қажеттілігіне байланысты. Әр түліктің өзінше бағасы бар, мысалы, М.Әуезов өлген азаматтың құнына беретін бағаны түйемен есептегенін көрсетіп отыр: «Әзімханның өлімін ырғайлы жоқтаусыз қалдырған жоқ. Ол жақтан жылқы аламыз деп барып, кісі де өлтірді... кегін де алды... Әзімхан басына жүз түйенің құнын да (қымбат төлеу деген мағынасында) алды (М. Әуезов. Қаралы сұлу. 269-б). Е. Жанпейсов те түйенің құнын өзінің еңбегінде көрсетіп, оның құндылығын, қаншаға бағаланғанын атайды [3].

Сиыр малына байланысты фразеологизмдерді атауға болады. Мысалы: *сиырдай мүйізdesti* (төбелесті, қырылысты), *сиырдың бүйрегіндей бытырады* (бет-бетіне тарап кетті), *сиырдың жорғасы секілденіп* (кекесін сөз), *сиыр құйымшақтатты* (аяқсыз қалды, берекесізденді), *сиыр мінез* (сүйкімсіз қылық), *сиыр сәске (түс), сиыр тектес* (жөн сөйлемейтін, қисық), *бұзау тіс* (қамшы өрілген ірі), *сүзетін бұқадай* т.б. V–XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалында сиыр, өгіз туралы келесі мақал-мәтелдер, қанатты сөздер кездеседі: «Сүзеген сиырға құдай мүйіз бермейді» (М.Қашқари); «Қара өгіз балтадан қорықпайды (М.Қашқари); «Үйдегі бұзау өгіз болмас» (М.Қашқари) т.б.

Фразеологизмдердегі образдылық адамның дүниетаным ерекшелігіне байланысты. Қой атаумен келген фразеологизмдерді қарастырсақ, қой — қазақ үшін бейбітшілік, тыныштық, үндестік символы. Осы түлікке байланысты *семіздікті қой ғана көтереді, қойдан жуас, қой аузынан шөп алмас, қойдай қоңыр, қой үстіне бозторғай жұмыртқалады* (тыныштық), *қой тауға жайылып жатыр* (тұрмысы жақсы, шаруасы жай), *қойдай өргізу, қозыдай көгендеу* (дегеніне көндіру), *қойдай жусатты* (айтқанын істетті), *қойдай бөріктірді* (у-шу етті), *қойға шапқан қасқырдай* (қырып-жою), *қойдай қырды, қозыдай маңырап табысты* (шұркырасып жолықты), *қойдай тоғытты* (үйіріп айдап салды) т.б. тілдік оралымдар қойдың жуас та биязы мінез-құлқын талдап, сол мінездің қазақ үшін қасиеттілігінен қалыптасса керек.

Сиыр, қой түліктері туралы С.Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінде, бірталай идиомдар келтірілген, мысалы: *ақтылы қой, өгіз қозыдай, қой көз, нар түс, сиырдың бүйрегі секілді*, т.б. [2].

Ұлттық ойлау жүйесінің ерекшелігін көрсету үшін теңеулерді салыстырып көрейік. Теңеулердің *tertium comparationis* (жалпы мазмұнында), яғни екі теңеуге түскен заттарды теңейтін компонентінде әлеуметтік тәжірибенің фрагменттері пайдаланылды. Ал қазақтың негізгі өмір сүру тәсілі — малды бағу болғандықтан, теңеулердің жалпы мазмұнында адамдардың мінезі, түрі, қылығы төрт түліктің қимылымен, жүріс-тұрысымен теңеуге түсіп, көрсетіледі. Теңеулердің құрамы күрделі. Теңеу, логика категориясы ретінде өзінің құрамына үш құрылымдық компонентті кіргізеді: а) түсінікті талап ететін ұғым; 2) түсіндіру үшін қажетті ұғым; 3) *tertium comparationis*, екі компонентті біріктіретін, соның негізінде теңеуді жүзеге асыратын құрылым В.М. Огольцевтің пікірінше, теңеулердің құрамында келесі үш элементті айыру керек: 1) берілген элементтер; 2) бұрынғы элементтер; 3) нәтиже [4].

Қазіргі қазақ тілінде, Т.Қ. Қоңыровтың ойынша, қазақ, орыс тілінде екі құрылымдық және үш құрылымдық теңеулер бар. Осы екі тілдегі теңеулерді салыстыру нәтижесінде біз олардың лексикалық элементтерінде көбінесе мал атауларын атағанын көріп отырмыз, мысалы: өгіздей өкіру, байтал түгіл бас қайғы, ат жақты, ат басындай алтын, бота көз, қойдай жуас, қой күзеткендей, күйексіз қошқардай, өгіз аяң, бота тірсек, көгендеулі қозыдай, егіз қозыдай, қойдай қоңыр, т.б. Төрт түліктің аты теңеулердің образы ретінде жиі қолданылады. Мал-жануарлардың аты, түрі, түсі, қимылы басқа құбылыстармен заттармен салыстырылып, ойлау нысаны туралы елдің жағымды, не жағымсыз пікірлерін, бағаларын көрсетеді [5].

Осындай анималистік теңеулерді малдың аттары бойынша бірнеше топқа бөлуге болады:

1) «түйе» малының атаулары, осы ұғыммен байланысты теңеулер: «... Алдыма алып анықтап карасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы парлап-ақ кеткен екен (Ғ. Мүсірепов. «Қазақ әйелі», 21-б); «Әсіресе оның бота көзі өзіне жаудырап қарап тұрғандай, көрінді» (І. Есенберлин. «Маңғыстау майданы», 169-б); «Мен өзі, сірә, зерек емеспін-ау деймін, бір әңгімені естісем, соны бірден түбіне жетіп түсіне қоймай, ойыммен оқтын-оқтын қайтып оралып, күйіс қайырған түйедей талмап барып жұтатын әдетім бар» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін»); «Серейіп өсіп қайда барасың, Нұрке? Сырық пысық, құрық пысық? Құдайым бойды берген-ақ, ә? Әттең аяғың төртеу болса, жұт жылғы арып шыққан боз тайлақсың ғой аумаған, — деп әзілдейді. Ебедейлі ерні, қошқар мұрны, қысық көзі — бәрі ынтымақтасып қойғандай бірлесе күледі» (Д. Әбілев «Ақын арманы»); «Беташарда ақын бала орталарында жоқ қайнысы Құрмаш үшін келінге сәлем салдырды. Жұрт сөйтіп бота тірсек бозбаланы және еске алды (Е. Әкімқұлов «Құрман»); «Машиналарын дүрілдетіп, беріштеніп қалған құм қиыршықты бұрғылаған үш-төрт жігіт, олар да ермек іздейді білем, жуас түйе жүндеуге жақсы дегендей, мұны қажап, қайдағы жайдағыны шұқылап сұрай беретін» (О. Бөкеев «Құм мінезі»).

2) Қой: Толық етті, ақ жүзді әйел болатын. Ашық мойны бұғақты, жұмыр сұлу еді. Бет тұлғасы да, аз кесектеу келсе де, сүйкімді сұлу болатын көзі қой көздеу, бұйраланған қара шашты еді» (М. Әуезов «Кінәшіл бойжеткен»); «Томпақтау дөңгелек қой көзі де шөрейіп тереңдеп, нұры өткірлене түскен» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін»). Қозы қарны бұлтиып, қоңыр костюмінің ортаңғы ілгегін шерітіп тұрғанымен ісі жоқ (М. Сүндетов «Ескексіз қайық»); «Ақсақ қой түстен кейін маңырайды» деуші еді, Қасымбектің қазасының салмағы да маған кейінірек барып жетті» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін»).

3) Ат: Соғыстағы шапшаңдық, мықтылықтың үстіне, бұл қыстыгүні ат құлағы көрінбейтін боранда, айсыз қараңғы түнде жылқының ішінен бірде-бір күн қалмайтын» (М. Әуезов «Барымта»).

4) Сиыр: «Кешке күйеуіміз келсін. Қанша айтқанмен, ақша табатын солар ғой. Ақылдасайық... Ертеннен басқа да жексенбі бар ғой Брест те қашық емес. Келесі жұмада барса да бұл мәселе осылай жіңішкеріп барып, сиыр құйымшақтанып бітіп еді» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін»); «Жетекке ерген тайыншадай соңынан еріп, тағдырымды соның мойнына артып жетелеген жағына жүре бердім» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін»).

Нәтиже және оны талдау

Малдың аты ұйытқы болған фразеологизмдердің бірнеше топтарға сұрыпталғанын қарап көрейік:

а) Адамның түрін, пішінін малдың аты анимализмдер суреттейтін фразеологизмдер: *қошқар мұрынды, ат жақты, атан жсілік, бота көз, қой мойын (қысқа, жуан), қой көз, мысалы: «Іә мынау тап сол Таймас: бүркіт қабақ, қошқар тұмсық соның өзі...»* (Д. Әбілев «Ақын арманы»).

б) Өлшем, қашықтықты анимализмдер арқылы белгілейтін фразеологизмдер: *қозы көш жер, ат аяғы жетпейтін, қозы көгеніндей жер, ат бойы, ат құлағы көрінбейді, қой басындай ділдә, ат шаптырым жер, ат тұяғы келмеген, құнан шаптырым.*

в) Кейбір қару аттары: *қозы жауырын жебе (садақ оғы), қой бөгіндай қорғасын (мылтық оғы).*

г) Тәулік мезгілі: *сиыр түс кезі, бие сауын уақыт, бас бие сауын уақыт, ат қара тіл болғанда, қозы жамырайтын кез, т.б.*

д) Ұл немесе қызды жынысы бойынша ажырату: *атқа мінер, ат қосшылы болдың ба? Қырық жылқылы болдың па? Ат байлар (ер бала), ат ұстарлық өзіңе тартсын (ұл туралы тілек айту).*

е) Көлемді, салмақты білдіретін тіркестер: *ат төбеліндегі (азгантай, азгана), атан түйедегі (үлкен) т.б.*

ж) Ұлттық салт-дәстүрлердің, ритуалдық әдет-ғұрыптарының ұғымын атау: *ат шапан айыбы, ат жарыс (бәйге), ат мінгізіп, тон кигізеді (шапан жапты) ат қосты (бәйгеге жіберді) ат байлады, ат басын тіреді, ат жарыс, ат көлігің аман ба?*

Ділімнің, ұлттық-мәдениеттің өзгешеліктігін білдіретін көрсеткіштердің бірі — идеографиялық маркерлер. Әр тілдің лексика-семантикалық жүйесінде сақталатын негізгі ұғымдар бірталай тілде белгілері бір болғандықтан универсалдық болады. Осындай универсалдық категорияларды А. Вежбицкая «Семантикалық примитив» деп зерттейді. Ғалымның пайымдауынша, семантикалық примитивтерге универсалдық ұғымдар жатады, әр түрлі тілдерде оларды атайтын сөздер болады дейді [6].

Осы еңбегінде автор семантикалық примитивтердің тізбесін ұсынады:

1. Субстантивтер — *сен, мен, ол, адамдар;*
2. Детерминанттар және квантификаторлар — *ол басқа, бір, екі;*
3. Ментальдық предикаттар — *ойлау, сөйлеу, сезіну;*
4. Баға — *жақсы, жаман;*
5. Дескрипторлар — *үлкен, кіші;*
6. Уақыт және орын — *қайда, қай жерде, кейін үстінде, астында;*
7. Метапредикаттар — *жоқ, сол үшін, егер;*
8. Интенсификатор — *өте;*
9. Таксономия және партономия — *түр/түс, бір бөлішегі;*
10. Қатал емес / прототип — сондай ұқсас.

Әр тілдерге ортақ семантикалық примитивтер ұлттық тілдерде идеографиялық жағынан нақтыланады, яғни семантикалық примитивтердегі көлемді ұғымды жан-жақты сипаттайтын мағыналық көлемі аз сөздер пайда болады. Осы сөздер көбінесе ұлттық өзгешелікті сақтайды, себебі олар жалпы ұғымды білдіретін сөздерді идеографиялық парадигматикалық қатарларда анықтап, негізгі ұғымды оның гиперонимиялық ұғымдарын келтіру арқылы семантикалық жағынан нақтылайды, мысалы, қазақ халқы мал шаруашылығын жақсы біледі, себебі ол көшпелілер үшін негізгі өмір сүру тәсілі, сондықтан, осы малмен байланысты іс-әрекеттердің атауларын малдың күтімін, өнімін, жайылымын сипаттайтын сөздер қазақ тілінің сөздік қорында көп. Орыс халқы дақылды баптайды, егін егеді. Олар үшін ауыл шаруашылық іс — негізгі өмір сүру тәсілі, сондықтан орыс тілінің сөздік қорында егін егу, шаруашылықпен байланысты сөздер көп және олардың ассоциативтік кеңістігі де көлемді. Осы екі тілдегі «мал», «сиыр», «қой» ұғымдарымен байланысты сөздерді салыстырып көрсек, біз идеографиялық жағынан айырмашылықтары бар екенін дәлелдей аламыз:

Жеребенек — құлын.

Қазақ тілінде құлынның оншақты атауы бар:

1. Құлын.
2. Құлынишақ.
3. Күн қақты құлын. Енесі мініліп жүріп — жөнді ембеген.
4. Бұдан құлын (әр тұқымнан тараған).
5. Дабыр аяқ құлын. Қыс айларында туған.
6. Мәйекті құлын. Енесінің сүтіне тойған.
7. Марқа құлын. Қыс ішінде туған.
8. Кенже құлын. Мамыр айының аяғында туған.
9. Қара құлақ құлын. Жас құлынның тез ширап байлануға келгені.
10. Жетім құлын.
11. Жабағы құлын. Алты, жеті айға толған құлын.

Идеографиялық конкретизацияның түрі — эмоционалды, экспрессивтік нақтылау. Қазақ тілінде «сиыр» мен байланысты атаулар едәуір көп, соған қоса, «сиыр» ассоциативтік кеңістігінде сиырдың

эмоционалды-экспрессивтік атаулары да кездеседі, мысалы: *тайынша-баспақ-сиыр: жынды* (сүзеген сиыр). Бұл атау сүзеген, сүзгіш сиыр деген мағынада қолданылады. Мұндай сиыр бұзаулағанда, сауғанда, жем-шөп бергенде өте қауыпты.

Жемір сиыр. Көзіне көргендердің барлығын талғамай жей беретін сиыр. Мысалы: жем-шөпті былай қойғанда, жайып қойған кірді, т.б. заттарды жей береді.

Жерігіш сиыр. Өз бұзауын өзін бауырына алмай, емізбей, оны сүзіп жолатпайды және су ішкенде кей уақытта жеріп су ішпей қояды.

Жуас сиыр. Маңайындағы малға да, адамға да тиіспейтін сиыр. Сауса да, жетектесе де, байласа да барлығына көне береді [7].

Орыс тілінде сиырды сипаттайтын эмоционалды атаулар аз, қараңыз: *бодливая, смирная* (бодливой короле бог рога не дает).

Бұзау, торпақ, тайынша, құнажын.

1. *Бұзау* (сиырдың көктемде туған жас төлі).

2. *Бұзау қозы* (бұзауы өлген сиырды суалтпай, сүтін пайдалану үшін, қойдың қозысын, не ешкінің лағын телиді).

3. *Арамза бұзау* (сиырдың қыста туған бұзауы).

Қой атауларын идеографиялық талдау:

Қой — *қозы, тоқты, тұсақ, ісек, марқа.*

Қой — *бойдақ, еркек, дөнен, қазақы, қара, құйрықты, құнан, саулық, тұсақ, ісек.*

Осы мысалдардан ұлттық мінез, ұлттық көзқарасты халқымыздың қастерлі қасиетін, текпен сіңіп, сүтпен дарыған, замандардан заманға жалғасын тапқан ұлттық нақышы басым фразеологиялық тіркестерден ұлттық әлемнің тұтас бейнесі сақталғанын көреміз.

Қорытынды

Қорыта келгенде, әр ұлттың ділімі тілде әр түрлі түрде көрініс береді. Қазақ ділімінің этномаркерлер ретінде біз келесі маркерлерді атаймыз: 1) төрт түлік пен байланысты фразеологизмдердің өзгешелігі; 2) ұлттық теңеулердің лексикалық компонентінде қазақ елінің материалдық мәдениетімен байланысты атаулардың қалыптасуы; 3) семантикалық примитивтердің әр тілде халықтың ділімін қалыптастырып, негізгі іс-әрекеттің бағдарына, ыңғайына қарай нақтылануы. Сонымен, XIX ғ. бірінші жартысында өмір сүрген В.Гумбольдтше айтсақ: әрбір жеке тіл — ұлттың тілдік санасында қалыптасқан нәтижесі, сол себепті тілдің қызметі қандай деген мәселеге, оның ішкі өмірінің қалай дамығанын, ұлттың рухани күшін, оның өзіндік ерекшелігін түсінбейінше жауап беру мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең / Д. Кішібеков. — Алматы: Ғылым, 1999. — 200 б.
- 2 Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. — Алматы: Ғылым, 1997. — 712 б.
- 3 Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка / Е. Жанпейсов. — Алматы: АН КазССР, 1982. — 221 с.
- 4 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль. — М.: Наука, 2009. — С. 268, 269.
- 5 Бурбаев Т.Қ. Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері / Т.Қ. Бурбаев. — Астана, 2005. — 287 б.
- 6 Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А. Вежбицкая. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 272 с.
- 7 Нурсейтова А.А. Төрт түлік малға қатысты салт-дәстүрдегі ұлттық-мәдени сипаттағы фразеологизмдер / А.А. Нурсейтова // Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті хабаршысы. — 2011. — № 10. — Б. 375–379. 2009.

Ж.З. Кадина, Б.С. Сатеева

Отражение национального менталитета в наименованиях четырех видов скота в казахском языке

В статье речь идет об отражении в названиях животных национального мировосприятия народа, их рекуррентности в языке и ассоциативном пространстве. Своеобразие менталитета связано с конкретными особенностями географической среды, способом и образом жизнедеятельности, духовными основаниями и мировоззренческими устоями нации. В исследовании проанализированы

наименования четырех видов домашнего скота. Поскольку основным способом жизнедеятельности казахов являлось пастбищное скотоводство, то в языковом содержании метафорических выражений и сравнений характер, тип, поведение людей сводятся к сопоставлению с повадками четырех видов домашних животных. А основная деятельность русского народа связана с земледелием, по этой причине наименования характерных черт связаны с сельскохозяйственным хозяйством. Для наглядного показа особенностей национальной системы мышления нами проведен анализ сравнений устойчивых словосочетаний: *егіз қозыдай, түйе өркешіндей, қойдай жуас, сиырдың бүйрегіндей, көгендеулі қозыдай* и т.д. Сопоставляя метафорические сравнения в двух языках, основанные на понятиях *лошадь, скот, корова, овца*, авторами предпринята попытка доказать их идеографические различия. Языковые единицы, явившиеся предметом когнитивной деятельности, выражающей концепции мышления каждой нации, становятся отличительными чертами ее от других народов. Любой язык и его языковые средства – это отражение культуры и ее своеобразия, знаки культурной идентичности. Такими знаками, по праву, выступают фразеологизмы, пословицы, сравнения, в которых сохранилась целостная языковая картина мира казахского этноса.

Ключевые слова: ментальность, язык, этнос, мировоззрение, географическая среда, четыре вида домашнего скота, быт, коммуникация, картина мира, национальное сознание, традиции и обычаи, образность, сравнение.

Zh.Z. Kadina, B.S. Sateeva

Reflection of the national mentality in the names of four types of cattle in the kazakh language

The article deals with the reflection in the names of animals of the national worldview of the people, their recurrence in the language and associative space. The mentality, of course, depends on many internal and external factors. The peculiarity of the mentality is associated with the specific features of the geographical environment, the way of life, the spiritual foundations and ideological foundations of the nation. The study analyzes the names of four types of cattle that underlie the mentality of the Kazakh people, reflecting the specifics of the national worldview. Since the main way of life of the Kazakh people was pastoral cattle breeding, in the language content of metaphorical expressions and comparisons, the character, type, and behavior of people are reduced to a comparison with the behavior of four types of domestic animals. The main activity of the Kazakh people is related to agriculture, so the names of characteristic features are associated with agricultural farming. In order to show the features of the national system of thinking we have reviewed comparisons: *егіз қозыдай, түйе өркешіндей, қойдай жуас, сиырдың бүйрегіндей, көгендеулі қозыдай* and etc. Comparing metaphorical comparisons based on the concepts of «horse», «cattle», «cow», «sheep» in two languages, we tried to prove their ideographic differences. Linguistic units that are the subject of cognitive activity, which express the concepts of thinking of each nation, become distinctive features of it from other nations. Any language means are the reflection of culture and its originality, act as signs of cultural identity. Such signs are phraseological units, proverbs, comparisons, in which the integral linguistic picture of the world of the Kazakh ethnos has been preserved.

Keywords: mentality, language, ethnic group, worldview, geographical environment, quadrupeds, everyday life, communication, image of the world, national consciousness, behavior, traditions, customs, image, equality.

References

- 1 Kishibekov, D. (1999). *Qazaq mentaliteti: keshe, bugin, erten* [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 2 Kenesbayev, I.K. (1997). *Qazaq tilinin frazeologiyalyk sozdigi* [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Zhanpeisov, E. (1982). *Etnokulturnaia leksika kazakhskoho yazyka* [Ethno-cultural vocabulary of the Kazakh language]. Almaty: Akademiia nauk KazSSR [in Russian].
- 4 Levi-Brul, L. (2009). *Pervobytnoe myshlenie* [Primeval thinking]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Burbaev, T.K. (2005). *Qazaq mentalitetinin damu erekshelikteri* [Features of the development of the Kazakh mentality]. Astana [in Kazakh].
- 6 Vezhbitskaya, A. (2001). *Sopostavlenie kultur cherez posredstvo leksiki i prahmatiki* [Comparison of cultures through the medium of vocabulary and pragmatics]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 7 Nurseitova, A.A. (2011). *Tort tulik malga qatysty salt-dastyrdegi ulttyq-madeni sipattagy frazeologizmder* [Phraseologisms of the national and cultural nature in the traditions and Customs related to cattles]. Qostanai aleumettik-tekhnikalyq universiteti khabarshysy [Bulletin of Kostanay social and Technical University], 2011, 3, 375–379 [in Kazakh]

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

DOI 10.31489/2021Ph1/78-84

УДК 81:372.881

Г.Р. Кадырова^{1*}, А.К. Казкенова²

¹Казахский национальный технический университет им. К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан;

²Евразийский технологический университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: rabikovna@mail.ru, akaz76@mail.ru)

Из опыта преподавания элективной дисциплины «Культура делового общения» в условиях дистанционного обучения

В статье описан опыт дистанционного преподавания элективной дисциплины «Культура делового общения» студентам Satbayev University. Показано, какие возможности предоставляла образовательная платформа университета преподавателям и студентам для организации работы и взаимодействия «на расстоянии». Отмечено, что в новых условиях, помимо технического оснащения, важно наличие адаптированного методического обеспечения. Опираясь на полученный опыт, авторами статьи проанализировано, как менялись регламент работы, характер подачи учебного материала и формат контроля учебных достижений. Особое внимание обращено на проблемы, с которыми столкнулись участники дистанционного обучения, а также перечислены навыки, обеспечивающие им успешное взаимодействие. В целом, положительно оценивая практику преподавания в дистанционном режиме, авторы предложили усовершенствовать имеющиеся подходы и пересмотреть некоторые принципы организации учебной работы.

Ключевые слова: элективная дисциплина, дистанционное обучение, образовательная платформа, модуль, методическое обеспечение, онлайн-режим, информационные технологии.

Введение

В условиях чрезвычайного положения, введенного весной 2019/2020 учебного года, значительно изменились роль и статус дистанционного обучения. Еще совсем недавно оно оценивалось как «обучение на расстоянии», дающее участникам образовательного процесса равные права на доступ к информации вне зависимости от локации, теперь же, в условиях сдерживания пандемии, такое обучение, как часть сетевого взаимодействия [1], фактически стало единственным безопасным способом наладить учебную коммуникацию и продолжить образовательную деятельность.

Стремительный переход от традиционного обучения к дистанционному в середине весеннего семестра потребовал мобилизации интеллектуальных, административных и технических ресурсов всей страны. Вероятно, этот опыт будет еще осмыслен и обобщен с методической точки зрения. В первую очередь, это необходимо для дальнейшего совершенствования дистанционного образования в школах и вузах и отбора тех решений, которые оказались наиболее эффективными в столь нестандартных условиях.

Целью нашей статьи является обобщение некоторых итогов преподавания в условиях дистанционного обучения на примере дисциплины «Культура делового общения», разработанной в качестве электива для студентов Satbayev University.

* Автор-корреспондент. E-mail: rabikovna@mail.ru

Статья состоит из 3-х разделов. В 1-м излагается основная информация об элективном курсе – его цели, структуре и содержании, а также о тех возможностях дистанционного обучения, которые были в распоряжении студентов и преподавателей Satbayev University. Во 2-м разделе мы подробно остановимся на том, как в новых условиях менялись подача учебного (теоретического и практического) материала и формат контроля знаний студентов. В 3-м подводятся итоги и предлагается общая оценка того, насколько успешным был полученный опыт и как можно в будущем его использовать и усовершенствовать.

Результаты исследования

«Культура делового общения»^{**} (Русский язык С1) – это один из элективных языковых курсов, который предлагается студентам университета, успешно освоившим дисциплину «Русский язык В2» [2, 3]. Трудоемкость курса – 2 кредита, курс предполагает проведение практических занятий, СРСП и СРС, двух рубежных и итогового контроля знаний.

Целью курса является формирование у студентов теоретических знаний о деловом общении и практических навыках его организации на русском языке.

В соответствии с поставленной целью на занятиях решались два взаимосвязанных блока задач. С одной стороны, тематика курса связана с изучением основ культуры делового общения и его осуществления в устной и письменной речи, навыков применения делового этикета и соблюдения профессиональной этики, в том числе в условиях межкультурной коммуникации. С другой стороны, важно учитывать, что этот курс представляет собой новый уровень изучения русского языка для выпускников школ с казахским языком обучения. Поэтому в качестве задач курса были также выдвинуты совершенствование речи студентов, развитие умения совершать осознанный и правильный выбор единиц русского языка в соответствии с задачами и условиями коммуникации.

При разработке курса особо учитывался контекст казахстанской языковой действительности. Было важно подчеркнуть естественный характер казахско-русского двуязычия и значительную роль русского языка как в коммуникативно-информационном пространстве страны, так и в сфере профессионального общения. С этой целью на протяжении всего курса обучения активно привлекался казахстанский текстовый и мультимедийный материал (письменные тексты и устные выступления писателей, экспертов, бизнесменов, журналистов и др.), а также в значительной степени с традициями казахстанской коммуникативной культуры был связан IV-й модуль курса.

В структуру элективного курса вошли четыре модуля:

- I. «Культура речи и культура общения»;
- II. «Устная деловая речь»;
- III. «Письменная деловая речь»;
- IV. «Национально-культурные особенности делового общения».

Модуль I знакомит студентов с базовыми понятиями курса, формирует представление о качествах «хорошей» речи и развивает навыки анализа собственной и чужой речи. Завершает этот модуль описание официально-делового стиля русского языка. Модуль также включает в себя блок заданий по грамматике и правописанию. В частности, разбираются такие трудные случаи орфографии, как правописание *не* со словами разных частей речи, *н* и *nn* в суффиксах прилагательных и причастий, правописание наречий, а также склонение числительных.

Мы согласны с тем, что освоение устных жанров деловой речи должно предшествовать освоению ее письменных жанров [3; 76].

Модуль II позволяет ознакомиться с жанрами устной деловой речи (деловые беседы, переговоры, разговор по телефону), углубить знания о речевом этикете, светском общении, правилах ведения спора. Кроме того, предлагаются задания по отработке акцентологических и орфоэпических норм русского литературного языка, обсуждаются типичные ошибки в построении простых предложений.

Модуль III связан с составлением различных деловых документов: личных документов и документов для трудоустройства (заявления, резюме, автобиографии и др.), служебных и коммерческих писем. Среди заданий по грамматике преобладают задания по синтаксису осложненного простого предложения и пунктуации.

Наконец, модуль IV сообщает о национально-культурной специфике делового общения, роли русского языка в многонациональной культуре нашей страны. Задания по грамматике связаны с син-

Примечание. ^{**} В Казахстане сложились свои традиции преподавания дисциплины «Культура делового общения».

таксисом сложного предложения и правилами расстановки знаков препинания в сложных предложениях.

Если первые два модуля были освоены до объявления ЧП в традиционном формате, то два последних, наоборот, изучались уже в дистанционном режиме.

В ситуации перехода с очного на дистанционное обучение Satbayev University среди прочих доступных ресурсов использовал также собственную образовательную платформу Polytech Online [4]. Изучение нашего учебного курса осуществлялось как раз на этой платформе.

Платформа Polytech Online позволяет распределять разработанный учебный материал по неделям в соответствии с необходимой рубрикой (теоретический материал, практические задания, текстовые задания и т.д.). Преподаватель при этом может варьировать доступ к материалам по группам и по времени, добавлять новые рубрики и др. Этот ресурс интегрирован с электронной библиотекой^{**}, позволяет использовать программы антиплагиата и SafeExamBrowser, организовать вебинары. На этой же платформе студенты имели возможность прикреплять и отправлять все выполненные задания преподавателю на проверку. Во многом переход на дистанционный режим работы был значительно облегчен возможностями университетской платформы.

Таким образом, на момент переключения на дистанционный режим мы имели как методические разработки (силлабус, УМКД, материалы рубежного и итогового контроля), так и техническую поддержку. Вместе с тем опыт показал, что дистанционный режим требует кардинального пересмотра некоторых принципов взаимодействия преподавателя со студенческой аудиторией.

Мы покажем, как при дистанционном обучении меняются подходы к подаче теоретического материала, подготовке и проверке практических заданий, организации самостоятельной работы студентов, а также проведению рубежного и итогового контроля.

Подчеркнем, что понятие «теоретический материал» в рамках практического учебного курса, какковым является «Культура делового общения», носит во многом условный характер. Этот материал содержит некоторые обобщения о базовых понятиях курса и его отдельных тем, но имеет безусловную практическую (прагматическую) направленность.

Такой материал при традиционном преподавании представляет собой краткий конспект, к которому студент может обратиться при повторении, выполнении заданий или подготовке к той или иной форме контроля знаний. В нашем случае теоретический материал всегда служил дополнением при объяснении темы занятия преподавателем. Эта часть учебного материала позволяла оставлять некоторую часть учебного материала для самостоятельного изучения, дополнить необходимыми деталями описание, полученное на занятиях, и т.д.

Дистанционное обучение требует от студента гораздо большей самостоятельности в освоении учебного материала. Соответственно, теоретический конспект перестает быть дополнительным, а становится, наоборот, ключевым компонентом учебно-методического комплекса. Прогнозируя это и получая обратную связь со стороны студентов, преподаватель должен понимать, что конспект должен быть максимально адаптирован к новым условиям.

Получается, что студент затрачивает больше времени на самостоятельное изучение материала, а со стороны преподавателя требуются дополнительные усилия и время для глубокой переработки и адаптации имеющегося учебного материала.

Как показывают наши наблюдения, лучше усваивается сбалансированный, компактный, хорошо структурированный, изложенный простым, доступным языком материал. Текстовая подача материала должна обязательно дополняться видеопрезентацией или хотя бы обычной презентацией, причем материал должен быть динамичным и насыщенным не только интеллектуально, но и эмоционально (уместный юмор и неожиданные эффекты, вызывающие удивление, разряжают атмосферу и придают процессу обучения увлекательный характер). Важно также подключать доступные библиотечные ресурсы. Сбалансированное использование разных источников информации – это еще одна важная задача организации учебного процесса со стороны преподавателя.

Дистанционное обучение актуализировало навыки работы с текстом, умение выделять в нем главное и второстепенное, выявлять логические связи, чувствовать подтекст и т.д. По признаниям студентов, именно это является большой трудностью дистанционного обучения. В некотором смысле

^{**}Это было особенно удобно, так как рекомендуемая учебная литература подбиралась с учетом библиотечного фонда университета и доступных для студентов электронных ресурсов (в первую очередь, IPRbooks [5]).

освоение теоретического материала в этих обстоятельствах превращается в тренировочное задание по развитию «функциональной грамотности», в целом, укрепляющее навыки владения (в нашем случае – русским) языком.

Кроме того, изменился и регламент работы. Взаимодействие преподавателя и студента теперь не концентрируется на традиционных занятиях длительностью в 50 мин и так называемых офис-часах. По сути, само понятие строго фиксированного учебного времени оказалось размытым, преподаватель должен быть готов ответить на вопросы и дать необходимые разъяснения в течение дня. Несмотря на очевидные неудобства такого положения дел, именно открытость и готовность преподавателя помогать студентам являются важнейшими условиями успешного дистанционного обучения.

Система практических заданий

Если при очном обучении количество и типы выполняемых заданий, в первую очередь, определяются особенностями темы, аудиторным временем и уровнем подготовленности студенческой группы, то в новых условиях преподаватель должен понимать, что подход к планированию практической работы также необходимо критически пересмотреть.

Так же, как самостоятельное изучение теоретического материала, выполнение практических заданий требует от студента гораздо больше усилий и времени. Вероятно, преподаватель должен выстроить новую иерархию практических заданий: во всяком случае, разграничивать задания для обязательного выполнения, и задания, выполняемые студентом по желанию / при наличии времени.

Как и студенты, преподаватель должен тратить больше времени на проверку и комментирование выполненных практических заданий. При этом комментирование представляется совершенно необходимым, поскольку придает объективность выставляемым баллам, дает возможность избежать допущения ошибок в будущем, является формой поощрения и психологической поддержки со стороны преподавателя. Очевидно, что количество обучающихся при дистанционном режиме должно быть гораздо меньше, и эта проблема требует рациональных решений уже со стороны администрации вузов.

К самим заданиям тоже меняются требования. Прежде всего, они должны быть разнообразными и интересными, а также стимулирующими, проявлять творческий подход и выражать свое мнение и оценки, апеллирующими к личному опыту обучающихся.

Очень важно во время выполнения заданий наладить интеракцию между студентами. Во всяком случае, как нам кажется, именно она может хотя бы отчасти компенсировать дефицит общения, который оценивается студентами как еще один большой недостаток «дистанционки».

Создание разных письменных текстов было одной из главных задач «дистанционной» части весеннего семестра. Мы старались варьировать как типы учебных текстов, так и уровень сложности текстовых заданий. Так, студенты письменно отвечали на вопросы, комментировали тексты и видеозаписи, составляли служебные письма по заданным условиям, создавали «гибридные» тексты (тексты с элементами мультимедиа) и др.

Конечно, преподаватель должен предупредить и минимизировать списывание и использование готового материала из интернета. Для этого самому преподавателю еще на уровне подготовки и отбора заданий следует отдавать предпочтение оригинальным решениям, а не шаблонным упражнениям, в ходе проверки использовать программы антиплагиата с обязательным предварительным предупреждением студентов об их использовании, а также воспитывать у студентов ответственное отношение к качеству выполняемой работы.

Организация самостоятельной работы

Выполнение заданий для СРС базируется на предварительном освоении теоретического материала и обязательной части практических заданий.

Мы постарались предложить студентам, осваивающим этот курс, разнообразные задания: написание эссе с обязательным использованием синтаксических конструкций заданного типа; составление мотивационного письма для обучения в зарубежном (в нашем случае – российском) вузе; редактирование служебных писем; составление коммерческого предложения о товаре или услуге; комментирование и оценку одного интервью из ряда предложенных и др.

Важной частью второй аттестации является выполнение СРСП в формате индивидуального проекта.

Проектная деятельность способствует развитию умения ориентироваться в современном информационном пространстве, а именно: умения найти, сформулировать и решить проблему [6, 7]. Такую прагматическую направленность впоследствии можно будет уже использовать в конкретных жизненных ситуациях, связанных с профессиональной деятельностью будущих специалистов технических специальностей.

Для выполнения СРСП-2 мы предложили социальный проект «Огни большого города: проблемы экологии, благоустройства, досуга, транспорта, связи, трудоустройства...». В рамках этой работы студенты анализируют и обсуждают проблемы Алматы – города, в котором живут, работают и учатся. Причем анализ проблем и поиск решений обязательно ведется с позиций будущей специальности каждого студента.

На начальном этапе определяются значимость проблемы, цель и вытекающие из нее задачи исследования.

Следующий шаг – реализация, включающая в себя этапы выдвижения решения проблемы, выбора методов поиска информации, этап сбора, систематизации и анализа полученных данных.

Выполнение проекта обязательно координируется преподавателем, но в то же время предполагает самостоятельное выполнение заданий и получение результатов. Большое внимание в соответствии с общей направленностью курса уделяется предупреждению ошибок в устной речи авторов проектов, а также на слайдах/видео.

Итогом проектной деятельности являются презентация и защита ее финального продукта. Конечный продукт проектной работы обучающимися представлен в виде видеопрезентаций.

Рубежный и итоговый контроль

Как, в целом, дистанционное обучение, так и формат контроля в его условиях оказался новым опытом для преподавателей и студентов. Прямое влияние результатов контроля на итоги обучения, в частности, оценку, было, безусловно, фактором стресса для всех участников учебного процесса.

Рубежный контроль проводился в тестовой форме, которая была несколько раз успешно апробирована до аттестационной недели и потому не вызвала излишнего напряжения в студенческой среде.

Надо отметить, что Polytech Online предоставил широкий выбор тестовых шаблонов для преподавателей. Можно было варьировать типы тестовых заданий, количество правильных вариантов, регулировать период времени на выполнение заданий и т.д. Большим преимуществом тестового контроля на образовательной платформе является автоматическая проверка полученных ответов.

Итоговый контроль был проведен в форме онлайн письменного экзамена. Мы предложили студентам задания по текстам^{***}: восстановление некоторой части текста с опорой на контекст и задания по грамматике и правописанию, а также еще одно задание на составление служебного письма по заданным условиям.

Экзамену предшествовала большая подготовительная работа: был составлен так называемый «нулевой» билет, который позволяет студенту понять, каковы экзаменационные задания и критерии их оценивания. Задания «нулевого» билета были подробно прокомментированы в специальной видеопрезентации, а также в ходе консультаций. Кроме того, студентам требовались и консультации технического характера – в первую очередь, по установке программы SafeExamBrowser, а также психологическая поддержка.

По итогам экзамена можно утверждать, что курс был успешно освоен: процент успеваемости составил 93%, а средний балл – 79 из 100. Важно также, что студенты убедились, что новый формат не оказал негативного влияния на результаты работы.

Заключение

Подводя итоги, можно отметить, что успех дистанционного обучения зависит как от технического оснащения учебного процесса, так и от методического обеспечения. Дистанционный режим стал своеобразным вызовом системе образования, в целом, и каждому участнику учебного процесса, а также актуализировал «новые навыки» работы преподавателей и студентов.

^{***}Предлагаемые тексты соответствовали общей тематике курса и были связаны с разными аспектами общения, в первую очередь, делового общения, этикета и т.д.

Так, преподавателям необходимо проявлять готовность к освоению и использованию новых технологий и ресурсов, развивать навыки планирования и организации работы студентов в удаленном режиме (без фиксированного учебного расписания), уметь адаптировать подачу учебного материала и проведение контроля знаний и навыков обучающихся к условиям сетевого взаимодействия. Педагоги искали и находили оптимальные методы и пути решения возникающих проблем, и в этом смысле дистанционное обучение открыло новые возможности для творческого самовыражения и педагогического «кризис-менеджмента».

В свою очередь, от студентов требуется высокий уровень самостоятельности и организованности, умение сконцентрироваться на решении конкретной задачи, выполнять задания в четко обозначенные сроки, готовность быстро перестраиваться в меняющихся условиях.

Как нам представляется, дальнейшее развитие дистанционного образования должно базироваться на новых принципах планирования учебного времени и формирования студенческих потоков и групп. Безусловно, оно подразумевает иные подходы к организации взаимодействия преподавателей и студентов, оценки эффективности преподавания и академических достижений обучающихся.

Список литературы

- 1 Волкова Е.В. Инновационные технологии в обучении лингвострановедению студентов-лингвистов / Е.В. Волкова // Дистанционное обучение в высшем профессиональном образовании: опыт, проблемы и перспективы развития: XI Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием, 24 апреля 2018 г. — СПб.: СПбГУП, 2018. — С. 40, 41.
- 2 Салагаев В.Г. Культура делового общения. Деловая риторика. Деловые документы: учеб. пос. / В.Г. Салагаев. — Алматы: Қаржы-Қаражат, 2003. — 232 с.
- 3 Нурпеисова С.К. Об основных принципах обучения языку делового общения в неязыковом вузе / С.К. Нурпеисова, Б.К. Тунгушбаева // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2019. — № 3 (95). — С. 75–80.
- 4 Polytech Online. Режим доступа: <https://polytechonline.kz>.
- 5 ЭБС IPR BOOKS. Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru>.
- 6 Гнатышина Е.В. Применение проектной технологии при развитии информационной культуры педагога профессионального обучения / Е.В. Гнатышина // Вестн. Челяб. гос. пед. ун-та. — 2009. — № 10. — С. 44–50.
- 7 Гнатышина Е.В. Теоретические аспекты формирования информационной культуры педагога профессионального обучения: моногр. / Е.В. Гнатышина. — Челябинск: ЧГПУ, 2007.

Г.Р. Кадырова, А.К. Казкенова

Қашықтықтан білім беру жағдайындағы «Іскерлік қарым-қатынас мәдениеті» элективті пәнін оқыту тәжірибесі туралы

Мақалада Сәтбаев университетінің студенттеріне «Іскерлік қарым-қатынас мәдениеті» элективті пәнін қашықтықтан оқыту тәжірибесі баяндалған. Университеттің білім беру платформасы оқытушылар мен студенттерге «қашықтықтан» жұмыс және өзара іс-қимыл ұйымдастыруға қандай мүмкіндіктер беретіні көрсетілген. Жаңа жағдайда техникалық жабдықтардан басқа, бейімделген әдістемелік колдаудың да маңызы зор екендігі айтылады. Жиналған тәжірибеге сүйене отырып, мақала авторлары жұмыс ережелерінің қалай өзгеретінін, оқу материалын ұсыну сипаты мен оқу жетістіктерін бақылауды талдайды. Қашықтан оқытуға қатысушылардың қиындықтарына ерекше назар аударылған және олардың сәтті өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін дағдылар тізбектелген. Жалпы, қашықтық режимінде оқыту практикасына оң баға бере отырып, авторлар қолданыстағы тәсілдерді жетілдіруді және тәрбие жұмысын ұйымдастырудың кейбір қағидаларын қайта қарауды ұсынған.

Кілт сөздер: элективті пән, қашықтықтан оқыту, білім беру платформасы, модуль, әдістемелік қамтамасыз ету, онлайн режимі, ақпараттық технологиялар.

G.R. Kadirova, A.K. Kazkenova

From the experience of teaching elective discipline «Culture of business communication» in the context of distance learning

The article describes the experience of distance teaching of the elective discipline «Culture of Business Communication» to students of Satbayev University. It is shown what opportunities of the university educational platform provided teachers and students with workspace and interaction «at a distance». It is emphasized that in the new conditions, in addition to technical equipment, it is important to have adapted methodological support. Based on the gained experience the authors of the article analyze how the rules of work have changed the nature of the presenting educational material and the control of educational achievements. Particular attention is paid to the problems faced by the participants in distance learning, and the skills that ensure their successful interaction are listed. In general, positively assessing the practice of teaching in a distance mode, the authors propose to improve the existing approaches and revise some of the principles of organizing educational work.

Keywords: elective discipline, distance learning, educational platform, module, methodological support, online mode, information technology.

References

- 1 Volkova, E.V. (2016). Innovatsionnye tekhnologii v obuchenii linhvostanovedeniiu studentov-linhvistov [Innovative technologies in teaching linguistic and cultural studies for linguistic students]. Distantionnoe obuchenie v vysshem professionalnom obrazovanii: opyt, problemy i perspektivy razvitiia [Distance learning in higher professional education: experience, problems and development prospects]: *XI Vserossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia s mezhdunarodnym uchastiem (24 apreliia 2018 hoda) – XI All-Russian scientific and practical conference with international participation* (pp. 40-41). — Saint Petersburg: SPbUHSS [in Russian].
- 2 Salagaiyev, V.G. (2003). *Kultura delovoho obucheniia. Delovaia ritorika. Delovye dokumenty* [Culture of business communication. Business rhetoric. Business documents]. Almaty: Karzhy-Karazhat [in Russian].
- 3 Nurpeisova, S.K., & Tungushbaeva, B.K. (2019). Ob osnovnykh printsipakh obucheniia yazyku delovoho obshcheniia v neiazykovom vuze [On the basic principles of teaching the language of business communication in a non-linguistic university]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriia Filologiiia — Bulletin of Karaganda University*. Vol. 3(95). 75-80 Retrieved from <https://philology-vestnik.ksu.kz/apart/2019-95-3/12.pdf> [in Russian].
- 4 PolytechOnline. Retrieved from <https://polytechonline.kz>.
- 5 ELS IPR BOOKS. Retrieved from <http://www.iprbookshop.ru>.
- 6 Gnatyshina, E.V. (2009). Primenenie proektnoi tekhnologii pri razvitiu informatsionnoi kultury pedahoha professionalnogo obucheniia [Application of design technology in the development of information culture of a teacher of vocational training] // *Vestnik Cheliabinskoho gosudarstvennogo pedahohicheskoho universiteta — Bulletin of the Chelyabinsk State Pedagogical University*. Vol. 10, 44-50 [in Russian].
- 7 Gnatyshina, E.V. (2007). *Teoreticheskie aspekty formirovaniia informatsionnoi kultury pedahoha professionalnogo obucheniia* [Theoretical aspects of the formation of information culture of a teacher of vocational training]. Chelyabinsk: ChSPU [in Russian].

С.Х. Жумагазиева *

*Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, Казахстан
(E-mail: saltanat4246@mail.ru)*

К вопросу использования художественного текста при изучении русского языка в иноязычной аудитории

В статье рассмотрены возможности использования художественного текста при изучении русского языка в иноязычной аудитории с учетом уровня владения языком. Автором статьи определена структура урока с использованием художественного текста, предполагающего предтекстовый, притекстовый и послетекстовый этапы. Особое внимание уделено дидактическому и функциональному потенциалу использования художественного текста на занятиях при работе в иноязычной аудитории со студентами казахского отделения вуза. В статье указаны преимущества обращения к художественному тексту на профессионально-ориентированную тематику при формировании навыков устной иноязычной речи будущего специалиста, акцентировано внимание на возможностях адаптации художественного текста и учета необходимых параметров. Автор приходит к выводу, что чтение художественного произведения становится стимулом к порождению собственного устного и письменного высказывания, следовательно, к развитию продуктивных видов речевой деятельности, что особенно важно при обучении вне языковой среды. Толкование текста как система методических приёмов — одна из эффективных форм работы с художественными произведениями в иноязычной аудитории.

Ключевые слова: художественный текст, русский язык, коммуникативная компетенция, уровень владения языком, профессионально-ориентированная лексика.

Введение

Высшее профессиональное образование характеризуется насыщенностью учебных программ, загруженностью студента основными дисциплинами. В этих условиях особое значение в изучении русского языка казахоязычными студентами уделяется мотивации. Необходим методический материал, который смог бы заинтересовать как с языковой, так и с профессиональной точки зрения.

Особое место в дидактике обучения языкам отводится художественному тексту на профессиональную тематику. Однако в высшем профессиональном образовании развитие речи студента через использование художественного текста, казалось бы, нереализуемо, поскольку требует временных затрат. Мотивирующим компонентом здесь является выбор текста. Художественный текст должен быть не объемным, а также близким к субъективному состоянию человека в данный момент, он должен вызывать интерес, реализовать потребности этого момента, дать установку на определенную перспективу. «Так или иначе все сходятся во мнении, что мотив — это либо побуждение, либо намерение, либо цель», — пишет исследователь Э.Н.Мулюкова [1; 346].

Материал исследования

При формировании коммуникативной компетенции у иноязычных обучающихся бесспорно значение художественных текстов. Обращение к художественным произведениям на занятиях по русскому языку ставит цель — расширение словарного запаса студентов. Формируя, наряду с коммуникативной, лингвистическую и социокультурную компетенции, произведения художественной литературы являются средством для повышения интереса к изучению языка. Особое значение приобретает включение в учебный процесс текстов профессионально-ориентированных, включающих в себя событийную основу, проблематику, терминологию, связанную с будущей специальностью.

Основная часть

Языковая, смысловая, содержательная и социокультурная информация, заключенная в тексте, является основополагающим критерием, когда речь идет о включении того или иного художественного текста в процесс обучения русскому языку. Такая информация включает в себя события, кото-

* Автор-корреспондент. E-mail: saltanat4246@mail.ru

рые составили основу художественного произведения, различную тематику, связанную с необходимыми в будущей профессиональной коммуникации реалиями, терминами, речевыми ситуациями. Также художественные произведения помогают развивать навыки во всех видах речевой деятельности (говорение, аудирование, чтение, письмо). При помощи художественного текста студенты казахского отделения, изучающие русский язык, имеют возможность максимально приблизиться к естественной языковой и культурной среде.

Выбор того или иного текста обычно определяется его познавательно-гуманистической ценностью, лингвокультурологической значимостью, соответствием текста изучаемой теме, уровнем владения студентами русским языком. На выбор текста преподавателем при изучении русского языка с профессионально-ориентированной целью влияет тематика. Важными могут быть определенные исторические события, которые легли в основу сюжета художественных текстов. Значимыми могут быть фоновые знания, включенные в произведение на данную тематику. Это фоновые знания преследуют цель — расширение культуроведческих и страноведческих понятий о стране изучаемого языка.

Обозначенные выше мотивирующие составляющие могут быть перечеркнуты недостаточностью уровня владения языком. В то же время этот факт не должен с первых дней обучения приводить к отказу от чтения текста на изучаемом языке. Более того, восприятие профессионально-ориентированных научных текстов по дисциплине «Профессиональный русский язык», изучаемой на последующих курсах, не вызовет эмоционального отвержения за недостаточностью уровня владения языком, если подходить с позиции художественного текста.

При использовании художественного текста в изучении русского языка необходимо учитывать уровень владения языком. Казахская система высшего образования предполагает изучение русского языка на уровневой основе [2]. Для определения уровня владения языком проводится базисный контроль знаний. Должна быть сформирована однородная группа, соответствующая требованиям определенного уровня. В такой аудитории использование художественного текста развивает коммуникативные навыки, формирует межкультурную компетенцию, создает мотивационную основу для последующего правильно выбранного профессионального образования.

Работа с художественным текстом со студентами, учитывающая неязыковую специфику основного образования, строится на использовании преимущественно коллективных форм деятельности. При участии в дискуссии, анализе текста речь студента должна быть стилистически грамотной, не выходить за рамки определенного функционально-смыслового типа речи, смешения должны быть осознанными.

Реальная картина владения русским языком казахскими студентами характеризуется большой неоднородностью. С одной стороны, есть студенты-казахи, являющиеся гражданами Китая, Монголии, Узбекистана; студенты из южных, западных регионов страны; а также из сельской местности других регионов РК, слабо владеющие русским языком. С другой стороны — студенты-выпускники городских школ, а также школ для одаренных детей, проживавшие в местности с русскоязычной речевой средой, владеющие языком на очень высоком уровне. И в том, и в другом случае работа с художественным текстом повышает уровень владения языком. Игнорирование уровня владения языком при составлении заданий чревато снижением или даже исключением мотивации. На такого рода занятиях задействованы все виды речевой деятельности. Актуальное на низком уровне чтение, комментированное чтение, чтение с карандашом, аудирование речи читающего не работает на продвинутых уровнях. Студенты, слабо владеющие языком, во время аудирования записывают профессиональные понятия для использования в выполнении последующих форм работы, детализируют характеристики того или иного персонажа. Работа со словарем включается в задания для высокого уровня при формировании дискурсивной компетенции. В то же время новые слова, вводимые в лексический запас студента из художественного текста, вследствие своей детерминологизированности, ненавязчивы. Тексты художественных произведений порой насыщены терминами. Однако они не становятся научными.

На более низком уровне расширению словарного запаса способствует работа с текстом по подгруппам: каждая подгруппа на примере своего рассказа выписывает максимальное количество слов-характеристик внешности героев, поведенческих черт, внутреннего состояния. Затем, используя выписанную лексику, составляет словесный портрет. На более высоком уровне обучающийся переводит и запоминает выписанные профессиональные термины с целью воспроизведения в последующем об-
суждении.

Художественный текст с профессиональным содержанием, таким образом, создает коммуникативную ситуацию, которая не требует сиюминутной речевой реакции, а через предварительный анализ, осмысление лексико-семантической составляющей позволяет иноязычному студенту уверенно себя в ней чувствовать. Он является эффективным мотивационным средством как при формировании коммуникативных навыков, так и интереса к профессии.

Обращение к художественному тексту на начальном уровне владения русским языком возможно при достижении определенных компетенций. Аудитория должна обладать навыком целостного восприятия текста. Основу такой аудитории составляют студенты, умеющие ориентироваться в тексте, способные выделять в нем главное и выполнять задачи в работе над художественным произведением, которые ставит преподаватель. Приступая к работе, преподаватель определяет характер и объем информации, значимые при обращении к художественному тексту. Информация может быть основана на сюжетных событиях, характеристиках, душевном состоянии героев, быть связанной с родом деятельности героев, речевыми особенностями текста. Исходя из этого, разрабатываются предтекстовые, притекстовые и послетекстовые задания. Предтекстовые задания включают в себя работу с незнакомой лексикой, ее семантизацию, задания на словообразование. На данном этапе особое значение имеет также объяснение и закрепление новых синтаксических конструкций. Притекстовые задания ориентированы на работу с фрагментами текста. При выполнении послетекстовых заданий студентами преподаватель может контролировать понимание текста, усвоение новой лексики, часто профессионализмов, терминологической лексики, встречающейся в художественном тексте.

Методисты выделяют двухэтапную работу над художественным текстом. На первом этапе художественный текст может быть использован в качестве средства, наглядного материала при иноязычной подготовке. На втором этапе каждое конкретное художественное произведение есть основа для межкультурной коммуникации.

Обращение к художественному тексту на уровнях B1, B2 связано не с наблюдением над грамматическим материалом, как это происходило на более низких уровнях владения русским языком, а с формированием умений и навыков работы над структурой текста, умением выделять главную и второстепенную информацию, реферировать, аннотировать ее, формулировать тезисы. С этой целью преподаватель использует различные художественные тексты, акцентируя внимание как на лингвистических, литературоведческих составляющих, так и на стилистическом анализе. Обратим особое внимание на необходимость адаптации художественного текста в зависимости от целеустановок преподавателя.

Адаптация художественного текста предполагает его приспособление к запросам аудитории, соответствие задачам, которые ставит преподаватель, включая данный текст в учебный процесс, возможность быть доступным аудитории («вторичному адресату»), на которую данный текст не был первоначально рассчитан. Таким образом, под адаптированным понимается вторичный текст, приспособленный с учетом ряда параметров.

Оригинальный художественный текст адаптируется по ряду причин. Чаще это — социокультурные причины. В нашем случае значимы уровень владения русским языком казахоязычной аудиторией и профессиональная ориентированность материала. Если первая адаптация требует облегчения лексической составляющей текста, то вторая, наоборот, предполагает активизацию внимания аудитории к профессиональной терминологии, включенной в художественный текст, и роли терминов в нем. Адаптация, которая осуществляется по последней причине, предполагает составление преподавателем развернутых комментариев, поясняющих роль и значение терминов и других типов профессиональной лексики. Комментирование художественного текста «помогает воссоздать в условиях учебного процесса одну из самых естественных коммуникативных ситуаций – чтение книги и ее обсуждение» [3; 13].

Включение художественного текста в учебный процесс активизирует мыслительную и речевую деятельность студентов. Выступая аутентичным текстом на занятиях по русскому языку в иноязычной аудитории, текст художественного произведения с нестандартным построением, с образностью языка, наличием подтекста, богатым эмоциональным содержанием помогает преподавателю формировать навыки спонтанного высказывания у студентов, отойти от ситуативной и контекстуальной речи. Задачи при формировании данного навыка определяют типы заданий в соответствии с уровнем владения языком. Если на сертификационных уровнях A1, A2 речь идет о коммуникативных умениях общего характера, то на уровнях B1, B2 и C мы говорим о расширении профессионального лексического запаса, закреплении его в спонтанной речи с ориентацией на художественный текст.

Использование художественного текста развивает монологическую речь студентов на русском языке вне зависимости от уровневых характеристик. Послетекстовые задания зачастую строятся на выполнении задач, связанных с развитием монологической речи. Преподавателем по прочтении текста проверяются умения студентов, связанные с продуцированием связного монолога-рассуждения (устное выступление с докладом), с построением монологических высказываний, включающих в себя типы монологической речи: монолог-описание, монолог-повествование, монолог-рассуждение. Также монологическую речь формирует беседа, переходящая в дискуссию. Преподаватель должен концентрировать внимание студентов на определенных типах заданий, связанных с участием в обсуждении художественного произведения, подведением итогов дискуссии, обобщением информации, воспринятой в ходе обсуждения, включением в беседу нескольких лиц, формулированием собственного мнения. Включение в процесс иноязычного обучения художественного текста на изучаемом языке также развивает письменную речь. Студенты продуцируют в письменной форме тексты в соответствии с заданными темами и параметрами, составляют развернутые эссе и сочинения по интересующим темам.

Вопрос об объеме художественного текста, вводимого в процесс изучения русского языка в иноязычной аудитории, также актуален. В казахских группах на начальных уровнях изучения русского языка художественные тексты имеют небольшой объем. На последующих уровнях объем текста увеличивается. Но это не означает, что возрастают трудности. Как правило, основа грамматической системы русского языка отражена в каждом тексте, что позволяет формировать у студентов языковую, речевую и коммуникативную компетенции. Длинные тексты «отпугивают» студентов, вызывают у них апатию и другие негативные чувства. Подготовленное монологическое высказывание короткого или длинного текста не служит показателем реального знания студентом языка. Свидетельством тому является только неподготовленная речь, которая легче дается студенту на материале более короткого содержательного текста.

Результаты исследования

Конечная цель использования художественного текста при иноязычной подготовке — формирование коммуникативной компетенции. В зависимости от уровня аудитории речь может идти и о профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции. Текст художественного произведения пополняет словарный запас студентов. Обращения к сюжетам, темам художественных произведений позволяют создавать учебно-коммуникативные ситуации, по форме и содержанию приближенные к ситуациям реального общения в будущей профессиональной сфере.

Художественный текст с профессиональным содержанием создает коммуникативную ситуацию, которая не требует сиюминутной речевой реакции, а через предварительный анализ, осмысление лексико-семантической составляющей позволяет иноязычному студенту уверенно себя в ней чувствовать. Он является эффективным мотивационным средством как при формировании коммуникативных навыков, так и интереса к профессии.

Итак, значение использования художественного текста в методике преподавания русского языка в иноязычной аудитории бесспорно. Художественный текст рассматривается как средство формирования межкультурной компетенции, профессиональных речевых навыков. Художественное произведение успешно включается в учебный процесс на всех этапах изучения языка. При работе над произведениями художественной литературы в процессе иноязычного обучения студенты расширяют свой кругозор, повышают общую грамотность, мотивацию к изучению русского языка, обогащают и развивают умения и навыки как устной, так и письменной русской речи. Для результативности чтения подбор текста основывается на его доступности пониманию, исходя из уровня языковой подготовки, соответствия интересам обучающихся.

Список литературы

- 1 Мулюкова Э.Н. Проблемы мотивации в обучении русскому языку / Э.Н. Мулюкова // Вестн. Казан. технол. ун-та. — 2013. — № 1. — С.346–350.
- 2 Типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования / Об утверждении Типовых учебных программ цикла общеобразовательных дисциплин для организаций высшего и (или) послевузовского образования № 604 от 31.10.2018 г. Электронный ресурс: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36846692.

3 Филиппова О.В. Художественный текст в системе профессионально-ориентированного обучения русскому языку как иностранному / О.В. Филиппова, Е.В. Сирота // Интеграция образования. — Т. 19. — № 4. — 2015. — С. 86–92.

С.Х. Жумагазиева

Шет тілді аудиторияда орыс тілін оқытуда көркем мәтінді қолдану мәселесіне

Мақалада тілді меңгеру деңгейін ескере отырып, шетел тілді аудиторияда орыс тілін оқытуда көркем мәтінмен жұмыс істеу мүмкіндіктері қарастырылды. Автор көркем мәтінді қолдана отырып, оның мәтінмен жұмыс алдындағы, мәтінмен жұмыс кезіндегі, мәтінмен жұмыстан кейінгі кезеңдерін қамтитын сабақтың құрылымын анықтайды. Жоғары оқу орнының қазақ бөлімінің студенттерімен жұмыс істеу кезінде сабақта көркем мәтінді қолданудың дидактикалық және функционалдық әлеуетіне ерекше назар аударған. Мақалада болашақ маманның ауызша шет тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кәсіби бағытталған тақырыптағы көркем мәтінге жүгінудің артықшылықтары көрсетілген. Көркем мәтінді бейімдеу және қажетті параметрлерді ескеру мүмкіндіктеріне назар аударған. Автор көркем шығармамен жұмыс істеу нәтижесінде студенттерге өзінің ауызша және жазбаша өз пікірін қалыптастыруға, демек, тілдік ортадан тыс оқыту кезінде ерекше маңызды сөйлеу әрекетінің өнімді түрлерін дамытуға ынталандырады деген қорытынды жасайды. Мәтінді әдістемелік әдістер жүйесі ретінде түсіндіру – басқа тілді аудиториядағы көркем шығармамен жұмыс істеудің тиімді формаларының бірі.

Кілт сөздер: көркем мәтін, орыс тілі, коммуникативтік құзыреттілік, тілді меңгеру деңгейі, кәсіби бағытталған лексика.

S.Kh. Zhumagazieva

On the use of literary text in the study of the Russian language in a foreign-language audience

The article discusses the possibilities of using a literary text in the study of the Russian language in a foreign language audience, taking into account the level of language proficiency. Also, the author of the article determines the structure of the lesson using a literary text, which presupposes its pre-text, pre-text, post-text stages. Particular attention is paid to the didactic and functional potential of using a literary text in the classroom when working in a foreign language audience with students of the Kazakh part of the university. The article emphasizes the advantages of referring to a literary text on a professionally-oriented topic in the formation of the skills of oral foreign language speech of a future specialist. The author focuses on the possibilities of adapting a literary text and taking into account the necessary parameters. The authors come to the conclusion that reading a work of fiction becomes an incentive to generate one's own oral and written utterance, therefore to the development of productive types of speech activity, which is especially important when learning outside the linguistic environment. Interpretation of the text as a system of methodological techniques is one of the most effective forms of working with works of art in a foreign language audience.

Keywords: literary text, Russian language, communicative competence, level of language proficiency, professionally oriented vocabulary.

References

- 1 Muljukova, Ye.N. (2013). Problemy motivatsii v obuchenii russkomu yazyku [Motivation problems in teaching Russian]. *Vestnik Kazanskogo tekhnologicheskogo universiteta — Kazan Technological University Bulletin*, 1, 346–350 [in Russian].
- 2 Tipovaia uchebnaia prohramma obshcheobrazovatelnoi distsipliny «Russkii yazyk» dlia orhanizatsii vyssheho i (ili) poslevuzovskogo obrazovaniia [Typical curriculum of the general educational discipline "Russian language" for organizations of higher and (or) postgraduate education. No.604 of 31.10.2018]. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36846692 [in Russian].
- 3 Filippova, O.V., & Sirota, E.V. (2015). Rabota s khudozhestvennym tekstem na urokakh russkogo yazyka v inoiazychnoi auditorii [Working with fictional text at Russian language lessons in a foreign language audience]. *Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta — Bulletin of the Maikop State Technological University*, 1, 85–88 [in Russian].

S.K. Karpova*, V.T. Abisheva

*Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: sabythelemur@gmail.com, vera.abisheva@mail.ru)*

Development popular science journalism in the era of globalization

The article is devoted to the development and formation of popular science journalism, the transformation of its typological models, genre forms, and the determination of the influence of socio-economic, cultural, and political factors on its formation. The heyday of the genre is marked in the Soviet period, both in the field of periodicals, and in the field of television and documentary films. The goal of scientific popularization was conceived as the development of the audience's worldview. In the subsequent period, the interest of the mass audience in scientific information was somewhat lost, the connection with well-known scientists who seek to present scientific information vividly and accessible was lost. Not only popular science programs, but also the topic of science as such, have practically disappeared from the television broadcast. In the era of globalization, the idea of popularizing scientific knowledge is revived on the basis of the rich historical experience of science and its interaction with society. The dissemination of knowledge that has now become the property of the State is one of the main national priorities of the world powers. The proposed work is an attempt to trace the path along which popular science journalism developed in the changing socio-cultural conditions of society. The authors emphasize that one of the main means of introducing science and popular science knowledge into life, of course, is the scientific media.

Keyword: globalization, popular science publications, popularizers, popularization science, technology breakthrough.

The concept «globalization» entered in scientific turn at the end The 1990s. Soon this term started to be used not just in science, but also by public figures in other areas — from the political side up to informational or mass-media. Under globalization the creation unified legal status is understood, economic development and informational spaces between countries the world.

First Karl Marx used it the word «globalization» in the value of «intensive international trade» in one of the mails to Engels: «Now global market truly exists. With the California exit and Japan on global market globalization done» [1;192].

According to I. Novikova, globalization represents a large-scale project that changes a process of organization of world economy, which recently was understood as a complex of national related farms that connected to each other with the device of international divisions labor, economic and political parties relationships. This basis creates a unified global strategy network market economy — geo-economics — and its mechanisms, violation national sovereignty States, former principals current ones persons of international organizations relationships on the site during this period centuries. The process of globalization we can define as the result of formations state owned registered commercial systems.

L. Grinin as a consequence of the globalization process marks the world's division labor, migration (and, as a rule, concentration) of capital, labor resources and production facilities resource type legislation, economic factors and technological solutions procedures, and also convergence and connection different cultures countries all over the world the planet.

*Corresponding author's e-mail: sabythelemur@gmail.com

This process covers all areas of public life on a global level, all-planetary level. In the process of globalization distribution the world becomes more structured and-as a consequence dependent on all its subjects.

It is noteworthy, what is the appearance of the word «globalization» points that the main role in this case has the active growth of international commercial activities, what is happening on certain pages historical data stages.

Let us note several factors of globalization:

- the formation of worldwide ideologies, such as environmental management or a human rights case movement;
- electronic devices of communication, capable to overcome the borders and time;
- technological feature breakthroughs that allow you to distribute all over the world any information and produced by countries products (it also includes Internet access).

From the last one criteria follows the phenomenon of how manipulation influences on mass consciousness. It is known that manipulation like any fraud mass consciousness is one of the following types of psychological impacts, as a result of which becomes appearance from the addressee intent, not matching with its valid desires. Mostly manipulation is being implemented by planting stereotypes behaviors; substitution of concepts; creating false metaphors; mythologization; distractions attention from objective reality.

With development of mass media communications (QMS) a real ability to influence on the minds of people appeared, by all over the world. Technology of manipulations over a mass order consciousness are called high-hume. They're holding up on such funds like television and radio, movies, mass art, World wide web. The television is capable to distort consciousness or form it from the viewer image false reality, not having connection with the objective reality.

Mass production art generates virtual life which artfully simulates reality, the so-called simulacra — fixing method experienced state, «generation, with the help of models, real without the source and reality: hyper realities» (J. Baudrillard) [2; 105]. The real one is being replaced by just the image of it.

The danger of deliberate impacts on consciousness mass consists of:

- the loss of proper perceptions reality on a global scale;
- leveling out the personalities;
- the use broad masses in various ways of «dirty» ones political affairs.

In the XX century it appeared a very specific a phenomenon that Spanish philosopher J. Ortega y Gasset called «the uprising of the masses». Its essence lies in the fact that instead of a relatively orderly life of society, its massification comes. In mass format the largest part of the population accepts standards, behavioral data additions and stereotypes, imposed by mass media.

Exactly due to manipulation of mass consciousness, human losses true values, separation from historical data the roots of the most trusting, unprincipled individuals can get to the road extremism and terrorism. In order not to get caught in a network of false systems of thinking, the audience needs reliable sources about the basic categories of various fields of knowledge. After all, it is much more difficult to mislead an well-educated person with false doctrines and substitution of concepts.

Globalisation reflected at Mass-media work process. This has been affected not only by the expanded choice of topics, but also by going beyond certain territorial and national frameworks. International publications and news agencies appeared, cultural and information exchange between the countries of the continents of the Earth increased. The World Wide Web, which the general public saw in 1991, contributed a lot to this. The almost limitless possibilities of the Internet have also become an indicator of countries ' involvement in the global space.

By allowing access to an unlimited amount of information and organizing media in real time, the Internet has set the tone not only for news, but also for educational resources.

If up to this point, the media were only print publications or TV and radio companies, then with the advent of the Internet, many of them began to flow into cyberspace.

In terms of their subject matter, online publications do not differ from their paper counterparts. On the Internet, you can find news sites, literary, popular science, children's, culinary and many other narrowly focused publications. It is noteworthy that while traditional publications — the so-called «offline» ones — are published with a certain frequency (once a day, week, month), online publications are updated as content becomes available. At the same time, there is online radio and online television, which are also characterized by high efficiency.

For the popularization of science, this transition from the usual format of literature and media to the web has played an important role. First, the range of topics (for example, modern computer technologies, the Internet and programming, etc.) considered by the popularizers of science has expanded.

Secondly, the advent of the World Wide Web allowed the reader to find information freely around the world.

Third, with the advent of the digital world, popular science journalism has become widespread and a new form — the form of an online magazine or even a popular science website.

It is worth adding that in the process of globalization, the concept of literary genres also began to change. The usual genres began to blur, mix with each other, and the definition of popular science genres puts researchers at a dead end. As G.N. Shvedova-Vodka notes, «the genres of popular science literature are still insufficiently studied and are not fully described» [3; 35]. It offers the following genre classification of popular science texts:

- note (popular science message),
- popular science article,
- science fiction story,
- popular science essay,
- popular science reference book,
- popular science encyclopedia,
- popular science encyclopedia,
- popular scientific (recommendation) bibliographic guide,
- practical (useful) tips for non-specialists, a memo.

The basis of this classification is taken exclusively morphological approach to the definition of the genre. However, with all the variety of publications that carry scientific knowledge, scientists distinguish between scientific and popular science text. As M.P. Senkevich notes, «popular science and science fiction literature does not belong to the actual scientific style. These types of literature use elements of both scientific, colloquial, and journalistic styles, as well as the style of fiction» [4; 201].

Popularization of science is a dynamic phenomenon. With the course of globalization, with each new technical breakthrough, a new type of popular science literature appears. The moment of publication of a full-fledged popular science material, the Russian researcher A.G. Vaganov [5] calls the middle of the XIX century — when in 1845 the United States began to publish lists of new patents in the popular science magazine *Scientific American*. Up to this point, the trend in popular science media continued to focus on narrow-profile, far from publicly available knowledge.»... the tasks solved by industrial education simply inevitably led to the birth of the popular science genre,» the scientist claims. — «Inform, adapt, propagate, communicate — all these are exactly the same species characteristics in the Linnean sense, according to which I propose to define a popular science genre» [5; 166–167]. However, all this, according to A.G. Vaganov, reduces access to useful knowledge.

Thus, at the dawn of globalization, we see the popular science genre as a manual for amateur technicians, but closer to the middle of the XX century, the same genre performs educational, educational and propaganda functions. If before this period in popular science texts offered the reader scientific knowledge, then from the middle of the XX century in these publications already communicate not so much about science as about the explanation of scientific knowledge to the masses. Now on the pages of sciencepop they do not delve into science, but in a simple and accessible language they tell about the sciences themselves and important research and discoveries for a huge number of people. Here, popular science journalism takes on an entertaining function.

What happened to the trends in popular science journalism today? Here it is worth noting that cultural scientists today associate the manifestation of globalization with a sharp reorientation of culture to the West, including American economic expansion. It means «Americanization» — the influence of culture, politics of the US economy on the development of other countries.

In addition, on bookshelves and websites, not only scientific, but also modern popular science publications have appeared in free access, telling about the development of science in various branches of our life today. In addition to an accessible and understandable explanation of the objects and phenomena among which and thanks to which modern man lives, these publications give forecasts for the future. Also registered are publications that contain explanations of the wonders of technology from new science fiction films from

the point of view of physics, in a publicly available language showing the simple layman the possibility or impossibility of such technologies in the future.

The world known such popularizers of scientific knowledge in the pages of books and magazines, as Michio Kaku — American scientist of Japanese origin, a specialist in theoretical physics, known as the author of popular science books, Isaac Asimov — science fiction writer from USA, author of scientific-popular articles in the magazine of Fantasy and Science Fiction, from under whose pen came many books concerning different fields of science, from history to astronomy, including «Guide to science»; David Rose is an entrepreneur and instructor in the Media Lab at the Massachusetts Institute of Technology, where he specializes in the display of digital information on physical media.

As for names in the popular scientific journalism today highlighting figures such as Alexander the Greek editor — in-chief of the monthly magazine «Popular mechanics», and from 2010 he was the chief editor of the magazine «National Geographic Russia»; Steve McCurry is an American photojournalist, author of the famous in all corners of the world photography «the Afghan girl» that first appeared on the cover of the magazine «national geographic»; Asya (Anastasia) Kazantseva is a science journalist, science popularizer, author of books «Who would have thought! How the brain makes us do stupid things» and «On the Internet, someone is wrong! Scientific research of controversial issues», as well as the winner of the prize in the field of popular science literature «Enlightener» (2014); Sergey Popov — author of the book «Stars: life after death», was a columnist for the magazine «Astrologer», collaborated with the Russian Binding, where he conducted a Popular Science Review, collaborated with the sites Astronet and Scientific.Ru, where, in particular, he conducted reviews, and in 2016 received the award «For Loyalty to Science» as the best popularizer.

There are significant changes in television journalism.

One example of such changes was the genre of «travel journalism». After the collapse of the Soviet Union, popular science programs on television became increasingly advertising and pseudoscientific in nature. By the early 2000s, the genre of travel journalism was revived on television. Programs about travel and life in remote regions of the planet are becoming the most popular. Various cultural and educational programs are gradually moving to highly specialized terrestrial and thematic TV channels, both cable and satellite.

The number of specialized travel channels of foreign and Russian production is also growing. Today you can name more than ten well-known travel channels — «Tele-trevel», «TravelChannel», «RussianTravelGuide», «My Planet», «Ocean-TV», «Viasatexplorer», «natgeowild», «Discovery travel&Living», «Outdoor-channel», «Viasatnature», «Nautica-channel», etc. According to «TNS Russia» in the top ten non-air channels are four educational — «Discovery channel», «Animal Planet», «National Geographic Channel» and «Hunting and fishing». Of these, the absolute leader is «Discovery channel» with an average monthly audience coverage of 9,442 thousand viewers. «Animal Planet» in this rating takes the 2nd place with coverage of 7,787 thousand viewers. In the top ten is also the TV channel «National Geographic Channel», which occupies the 7th place with 4,387 thousand viewers.

At the present stage of globalization, new opportunities are emerging for broadcasting popular science content — now programs are simultaneously broadcast on various media platforms, including the Internet. Modern popular science journalism on television is increasingly leaning towards travel journalism. Therefore, science-pop on television is changing in several specific directions at once:

1. The influence of the sponsors of the program on the topic of the issue.
2. Conditionality of preferred locations for filming by tour operators and travel service providers.
3. Stereotyping of certain cultural images, which is often accompanied by an image of the superiority of one culture over another.
4. Adoption of genre elements from TV programs of other orientation to attract the attention of the mass audience (as a rule, reality shows, humorous, culinary, game programs).

With the arrival of the latest stage of the era of globalization, a new group of media appears — popular science sites.

All information sites have their own audience, which has special characteristics of age, educational and psychological plan. It can be divided into two subgroups: youth and different ages. Both groups are active in the search for popular science information.

The content of popular science sites — articles, videos and other publications — is distinguished by a wide range of subjects and topics in the field of popularized sciences. The range of topics in the field of view of the creators of popular science texts is formed under the influence of objective and actual needs in the field of scientific knowledge, as well as society as a whole, realized by popularizers and transformed into

specific creative ideas. Of course, in the process of implementing the author's ideas, real opportunities are taken into account. Various online resources that publish popular science texts have their own subject-thematic focus. This is due to the needs of the audience and the goals of the site creators.

We emphasize that the materials of popular science sites are diverse and self-sufficient, the structure of their genre is a rapidly developing phenomenon that combines the fusion of not only scientific and entertainment styles, but also elements of information-analytical and artistic genres of journalism. The dynamics of genres is determined by the need to apply in each specific case the methods of presentation of material that correspond to the goals of display and effective communication. Different sites have their own stable set of genres.

In the course of the study, we found that a new, typologically separated group of popular science resources includes a set of different profile-oriented models. Of these, we will highlight the main ones: classroom, subject-thematic and genre models of these resources on the Internet. The orientation of the site to a particular typological model is determined by the desire of its creators to intelligently implement their creative ideas and capabilities, as well as to fully take into account the nature of the audience, its information expectations. Imitation of the typological model of already known resources by new sites serves them to attract an audience and create a «correct» image of an online publication.

The number of people who prefer to read the paper press is decreasing every year. This is associated with the rapidly developing Internet media. So, public opinion polls back in 2009 showed that only 19 % of US residents aged 18 to 35 years view the paper press. The average age of readers of paper newspapers in the United States is 55 years. If the total circulation of newspapers produced in the United States from 1989 to 2009 decreased from 62 million to 49 million copies per day, today these figures have increased significantly.

It can be concluded that today popular science publications have significantly changed their approach to publications — a scientific fact and an understandable, interesting presentation are enough. IT-oriented publications and multi-subject resources that cover all areas of scientific development in equal volume have a large audience coverage among popular science sites (according to analytical applications for Internet resources).

Thus, the study of electronic popular science publications is promising. Issues such as the form of publication and the current development of the genre of popular science journalism still require further study and analysis.

References

- 1 Аттали Ж. Карл Маркс. Мировой дух / Ж. Аттали. — М.: Молодая гвардия, 2008.
- 2 Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр. — М.: Изд. дом «ПОСТУМ», 2015. — 240 с.
- 3 Шведова-Водка Г.Н. Общая теория документа и книги: учеб. пос. / Г.Н. Шведова-Водка. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 487 с.
- 4 Сенкевич М.П. Литературное редактирование научных произведений / М.П. Сенкевич. — М.: Высш. шк., 1984. — 319 с.
- 5 Ваганов А.Г. Закономерности исторической динамики научно-популярного жанра / А.Г. Ваганов // Наука и школа. 2016. — № 1. — С. 165–170.

С.К. Карпова, В.Т. Абишева

Жаһандану дәуіріндегі ғылыми-танымдық журналистиканың дамуы

Мақалада ғылыми-техникалық жетістіктер кезеңіндегі ғылыми-танымдық журналистика жанрының дамуы мен қалыптасу мәселелері қарастырылған, мәтіндердің жанрларын анықтау мәселелері зерттелген және жаһандану дәуіріндегі ғылыми-танымдық әдебиеттер мен бұқаралық ақпарат құралдарының формалары мен тенденциялары сипатталған. Мақалада жаһанданудың негізгі кезеңдері сипатталған, олардың мәні ашылған. Авторлар бұқаралық ақпарат құралдарында ғылыми білімнің пайда болу процесін және таралуын зерттеген. Зерттеудің өзектілігі ақпараттық кеңістіктің қазіргі даму контекстін және ондағы эволюциялық өзгерістерді анықтау болып табылады. Жаһандану процесінде ғылыми-танымдық журналистика стилистикасының өзгеруіне ерекше назар аударылған. Ғылыми-танымдық журналистиканың жанрларына анықтама берілген және журналистиканың жағдайына жалпы талдау жасалған және осы бағыттың нақты формалары мен жанрлық белгілерін анықтау мәселесі көтерілген. Жанрлық оқшаулаудың маңыздылығы мақалада назар аударылатын

ғылыми-танымдық және ғылыми мәтіндерді ажырату қажеттілігімен байланысты. Авторлар техникалық прогрестің нәтижесінде кеңінен таралған ақпараттық ресурстардың жаңа жанрлық және типологиялық модельдерін сипаттаған. Одан әрі зерттеулер мен талдауды қажет ететін бағыттар анықталған.

Кілт сөздер: ғылымды танымал ету, ғылыми-көпшілік басылымдар, жаһандану, танымал етушілер, технологиялық серпіліс.

С.К. Карпова, В.Т. Абишева

Развитие научно-популярной журналистики в эпоху глобализации

Статья посвящена развитию и становлению научно-популярной журналистики, трансформации ее типологических моделей, жанровых форм, определению влияния социально-экономических, культурных и политических факторов на ее формирование. Расцвет жанра отмечен в советский период, как в сфере периодической печати, так и в области телевизионного и документального фильма. Цель научной популяризации мыслилась как развитие мировоззрения аудитории. В последующий период был несколько потерян интерес массовой аудитории к научной информации, утрачена связь с известными учеными, стремящимися подавать научную информацию ярко и доступно. Из телевизионного эфира практически исчезли не только научно-популярные программы, но и тема науки как таковая. В эпоху глобализации возрождается идея популяризации научного знания на основе исторически накопленного богатейшего опыта науки и ее взаимодействия с обществом. Распространение знаний, ставших сегодня государственным достоянием, ставятся в число основных национальных приоритетов мировых держав. Предлагаемая работа — это попытка проследить путь, по которому развивалась научно-популярная журналистика в меняющихся социально-культурных условиях жизни социума. Авторы подчеркивают, что одним из главных средств внедрения науки, популярных научных знаний в жизнь, безусловно, выступают научные СМИ.

Ключевые слова: популяризация науки, научно-популярные издания, глобализация, популяризаторы, технологический прорыв.

References

- 1 Attali, J. (2008). *Karl Marks. Mirovoi dukh [Karl Marx. The spirit of the world]*. Moscow: Molodaia hvardiia [in Russian].
- 2 Baudrillard, J. (2015). *Simuliakry i simuliatsii [Simulacra and simulations]*. Moscow: Publishing House «POSTUM» [in Russian].
- 3 Shvedova-Vodka, G.N. (2009). *Obshchaia teoriia dokumenta i knihi: uchebnoe posobie [The general theory of the document and the book: a textbook]*. Moscow: UNITY-DANA [in Russian].
- 4 Senkevich, M.P. (1984). *Literaturnoe redaktirovanie nauchnykh proizvedenii [Literary editing of scientific works]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 5 Vaganov, A.G. (2016). *Zakonomernosti istoricheskoi dinamiki nauchno-populiarnogo zhanra [Regularities of historical dynamics of popular science genre]* // Nauka i shkola – Science and School. 1, 65–170 [in Russian].

**Художественный дискурс сквозь призму языковой личности исследователя
К 60-летию А.С. Адиловой**

На пересечении веков не только в социуме, но и во всех сферах общественной жизни происходит закономерная смена парадигм, связанная с переходным периодом, глобализацией, которые с неизбежностью меняют траекторию научных исследований; формируют перспективные пути анализа, синтеза; открывают новые аспекты и интегральные подходы, позволяющие синтезировать научные направления в различных областях знания (в исторической, лингвистической, психологической, системно-структурной, коммуникативной, антропоцентрической и т.д.).

Современная лингвистическая наука расширяет границы своих интересов, стремительно интегрируясь с другими науками. В результате появляются новые смежные области, которые синтезируются в междисциплинарные науки (социолингвистика, когнитология, лингвокультурология и др.); идет развитие и формирование новых областей знания внутри и самой лингвистики (лингвистика текста, теория речевых актов, фразеология, паремиология, стилистика текста, грамматикология, дискурсология и т.д.). Благодаря этим изменениям лингвистика становится полипарадигмальной, междисциплинарной областью гуманитарного знания: интенсивно расширяются уже разработанные направления, такие как текстология, герменевтика, нарратология, стилистика текста, лингвопоэтика и т.д. При исследовании языковых процессов в тексте, дискурсе, художественном дискурсе появляются новые тенденции, которые стали рассматриваться с разных аспектов: антропоцентрического, интегрального и др.

В казахстанской лингвистике широко известны научные поиски в области стилистики текста, текстологии Х.Х. Махмудова, Б.М. Джилкибаева и других. В развитие теории текста, лингвопоэтики, интертекстуальности определенный вклад внесли и карагандинские ученые: Х.М. Нурмуханов, А.С. Адилова и другие.

Юбилей ученого является хорошим поводом обобщить сделанное им, увидеть значение его трудов в исследуемой области. Доктор филологических наук, профессор кафедры казахского языкознания Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова *Алма Советовна Адилова* — ученый, труды которого широко известны в казахстанской лингвистике. Ее формирование как ученого связано с научной школой профессора Х.М. Нурмуханова.

Профессор Хайролла Мырзагалиевич Нурмуханов одним из первых обратился к лингвистическому анализу языка художественных произведений. Его считают основоположником в изучении слова на материале казахского художественного текста. Исследование произведений казахских писателей всегда было в приоритете ученого, об этом он сам неоднократно говорил. В трехтомник, изданный стараниями его последователей и учеников, вошли научные статьи, переписка, выступления на разных уровнях, а самое главное — видение ученым нового направления в казахской лингвистике — стилистическая текстология. В известной широкому кругу лингвистов монографии Х.М. Нурмуханова «Сөз және сезім» («Слово и мастерство»), в которой он кропотливо изучает особенности художественного стиля известного казахского писателя, общественного деятеля, ученого М.О. Ауэзова, все научные взгляды ученого приведены в полном объеме. В творческой биографии ученого данная монография занимает особое место. По мнению профессора Ж.А. Жакыпова, в ней Х.М. Нурмуханов обозначил ростки казахской лингвопоэтики. Его талантливые ученики продолжают начатое учителем дело, исследуя художественный текст в разных аспектах с привлечением классических и современных произведений казахских писателей и поэтов.

Темы кандидатской и докторской диссертаций доктора филологических наук, профессора Алмы Советовны Адиловой — представителя карагандинской школы текстологии, стилистики текста, казахской лингвопоэтики — были посвящены исследованию текста и дискурса с привлечением богатого материала художественных произведений казахских писателей и поэтов.

В своих научных трудах (более 150 наименований) А.С. Адилова разрабатывает и углубляет теорию текстологии, особое внимание обращая на интертекстуальность художественных произведений казахских писателей и поэтов, которая для представителей казахстанской лингвистики является еще неисследованной областью. Проблемы *текста в тексте*, на стыке лингвистики и литературоведения, в контексте поэтических и прозаических произведений, изданных на казахском языке, учеными-казаховедом широко не изучались. В научной среде были известны немногочисленные статьи по данному направлению, труды обобщающего характера отсутствовали.

В научной литературе *интертекстуальность* стали рассматривать как составную часть коммуникативно-дискурсивного художественного пространства, как необходимый компонент полного осмысления содержания текста, который, безусловно, расширяет возможности при интерпретации художественной картины мира (см. работы Г.Я. Солганика, В.М. Мокиенко, Л.Г. Бабенко и других).

В своих многочисленных работах профессор А.С. Адилова исследует способы включения в текст фрагментов из других текстов, особенности функционирования интертекстов, одновременно выявляя стратегии авторской мысли в рамках художественного произведения, идиостиль писателя с позиции совмещения лингвистического и литературоведческого подходов. Безусловно, это способствовало более тщательному осмыслению концептуальной, художественной и авторской языковой картины мира, определению особенностей стиля писателя.

В стилистике текста, по мнению ученого, важную роль играет изучение межтекстовых связей, которые представлены в виде цитат, интертекстуальных вкраплений, сентенций, интертекстем. Художественное произведение приобретает смысловую полноту при взаимодействии и соотнесенности ее с другими элементами в общем интертекстуальном пространстве произведения.

В своей монографии «Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы», немесе «Мәтін ішіндегі мәтін», Алма Советовна подробно останавливается на этих и других проблемах с привлечением материала классической и современной казахской художественной литературы как части мировой культуры, которая непосредственно оказывает влияние на человека, духовно обогащает и совершенствует личность.

В монографии автор выявляет роль интертекстуальных элементов, определяет их функции в казахском художественном тексте, подробно рассматривая основные компоненты художественного дискурса, источники интертекстем и специфику их функционирования в пространстве выбранного материала, а также проводит глубокий анализ интертекстуальных связей (включений) в канве повествования. В свою очередь, все это способствует детальному изучению особенностей идиостиля писателя и более глубокому пониманию самого текста.

А.С. Адилова изучает функционирование самых разнообразных прецедентных текстов и интертекстуальную структуру когнитивного уровня языковой личности на материале казахского художественного текста. Такой подход позволяет исследователю решать разносторонние задачи.

Под влиянием современной антропоцентрической парадигмы лингвист, профессиональный языковед при исследовании текста в тексте соединяет следующие межсубъектно-объектные отношения: *человек – текст; исследователь – автор; исследователь – художественное пространство; исследователь – художественная картина мира* и т.д., что позволяет ему понимать, интерпретировать и передавать логически, эмоционально и эстетически смысловое содержание текстового материала, одновременно погружаясь и существуя в языковом пространстве произведения. В своих трудах академик В.В. Виноградов рассматривал профессиональную языковую личность ученого как проводника филологического дискурса, к которому мы с полным правом относим и профессора А.С. Адилову.

В последние десятилетия лингвистилистическая школа карагандинских ученых смело заявила о своих изысканиях в области интертекстуальности художественного дискурса и заняла лидирующие позиции в казахском языкознании.

Комплексный подход при исследовании художественного дискурса, осуществляемый в трудах карагандинских ученых, позволяет рассматривать любой текст как многоуровневое коммуникативное образование, как знаковую семиотическую систему.

Сквозь призму видения профессиональной языковой личности ученого-лингвиста А.С. Адиловой глубже познаешь смысловое содержание казахского художественного текста, больше узнаешь

о теории интертекстуальности, поэтике интертекстуальности, проблемах и задачах данного направления в казахской лингвистике. Казахская лингвистическая традиция исследования стилистики текста, лингвопоэтики — одна из казахстанских школ в республике, которая достигла определенных высот. Это уже сложившаяся отрасль науки, которая рассматривает языковые явления с разных аспектов с привлечением различного материала. Безусловно, большой вклад в ее развитие внесла карагандинская школа лингвостилистики в лице лучших ее представителей.

В перспективе, следующим этапом работы в исследовании интегрирования лингвистического и литературоведческого подходов художественного текста на основе научных и художественных традиций необходимо будет рассмотреть интертекстуальность как лингвокультурологическую категорию. Дальнейшее исследование лингвопоэтики художественного дискурса будет способствовать обогащению ее теоретико-методологической базы, а возможность проведения сопоставительного анализа смысловых преобразований, вносимых разными авторами в художественное текстовое пространство элементов интертекстуальности, позволит ученым продолжить разработку особенностей интертекстуальности на параллельных текстах с привлечением данных корпусной лингвистики.

Профессор А.С. Адилова, продолжая традиции карагандинской школы, своими научными изысканиями в стилистике текста, лингвопоэтике в настоящем формирует теоретические основы новых смежных направлений в казахской лингвистике.

Творческий потенциал профессора А.С. Адиловой и ее последователей по-прежнему высок и проявляется в постоянной реализации новых замыслов в научных поисках по лингвостилистике текста, лингвистической поэтике.

*Ж.Н. Жунусова, доктор филологических наук,
профессор Евразийского национального
университета им. Л.Н. Гумилева*

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abisheva, V.T.** — Doctor of philological sciences, professor of the journalism department, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: vera.abisheva@mail.ru.
- Balmagambetova, Zh.T.** — Doctor of philological sciences, professor, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: janna1965@rambler.ru.
- Chekmareva, N.V.** — Master student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: lola7776.77@mail.ru.
- Kadina Zh.Z.** — Candidate of philological sciences, Associate professor Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: kadina_71@mail.ru.
- Kadirova, G.R.** — Candidate of Philological sciences, Assistant professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: rabikovna@mail.ru.
- Kalybekova, K.** — Head of the Department of Kazakh Language and Culture, Karaganda Technical University, Kazakhstan. E-mail: kalam09@mail.ru.
- Karimbek, A.E.** — Master student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: aigul88@list.ru.
- Karpova, S.K.** — Master student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: sabythelamur@gmail.com.
- Kazkenova, A.K.** — Candidate of Philological sciences, Associate professor, Eurasian technology university, Almaty, Kazakhstan. E-mail: akaz76@mail.ru.
- Mozzhegorova, E.N.** — Candidate of Pedagogics, Associate Professor, Department of English Philology and Translation Studies, I. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University, Cheboksary, Russia. E-mail: elenavanilla@mail.ru.
- Mukusheva, N.R.** — Candidate of art history, professor of the Department of art history, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: arizan.kino@mail.ru.
- Nikiforova, E.Sh.** — Candidate of Philological sciences, PhD; Associate professor, NJSC «A. Baitursynov Kostanay Regional University», Kazakhstan. E-mail: n.e.sh_1975@mail.ru.
- Pak, M.K.** — Doctor of philological sciences, professor, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: pakmarkon@yandex.ru.
- Rahymberlina, S.A.** — Candidate of philological sciences, Associate professor of the Kazakh language department of Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: sagila_a@mail.ru.
- Rapisheva, Zh.D.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the Kazakh language department of Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru.
- Sateeva, B.S.** — Senior lecturer of the department of practical course of the Kazakh language, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: serekbekovnobota@mail.ru.
- Simanchuk, Ye.A.** — Chief specialist at the Project Commercialization and Support Department, NJSC «A. Baitursynov Kostanay Regional University», Kazakhstan. E-mail: simyeandr.ksu@mail.ru.

-
- Smagulov, Zh.** — Doctor of philological sciences, professor of the Kazakh literature department, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: Jandosmagulov@mail.ru.
- Tukeshova, N.M.** — post-graduate student, Kazan (Volga region) federal university, Kazan, Russia. E-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru.
- Zasetskova, E.N.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of English Philology and Translation Studies, I. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University, Cheboksary, Russia. E-mail: smilecamp@yandex.ru.
- Zhumagazieva, S.Kh.** — Senior Lecturer of Department of Russian Philology, Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Kazakhstan. E-mail: saltanat4246@mail.ru.
- Zhunussova, Zh.N.** — Doctor of philological sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: zhanyl08@mail.ru.
- Zhurtbai, T.** — Doctor of philological sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: zhurtbai@mail.ru.